

VB 14460
10

KOLOZSVÁRI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

6. sz.

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOM- TÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI

IRTA

DR. ERDÉLYI LÁSZLÓ

KOLOZSVÁRI EGYETEMI TANÁR

Szerző tiszt. ajándéka

Különlenyomat a Történeti Szemle 1914. és 1915. évfolyamából

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1915

SZTE Egyetemi Könyvtár

J910024691

278

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Történelmi Intézetének Könyvtára

Lelt. napló:

Lez:

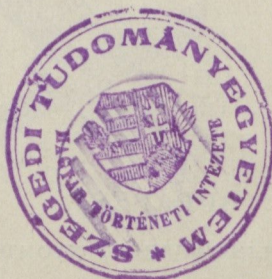
VI.

a

csop.

532.

szám.

Sz 1/91:

V

B

14460

ÁRPÁDKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÜNK LEGKRITIKUSABB KÉRDÉSEI.

A legellentetesebb felfogásokban sincs az iránt kétség, hogy «Az első állami egyenes adó elmélete» című munkában¹ alapvető fontosságú magyar társadalomtörténeti kérdések kerültek napirendre, a melyek körül immár egy kis irodalom támad. A régi elméletek egész szövevénye jut ellentétbe az Árpádkori társadalomtörténet egy új rendszerével, mely arra törekszik, a mi minden tudománynak elsőrendű feladata, hogy a specialis tanulmányokkal megállapított ismereteket egymással lehető szerves viszonyba hozza, bennük lehető egységet teremtsen s ezen belül megjelölje az alá- és mellérendeltségi viszonyban levő részeket, tagokat, hogy mindent az igazsághoz híven a maga szerepében lássunk és tekintsünk át.

Az Árpádkori társadalomtörténet korábbi rendszerét az utóbbi időkben legtudományosabb alapon Hóman Bálint fejtette ki a Békefi-Emlékkönyvben «A társadalmi osztályok Szent István államában» címmel (Budapest, 1912. 61—80 l.). Itt a társadalmi osztályoknak *hét csoportját* látjuk megkülönböztetve s ez osztály-kategoriák: a papok, nemesek, vitézek, vendégek, szabad szolganépek, szabadosok és végül a rabszolgák. Ezek közül a papok és nemesek közt az a közösség emelkedik ki, hogy a papok is nemesek, de ezeknél kiváltságosabbak. A nemesek és vitézek közt is van közösség, mely abban áll, hogy a vitézek csak szabad magyarok lehettek, tehát az ősi nemzetségekből eredtek ép úgy,

¹ Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 3. sz. Kolozsvár, 1912. 8°. 65 l.

mint a nemesek. A legnagyobb gonddal tanulmányoztam át ezt a hetes rendszert s iparkodtam lehető hiven áttekinthető táblázatba állítani.¹

Ezzel szemben az új rendszer három, sőt tulajdonképen *két csoportba* foglalja össze az Árpádkori összes társadalmi osztályokat: a szabadok és szolgák csoportjába. A papság minden tagja, még ha rabszolgából, ura akarata ellen lett is diákká, clericussá, a tonsura fölvételével és tanulással *szabad* volt.² Ezzel megint tovább fejlődik, tökéletesedik az új rendszer. Így most már a szabadok (liberi) osztályai két egyenlőtlen csoportban sorakoznak: az egyháziak és a világi szabadok csoportjában. A *szolgák* vagy szolganépek (servi, populi serviciales) szintén két csoportra válnak szét: a szabadosok és a szűkebb értelemben vett szolgák, rabszolgák (servi, mancipia) csoportjára.³ A vitézekről kimutatja az új rendszer, hogy ezek nem szabad magyarok, hanem fegyveres szolgálatra fölszabadított szolgák, vagyis szabadosok, kik jogosan el nem hagyhatták urukat s ha mégis elhagyták, urok visszakövetelhetette őket. Kimutatja ez a rendszer, hogy a szolgálásnak lényeges kriteriuma épen az úrhoz, helyhez, a fölszabadításkor kiszabott szolgálathoz való kötöttség. Kiténik e rendszerből, hogy a vendégek a szabadok magasabb és alsóbb osztályaihoz egyaránt tartozhatnak, számukra tehát nem szükséges külön kategóriát alkotni. «Szabad szolganépek», a minőket Hóman és társai

¹ Tört. Szemle, 1913. 325., 326. l.

² Ez következik abból, hogy az egyház szolgájából lett diáknak még a fiai is szabadok lettek (I. zsinat 29.). Világi úr szolgáját pedig csak úgy lehetett diákká avatni, ha ura előbb teljesen szabaddá tette. (U. o. 30.) A ki másnak szolgáját, szabadosát, civilisét ura tudta és megegyezése nélkül tette diákká, az kénytelen volt a diákká s így végkép szabaddá tett szolgát megváltani, ezen felül büntetésül ötven penzát fizetni. (U. o. 65.) A kitanult szolga értékesebb lett volna urára nézve s mégis kárpótlást kellett érte adni, mert mint diák, pap, csak szabad lehetett. Ám ez nem jelentett még nemességet.

³ Tört. Szemle, 1913. 328., 329. l. s a föntebb idézett Kolozsvári értekezés 38. l.

elgondoltak, a valóságban nem voltak. Ily módon az egész társadalmi rendszer egyszerűbbé, áttekinthetőbbé lett; benne a papság, vitézek, vendégek és «szabad szolganépek» már nem szerepelnek főkategoriákként, sőt ez utóbbiak egyáltalán nem találnak helyet; s csak dicséretére, ajánlásul szolgálhat az, a mit Hómanék így fejeztek ki: «példásan skatulyázott rendszer».¹ Minden jó tudományos rendszer erre törekszik.

Az ellentét az egész vonalon megvan a két rendszer között. A régi rendszer mellett a nagy történetírói tekintélyek egész sora állott s köztük nem kevésbé erős oszlopként emelkedik ki Tagányi Károly országos levéltárnok. Sohasem kicsinyeltem az ellenkező oldalon levő tudósokat, ha fiatalok, ha öregek. Kezdetben magam is a tulsó oldalon voltam, ott tömörültünk mindnyájan Pauler Gyula és Tagányi társadalomtörténeti elméletei körül és élveztük a régieket tisztázó, javító, bővítő, tökéletesítő új észrevételeiket, fejtegetéseiket, adataik új bőségét.

A tudomány haladásában bizó nagy elmék szívesen elismerik a további fejlődés új mozzanatait. Ezt természetesen tartják, sőt megkövetelik. Mikor a Pannonhalmi Rendtörténet I. kötete megjelent (1902) s Pauler Gyula áttanulmányozta, hogy ismertesse, kevés halála előtt találkozott velem, melegen gratulált és kifejezte meglepetését azon, hogy még mindig annyi új dolgot tudtak mondani a benzések a tatárjárás előtti időkből. Épen a magyar társadalomtörténeti anyagnak a bősége és régisége, mely az 1087- és 1237-ben kerek százötven évi időközzel készült két nagy népösszeírás összehasonlítására, a közben végbement fejlődés megállapítására s az utóbbi összeírásban számos helyen jelzett úrbéri kötelezettségek megismerésére nyújtott alkalmat; továbbá az aranybullák korában Pannonhalmi népeinél is jelentkezett szabadságmozgalmak actái, az udvarnok kötelelességeiről szóló nádori és királyi nagy szabályzatok (1226, 1240) s a Jakab palestrinai bibornok-püspök,

¹ Tört. Szemle, 1914. 451. l.

pápai követ ittlétekor lefolyt úrbéri perek (1233) jelentékenyen kibővítették a korábbi társadalomtörténeti rendszerből merített ismereteimet, sőt úgy éreztem, hogy ezek nem is férhetnek el, nem tudnak jól elhelyezkedni a régi keretek között. Különösen az udvarnokokra nézve teljesen meg kellett változtatnom a régi, Paulernél s még később Ilómanál is meglevő felfogást. Az udvarnokok helyzete, melyben a pannonhalmi apátság udvarnokai a hasonló állapotú királyi udvarnokokra való hivatkozással érnek el enyhítéseket, teljesen tisztázódott és egészen új világításban tűnt fel előttem. Az apátság lovas és szabad jobbágyainak többféle fokozatát is részletesen megállapítottam. Kevesebb adat alapján, de azért elég világosan tárult föl előttem a többi szabados és szolga osztályok társadalmi állapota is. Acsádinak sebtiben, rosszul megírt kivonatai és tévedései a Rendtörténet I. kötetének több helyen elszórt fejtegetései¹ után arra késztettek, hogy külön értekezésben együttesen fejtssem ki és rendszerezsem az összes adatokat és megállapításaimat «Egyházi földesúr és népei a középkorban» címmel, a hol az úrbéres osztályok százötvenéves fejlődését és számarányait rajzban is feltüntettem.²

Ez a társadalomtörténeti rendszer szorosan csak egy nagy magyar apátság úrbéres népeire vonatkozott, de nagyjában tipikusnak tekinthető az akkori nagy egyházi, vári, királyi és magánuradalmak kevésbbé ismert úrbéres népeire is, kivált a Dunán-túli vidéken, a tatárjárás előtt. Ennek folytatásaként gondos tanulmány tárgyává tettem a pannonhalmi apátság okleveles adatait az 1514-ik évi parasztlázadásig.³ Egészen rokon eredményekre vezetett a tihanyi apátság okleveles anyagának átvizsgálása és feldolgozása 1701-ig, a hol a tatárjárás előtti fejlődésre nézve megint kinálkozott két nagy népösszeírás közel százötven évi idő-

¹ 198—200., 202—204., 221., 222. stb. 333. lapig, 552—557., 559—560., 570—578. l.

² Szent István-Társulat Tud. és Irod. osztályának értekezései közt. Budapest, 1907. 17., 21. l.

³ Religio 1910. évfolyamában egész cikksorozattal.

közzel (1055, 1211), a melyben a számarányok graphikai ábrázolása meglepő egyezést mutatott a pannonhalmival.¹ Mindehhez a pannonhalmi, zalavári, bakonybéli, tihanyi és pécsváradi legrégibb oklevelek szigorú kritikája adta meg a biztos forrástani alapot. Az oklevélkritikához szükséges összehasonlítások miatt sok oklevelet kellett átvizsgálnom a tatárjárás után Zsigmond koráig.²

Az egész országra érvényes legrégibb társadalmi rendszer megállapítását «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» című munkámmal kezdtem meg (Religio 1907, különlenyomat 144 l.). Itt, a magyar társadalom nyugati módon való első berendezkedésénél természetesen nagy figyelemmel voltam a Szent István-kori és régibb germán, frank emlékekre, törvényekre, oklevelekre, miként ez számos jegyzetből látható. Itt hivatkoztam Inama-Sternegg «Deutsche Wirtschaftsgeschichte» című nagy munkájára is, több ízben (könyvem 108., 135. lapjain). De megjegyzem, hogy mivel épen XI. századi törvényeink anyagát tisztán és hamisítatlanul akartam kiaknázni, azért a külföldi és a későbbi magyarországi, sőt még a legendás, krónikás, okleveles közeli adatokat is, nehogy ily idegen, távolabbi és nem szorosan egykorú anyagnak a belekeverését a kritika jogosan vagy a jogosság látszatával kifogásolja, csak a szükséges összehasonlításokra szorítottam, így is csak lenn a jegyzetekben. Az eredményre nézve nyugodt lélekkel kijelenthetem, hogy ma, hét évvel utóbb, sok további tanulmány után is felfogásom mindenben ugyanaz maradt, csak még világosabbá és mélyebbé fejlődött. Különösen a vitézekre nézve vált szükségessé a miles név kettős jelentésének megkülönböztetése s annak a megállapítása, hogy a XI. századi miles törvényeinkben túlnyomóan szabados fegyverest jelent és csak nagyon kevés esetben érthető rajta lovag, szabad, vagy épen nemes vitéz.

¹ Pannonh. Rendtört. X. köt. 1908. 187—218., 446—470. l.

² A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akad. Értek. Tört. XXI. köt. 3. sz. 1906. a megvizsgált hetven eset 62—65. l. stb. a megállapítottam hamisítványok jegyzéke 10., 11. és 110., 111. l.

Kolozsvári egyetemi előadásaimat 1911 februárjában a XI. századi törvények alapján kezdtem meg. E törvényeket újra tüzetesen átvizsgáltam s meggyőződtem róla, hogy Szent László II. és III. törvénye, valamint Kálmán I. törvénye is, mindegyik külön, legalább két-három rokon törvényhozás határozataiból van rendszertelenül összevegyítve. Ez az eredmény nem subjectiv analysisen alapszik, hanem a parallel határozatok lényeges eltérésein egyazon decretumon belül. Szent László II. törvénye oly határozatokból van összeszerkesztve, a melyekben a nagyobb érték tolvaja akasztással bünhődik, míg a III. törvényben rabszolgasággal. Ez a nagyobb érték a II. törvényben kétféle: először a tyúknál, lúdnál nagyobb érték, másodszor a tíz dénárnyi vagy ennél nagyobb érték, a mi már fölért egy tinó árának egy harmadával, tehát bizonyára jóval több, mint egy tyúk vagy lúd ára (1, 2, 6, 13 : 12, 14). Szent László III. törvénye a jókszedésre vonatkozó, azonostárgyú pontokban (2, 13 : 20) mutat változott viszonyoknak megfelelő eltéréseket, vagy legalább kiegészítéseket, pótlásokat. Először t. i. Nagyboldogasszony a szökevények bemutatásának, visszaadásának a határideje, másodszor ez a határidő kiterjesztődik Szent István király ünnepéig, mely az előbbi ünnep nyolczadába esik. Kálmán I. törvényében az ispánokra vagy a nagyobb királyi, hercegi ministerekre vonatkozó birói illetékesség dolgában vannak teljesen azonos tárgyú, mégis észrevehetően eltérő határozatok (7, 9 : 11, 12, 13).¹ Ily. aprólékos megfigyeléssel s az egész törvényanyagnak összehasonlító ismeretével dolgoztam ki s adtam elő Magyarország XI. századi társadalomtörténetét és művelődési viszonyait.

Ugyanezt az eljárást folytattam előadásaimban az 1222. évi aranybulla és további változatainak, megújításainak, bő-

¹ V. ö. Tört. Szemle, 1914. 440. l., a hol Tagányi perhorreskálja a törvény «zagyaságát és következtelenségét», ámbár ezt a zagyaságot és következtelenséget az idézett helyen csupán Tagányi képzeli oda, persze az én számlámra.

vitéseinek (1231, 1267, 1291, 1351, 1397) összehasonlító feldolgozásával egészen Zsigmond koráig. Az első két szabadságlevélben világosan megláttam a serviensek és nobilisok közt levő különbséget, a melyet a két szabadságlevél a serviensek javára már megszüntetni törekszik, az 1267. évi pedig meg is szüntet.

Közben már készültem az összes Árpádkori oklevelek és egyéb források lehetőleg teljes társadalom- s művelődéstörténeti feldolgozására. Olvasgattam, jegyezgettem az oklevéltárakat. Ekkor jelent meg Hóman Bálintnak «Az első állami egyenes adó» című tanulmánya (Tört. Szemle, 1912. 161—184. l.), mely alapul vette Eckhart Ferencznek «A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig» című doktori értekezését (Arad, 1908. 106 l.) s ezen, valamint a külföldi analógiák vegyes tömegén merész elméletet állított föl a «szabad nevű félszabad szolganépek» türelmi adójáról s Kálmán dénártörvényeinek európai jelentőségéről. Eckhart doktori értekezése tele volt hamis oklevelek adataival és oly téves elméletekkel, a melyeket egyetemi előadásokból már régebben ismertem, a melyeket tehát Eckhart igazi szerzőjük megnevezése nélkül, de kétségtől az ő tudtával és helyeslésével tett közzé. Ez a két tanulmány súlyos társadalomtörténeti kérdéseket vetett föl. A legfontosabb volt Eckhartnak, illetőleg mesterének az a kérdése: melyik társadalmi osztályba olvadtak bele a Kálmánkori dénárfizető szabadok? E kérdést Eckhart eldönthetetlennek vélte. Hóman pedig épen e kérdésre feleletül fedezte föl a «szabadnak nevezett félszabad szolganépek» belsőleg ellenmondó, torz fogalmát és türelmi adóját.

A szabadok dénárjai körül forgó tévedéshalmazatnak eloszlatására irtam meg «Az első állami egyenes adó elmélete» című értekezésemet. A ki e bonyolult fontos ügyben világosan akar látni, annak ma sem ajánlhatok mást, mint-hogy először olvassa el ezt a könyvet s azután tekintsen szét a további polemiákban, a melyek már csak egyes kiszakított kérdések körül forognak. E könyv fejtegetéseit is föntartom minden részökben, csupán azt igazítom helyre,

hogy — mint az Országos Levéltárban levő eredeti oklevélből meggyőződtem — az 1193. évvel kezelt s tartalmában többszörösen gyanús oklevél Újudvar és Curgó határának leírásában nem Mare, Maris olvasandó, a hogy Fejér Codex Diplomaticusában látjuk (II. 284., 285. l.), hanem Marc és Marci,¹ noha így is szokatlan ez a falunév «villa» hozzátétele nélkül. Ám azért az oklevél hitelén ezen egy hiba kijavítása nem segít, még kevésbbé változtat azon főkérdés dolgán: adó volt-e a «szabadok dénárjai» nevű fizetés, vagy földbér? Vannak okleveles bizonyítékok arra, hogy magánosok birtokán a királynak nem járt sem cseber, sem más évi köteles jövedelem, legfőlebb ajándék vagy rendkívüli adó;² az meg, hogy a király az udvarának és várainak birtokain szedtetett ily jövedelmeket s ugyanott ezeket el is adományozta, vagy adományain a szabadok dénárjait egyideig magának föntartotta és később róluk lemondott: ez csak azt bizonyítja, hogy a szabadok dénárjai a királyt, mint földesurat illették meg földbér czímén.³ Ennek igazolása közben sok adómentességekkel dicsekvő oklevél hamisnak bizonyult, ámbar hamis vagy nem hamis voltuk teljesen közömbös annak a kérdésnek az eldöntésében: adó volt-e a szabad dénár vagy földbér? Azok az oklevelek tehát nem a földbér-elmélet erőltetésének estek áldozatul, hanem annak, hogy a fontos kérdés tanulmányozása közben minden rávonatkozó oklevél gondos vizsgálat alá került. És ezen a téren nagy gyakorlatot szereztem, mikor a benzés apátságok oklevelei közt mintegy ötven hamis levelet állapítottam meg. Az oklevélkritika kiterjedt mindenre, a mi csak hozzáférhető volt. A hol a kriteriumok föltételesek, ott természetesen a következtetés is csak föltételes.⁴

¹ Az első áll. egyen. adó elmélete. 15. l. Századok 1913. 467—468. l.

² Az első áll. egy. adó elm. 5. l. (1194 okl.) Századok 1913. 470. l.

³ Az első áll. egy. adó elm. 14., 18., 19. l.

⁴ Századok 1913. 470. l. (1224). Ezt mondja Tagányi szellemeskedve «kormányozható oklevélkritikának» egyetlen föltételes eset miatt.

A szabadok dénáraival kapcsolatban állítottam először áttekinthető rendszerbe az Árpádkori társadalomra vonatkozó megállapításaimat;¹ még pedig főképen a végből, hogy szinte szemléltető módon meggyőzhessek mindenkit, mikor az Eckharttól fölvetett kérdésre azt felelem, hogy a liberek egyrésze beolvadt a későbbi úrbéres jobbágyságba, a másik része pedig mint szabad jobbágyság és serviens hűbéres fel-emelkedett a nemesek közjogi rendjébe. Épen a liber, szabad bérlők beolvadása a szabados úrbéresek közé idézte elő azt, hogy az összes szolgálóállapotú, szabados úrbéresek elnyerték a szabad bérlők természetes jogát a szabad költözésre akkor, a mikor már szabad és szabados úrbérest nem tudtak egymástól elválasztani. A katonáskodó szabad telepes bérlők pedig nem olvadhattak más néposztályba, mint a várjobbágyság és serviensek közé, végül pedig ezekkel együtt a nemesek közé. Mert a serviens és várjobbágyság osztály csak az 1222. évi aranybulla 1231. és 1267. évi változatai közt lett nemessé.

Hóman két ízben kelt elmélete védelmére s kétszer kapott terjedelmesebb választ,² a mikor Eckhart is beleszólt mint bíró a saját perébe egyszerű könyvismertetés alakjában.³ Ez a könyvismertetés már megjelenésekor meghaladott volt, mert Hómannak csupán első védekezését ismerte s ezzel eldöntöttnek hitte az adókérdést. Constatálta könyvem két alaptévedését. A mit első alaptévedésnek mond, hogy t. i. a királyok nagyobb adományozáskor a szabadok dénaraikat maguknak föntarthaták, a miből Eckhart azt következteti, hogy a királyok így elvonván a legfontosabb jövedelmet, az adományt értéktelenné tették volna: erre nézve Eckhart nem veszi figyelembe, hogy nagyobb birtokadományban a szabadok száma és dénaraik csekélységek az ottlakó szabadosok nagy számához és úrbéres tartozásaihoz képest; hogy a jobbára terményekből álló jövedelmek

¹ Az első áll. egy. adó elm. 38. l.

² Századok 1913. 189—202., 396—397. l. — 281—289., 466—471. l.

³ Tört. Szemle 1913. 439—442. l.

közt a kevés dénárra mint készpénzre királyainknak is szükségük volt, ezekhez tehát legtovább ragaszkodtak, hogy a szabad dénárok eladományozása úrbéri viszonyba hozta a szabadokat az adományos földesúrral, a mit a szabadok kevésbbé óhajtottak, mint a régi királyi uraságot, mely alól könnyebb volt teljesen felszabadulni. Függetlenségre való törekvésüket legjobban megérezték az egyházi földesurak. Világosan szemlélteti ezt a Szent Istvánnak tulajdonított, de kétségkívül csak az Árpádkor végén készült hamis pécsváradi alapítólevél. Ebben is benn vannak a szabadok dénárjai, mintha már Szent István odaadta volna ezt a jövedelmet a szerzetesek lábbelijének beszerzésére. A szabadok azonban, kiket ez az oklevél már nemeseeknek és nem nemeseeknek mond s «kiknek a monostor földje határán belül vannak birtokaik», függetlenek akartak lenni az apátságtól, azt állították, hogy birtokaikat a Szent királytól nyerték és «gyalázatos érzülettel ellenségei» voltak a monostornak. Ez a valóság mint előrelátott eshetőség szerepel a hamisítványban, mely ily esetben elrendeli kiűzésüket ép úgy, mint Kálmán I. 45. törvénycikkelyének a vége. Ezt a hamisítványból meríthető okulást már könyvemben fölhasználtam (19. l.), tehát már ott megczáfoltam a nekem tulajdonított második alaptévedést, mintha én a hamisítványokat általában értékteleneknek tartanám. Iliszen épen én hívtam föl használhatóságukra a magyar tudomány figyelmét «A tihanyi apátság kritikus oklevelei» című akadémiai székfoglaló értekezés legvégén, hét évvel ezelőtt. De azért nem esem a másik végletbe, nem tartok minden hamisítványt értékesnek. A mire Eckhart a második alaptévedéssel céloz, az könyvemben nem is épen a hamisítványokra vonatkozik. Szavaim ezek: «... a szabad dénárokat s nehezekeket említő adatok oly oklevelekben kerülnek elő, a melyeknek *fele kimutathatóan hamisítvány*; de a többi is társadalomtörténetileg sovány, szintelen tartalmú s össze vannak bennök keverve a régi úrbéri s a későbbi rendkívüli adószedéstől való mentességek és kiváltságok» (28. l.). Épen ezen szavakból kitűnik az is, mennyire túloz Eckhart,

mikor azt mondja, hogy «*csaknem az összes* ezt (szabad dénárokat) említő okleveleket hamisaknak» tartom. Azt is mondja, hogy különösen az 1238. évi johannitáknak adott oklevél nehezíti meg az én elméletem elfogadását a csöbrök és sertésvám dolgában. Ila Eckhart ezen oklevelet figyelmesen elolvassa,¹ észrevehette volna, hogy az az oklevél a sertésvámot világosan földesúri jövedelemnek mutatja be, a melyet a király főtisztjei szedtetnek be a várak erdeibe hajtott sertésekből. Mikor pedig az oklevél azt mondja: «a mondott (jeruzsálemi ispotályos) ház nem tartozik szőlőiből országunkban csebreket fizetni», ez akkor, mikor a király elődeinek fölösleges és haszontalan adományait visszavette s megint visszaadta, csak azt jelentheti, hogy «nem tartozik szőlőiből csebreket fizetni» úgy, a hogy tartozott fizetni a lefoglalás idején. Mert a király a visszavett adományok közt levő szőlőket nem vette házi kezelésbe, hanem meghagyta a johanniták kezén, csupán a földesúri jövedelmet, a szőlők borterméséből a csebrek (akók) egy részét, talán nyolczadát szedette be várispánjaival. E jövedelem természetére legjobban rávilágít az 1237. évi bélakuti alapítólevél (könyvem 8. l.). A «szabados dénár» elnevezés egyetlen talán elfogadható esete és az 1240. évi győrvármegyei szőlőműves szabadságlevélben biztosított szabad dénároktól, füstpénztől való mentesség legfőlebb azt bizonyítja, a mit számos úrbéri szerződésből tudunk, hogy a XIII. század folyamán már a szabados úrbéresek is fizettek földbért dénárokbán, illetőleg nehezékekben, félfertókban és fertókban (ferto = $\frac{1}{4}$ márka = 12 nehezék = 12×5 dénár). A füzedtői vendégek földbére két nehezék volt, körülbelül ugyanaz, mint a Kálmánkori vendégeké és szabadoké; ellenben a szabadosok egész fertót is fizettek egy telek földbére (census, terragium) gyanánt.² Hogy a királyok nem adományaikból eredő szabad birtokon szabad dénárokat szedtek volna,

¹ Fejér Cod. Dipl. IV/I. 107. l.

² Az első áll. egy. adó elm. 25—26. l.

kivéve a rendkívüli collectákat, erre nincs semmi adat,¹ még a gazdag pannonhalmi levéltárban sem. Ez pedig nagy szó, annnyival inkább, mert a pannonhalmi birtokok nagy része királyi adomány volt, szabadjaik is voltak, még sincs semmi nyoma a róluk szóló sok oklevélben a szabadok dénárainak s a rendkívüli collectán kívül más királyi adónak az egész Árpádkorban.

Eckhart lojálisan elismeri, hogy a lengyel társadalomtörténet analog adatai a liberekre vonatkozólag az én elméletemet látszanak támogatni. Ezt a lojális nyilatkozatot egy kissé mégis csipőssé akarja tenni azzal a váddal, hogy gyűlölöm az analogiát. Én t. i. könyvemben azt mondom, hogy «általában a külföldi analógiák alkalmazásában nagy óvatosság szükséges». Ezt az óvást nevezi a külföldi analógiákban dúskálódó Hóman «analógiáktól való nagy idegenkedés»-nek,² Eckhart pedig már analógia-gyűlöletnek. Több példával is igazoltam az óvatosság szükséges voltát.³ Eckhart még hivatkozik Tagányira, ki «világosan kimutatta», hogy a várszolgákat és öröket jogtalanul tévesztem össze. Végül elismeri könyvem némi érdemeit: hogy bebizonyítottam egyes adónemek és a legfőbb földesúri elmélet tarthatatlanságát s hogy rámutattam a magyar társadalomtörténet legfontosabb kérdésére, t. i. a serviens és nobilis név viszonyára, a melyet nem lehet eldönteni, míg okleveleink alaposan megrostált kritikai kiadása el nem készült. Ez az őszinteség és igazságszeretet mindenestre több, mint másik két tisztelt ellenfelemé.

Hóman polémiájának Tagányi tekintélye adott fedezetet, a mit Eckhart is felhasznál.

Tagányi már 1908-ban jelezte, hogy «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» című munkám 72—75.

¹ Kálmán I. 40. törvénye nem az ispánok családi birtokain élő szabadokról szól, hanem azokról, kik az ispáni falvakban élnek, a melyek t. i. a királyi várak területén a várispánok ellátására szolgáltak. V. ö. Századok, 1913. 197. l.

² Századok, 1913. 201. l.

³ U. o. 284., 469. l.

lapjával, noha hivatkozik megállapításaimra a civisek dolgában, mégis nem mindenben ért egyet.¹ Itt van meg, t. i. nálam először a *civisek és örök*, valamint a *civisek és civilisek* azonosítása. Főleg ezekben nem értett velem egyet. Ezen ellentétet öt év múlva fejtette ki a «Gyepü és gyepüelve» című tanulmányával kapcsolatban, hosszabb jegyzettel.² Kimondja, hogy az «örök» név a XI. századi törvényekben csupán a határörökre vonatkozik (Szent László II. 17. t.-cz.), nem egyezsersmind a civilisekre, a kiket ő várszolgáknak nevez (= castrenses). Az «ewrii» ugyan előfordul még Sz. László III. 1. törvényében is kétszer, mint minden civitasban, várban tartózkodó és száz-nagyok, tiznagyok, tehát kalonalisztek és altisztek vezetése alatt álló néposztály neve, sőt előfordul Sz. László III. 2. törvényében is «ewrek» alakban, de Tagányi szerint ezek mind szövegromlással, a kései másolók hibája folytán jöttek létre, hiszen a ránk maradt törvénytöredékek csak másolatok másolatai a XV—XVI. századból. «Ennélfogva e törvényeknek különben is *gyarló szövege* semmikép sem érdemli meg, hogy betűit vakon elfogadjuk, különösen nem akkor, midőn e szöveg egymagában *ellentétben áll az összes ismert adatokkal.*»

Oly szövegromlásról azonban, mely egész bizonytalanná tenné számunkra a XI. századi törvényeket, szó se lehet. Hiszen, ha a másolatok másolatai ekkora bizonytalanságot teremtenének, akkor hova lennének olyan szövegekkel, a minők a több ezer éves biblia s az ókori classikusok? Vannak szövegromlások, de ezeken a szövegkritika tudománya a lectio variansok fölhasználásával annyi biztosságot teremt, a mennyi tökéletesen elegendő. En végig tanulmányoztam a XI. századi törvényeket s mindenütt teljes biztossággal útbaigazítottak a lectio variansok.

A mi azt illeti, hogy törvényeink szövege ellentétben áll az összes ismert adatokkal, erre nézve tudni kell, hogy

¹ Magyar Nyelv, 1908. 455. l.

² U. o. 1913. 101—102. l.

a XI. századból hiteles oklevelünk mindössze öt darab van. A pannonthalmi alapítólevél hitelességét annál inkább valom, mert immár Müller csak interpoláltságról vádolja:¹ de ez társadalmi osztályokról nem szól. Guden oklevele, a tihanyi alapítólevél és Dávid-féle adomány s a pannonthalmi népösszeírás² kiegészítik törvényeinket a néposztályok dolgában, de ellentét köztük nincs. Hasonlóképen nincs ellentét törvényeink és a krónikák, legendák valóban XI. századi elemei közt sem. Az egy-két századdal későbbi nevek és adatokból pedig már csinján kell következtetni, mert a nevek, fogalmak idővel eltolódnak, megváltoznak. Aztán szó, a mi szó, én a századokkal későbbi adatokban sem ismerem ellentétet XI. századi törvényeink szövegéhez képest. A legnagyobb ellentét itt Hóman és Tagányi közt van, kik egyébként a legjobb fegyverbarátságban küzdenek ellenem: Hóman t. i. Sz. László III. 2. törvényében az ewrek helyett a *liberi*, Tagányi pedig az *ewnek sive seroi* olvasást fogadja

¹ Századok, 1913. 438—446. l. Ez a fejtegetés «terminus post quem» gyanánt Karácsonyi érvelése alapján elfogadja az 1137. évi dátumot és nem tudja, hogy az az oklevél, a melyre ez az érvelés támaszkodik, ötven évvel későbbi végrendeletet foglal magában, hogy tehát az 1137. évi oklevél okvetlenül 1186 után készült hamisítvány s a reá épített egész érvelés téves. (Pannonh. Rendtört. I. 1902. 90—94. l.) Általában a pannonthalmiak nagy rendtörténetét Müller előkelően ignorálja, noha tud róla valamit. A bakonybéli alapítólevelet Fejérből ismeri (!), a pannonthalmi oklevél egyes szövegrészeit Mátyás Flórián Fonteséből idézi. Azt sem tudja, hogy az oklevélben «domnus» a korjellemző kifejezés, nem pedig «dominus», a melyeknek rövidítéseit tehát nem ismeri, vagy az oklevél közkezen forgó facsimiléit sem nézte meg jól. Csak másodkézből vett adatokkal okoskodik. Neki Anastasius még mindig azonos Radlával, noha már Karácsonyi elismerte, hogy ennek a két névnek külön személyisége tisztázva van. (Pannonh. Rtört. I. 48. l.) Neki Rasina még mindig pannonthalmi apát, noha világos, hogy pannonthalmi apát nem marasztalhatott egy csomó hajóst, utast a negyvennapos bójt idejére vendégül egy adriai sziget monostorában. (U. o. 113. l.)

² Fejérpataky L. Kálmán kir. oklevelei. Akad. Érték. Tört. XV. köt. 5. sz. 16., 17. l. U. a. Okl. II. István korából. U. o. XVI. köt. 4. sz. 7. l.

el; amaz szerint tehát *szabadok* vannak ott, a hol emez rabszolgákat lát. Hóman itt a XV. századi Thuróczy-codexre, Tagányi meg a XVI. századi Ilosvay-codexre esküszik. Ellenben a szövegkritika matematikai arányokkal nyugtat meg bennünket az iránt, hogy ez alkalommal a Corpus Juris nyomtatott szövegében levő *ewrek* a helyes olvasás. E nyomtatott szöveget tudvalevőleg a XVI. században több régi kézirat, codex összevetésével állapították meg.¹ A legrégibb volt valószínűleg egy oly codex, mely a XIII. század hatvanas évei körül készült, mert ekkor egyesülhettek benne az «In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis», a «baronum» és a rangsorban «militum» után betoldott «nobilium» Szent István I. decretumában (Prolog. és 4. fej.). Az eredeti Pippinida invocatio (In nomine Domini nostri Jesu Christi) helyébe írt föntebbi magyaros invocatio királyaink okleveleiben III. Béla és IV. Béla kora közt divatos,² a «baro» 1217 körül kezdődik a magyarországi oklevélírásban, a «nobilis» pedig a XIII. század hatvanas éveiben kezdett régibb előkelő jelentéséből leszállni a királyi serviensekre, kis hűbéresekre s akkor kezdett kialakulni az a nobilitas, az a köznemesség, mely rangban a lovag «miles» után következhetett. A XIII. század második felére vall a Corpus Jurishan a «servientes» betoldása kétszer (Sz. István II. 21., 50.) és a «nobilium» mellett a «seu militum» értelmező betoldás (Sz. László I. 41.). Az illető törvény t. i. a jelzett helyeken a milesről és nobilisről olyasmiket mond, a mik a XIII. század második felében már a serviensekre, illetőleg a lovag milesekre illenek.

A Corpus Juris tehát legjobban követte ezt a XIII. századi codexet. Ebben volt benn az «ewrii» háromszor (Sz. László II. 17., III. 1.) és az «ewrek» egyszer (Szent László III. 2.). A XV. századi Thuróczy-codex éppen ezeken

¹ Magy. Törvénytár, millen. kiadás, bevezetésében I. a Corpus Juris történetét.

² Erdélyi: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. 5–7. l.

a helyeken megzavarodott s «turci, curi, curi, liberi» szavakat írt, a melyek tulajdonképen betűrontásokkal jöttek létre az előbbiekből. Az *r* betű uralkodik valamennyiben ép úgy, mint az ewriben és az ewrekben. A XVI. századi Ilosvay-codexben és Nádasdy-codexben rokon eredetükre vallóan háromszor van ewrii és egyszer ewnek.¹ Ezekből leszámítva a custodes confiniorum-nak megfelelő ewri-t, a többiben az ewri = ewrek úgy aránylik az ewnek-hez, mint öt az egyhez. Ezt az arányszámot a Thuróczy-codex *r*-es lectioi s a többi codexek összevetése bizonyosan jelentékenyen fokozná. Az «őr» elnevezés tehát azokra, a kik minden civitasban vagyis várban centuriók és decuriók, száznagyok és tíznagyok vezetése alatt katonáskodnak (cives) legalább ötszörte hihe-tőbb, mint Tagányi ewnek-je. Az, hogy XV—XVI. századi codexek ismerik az «ewn, yn» régi magyar szót «szolga, servus» jelentésben, csak elősegítette az Ilosvay- és Nádasdy-codex másolójának hibáját, de nem igazolja, mikor ugyanezen másolók ugyanazt a szót többször írták le helyes, eredeti alakjában.

A határőrök és várőrök közös «őrök» neve könnyen megérthető abból, hogy a határőrök csak egy nemét tették a várőröknek. A határőrök a határszéli várak oly vitézei, őrei voltak, a kik határrendőrségi szolgálatot végeztek, egy-szersmind szemmel tartották, kikémlték a szomszéd kül-földnek esetleg fenyegető mozgolódását és a magyar sereg-nek is természetes előőrsei voltak.

Ilogy a határőrség beleilleszkedett a várispánsági szer-vezetbe, ennek eddig figyelemre nem méltatott nevezetes bizonyossága a következő. Szent László II. 16—18. törvény-cikkelyei «*comes confinii*» a «határszéli ispán» tisztséget emlegetnek s Kálmán I. 36. törvénye «*marchia*» néven kü-lönbözteti meg az ország határát, a honnan az ispán, mi-helyt «nagy hír érkezett a marchiára», tartozik két követet küldeni négy lóval a királyhoz, hogy t. i. váltott lovakkal

¹ A pontosabb összeolvasásokat dr. Döry Ferencz barátom volt szíves közölni velem.

mentől gyorsabban megvigyék a szomszéd nép háborús mozgolódásának vagy közeledésének a hírét. Ily formán a *marchia comes* már szinte a német markgraf címével jelentkezik a XI. század végén. És mégsem alakult ki nálunk a határőrgrófsághoz hasonló intézmény. Mikor a XII és további századok királyi oklevelei, törvényei felsorolják tanukként az ország főembereit: főpapok után a nádorispánt, királyi udvarispánt, bánt, erdélyi vajdát és a *várispánok* egy részét, «határispán»-t soha sem találunk közöttük. Csak mikor a török támadások ellen a szörényi bán védőszerepét átvette a temesi ispán s a husziták elleni védekezést az északnyugati határon elsősorban a pozsonyi ispán volt hivatva intézni; mikor az erdélyi vajda a «székelek ispánja» címet is fölveszi: csak akkor jutnak e határszéli ispánok nagyobb jelentőségre az ország bárói között. Külön «határispán» cím akkor sem keletkezett s még kevésbé szerepel ily cím Zsigmond és az Anjouk előtt. *A XI. századi «határszéli ispán» nem más, mint Vasvár, Sopronvár, Mosonyvár, Pozsonyvár stb. ispánja.* Ezen ispánoknak vannak alárendelve a várőrök (cives) s ezeknek egyik osztálya, a határőrök (custodes confiniorum).

Kétszáz évvel Szent László II. törvénye után jelenik meg újra az «őr» név emlékeinkben, de már egészen más latin névvel együtt: «custodes confiniorum» helyett «speculatores» lesz a szokásos latin név. Az első adat, a hol az *őr* = *speculator*, 1275-ben kerül elő, a mikor V. István király *őr* nevű speculatorjainak földjét, Fintát, Sárosvár megyéjében egyik érdemes hívének eladományozza, miután az a föld pusztá és lakóitól el van hagyva (terram speculatorum nostrorum, vulgariter *Eør* dictorum).¹

Ezen sárosi föld határjárásában említik a *Stras*-hegyet (in latere montis Stras), a minek másutt magyarul az *Őr-hegy* felel meg; még pedig kifejezetten azért neveznek így egy hegyet, mert kiemelkedik, tehát mintegy őrként tekint szét a vidéken (1304: montem Ewrhegh, 1356: quidam

¹ Hazai Okmt. V. 47. l.

colliculus eminens, qui vocatur vulgo Ewrhig).¹ Természetesen szétnézhettek ott a speculatorok is, mint kémek, előőrsök, határőrök, de van Strázsahegy Esztergomnál is, jó távol az ország határától. Nem kell okvetlenül örökről elnevezettnek gondolnunk minden Ör- vagy Strázsahegyet, mert a magánosan álló, messze ellátszó fát is elnevezték olykor, néhol *őrfának* (1381: ad quendam arborem ilicis, vulgo Ewrfa vocatam),² de talán nem azért, mert egykor örök ültek rajta vagy álltak alatta.

Maga az «ör» név a speculatorokkal való kifejezett kapcsolat nélkül tudtunkkal legelőször 1251-ben fordul elő (Ibi tenet metam cum Eur. Szepes vm.).³ *Külön a «speculator»* szó magyar neve nélkül hitelesen 1213-ban tűnik föl okleveleinkben. Ekkor úgy van róluk szó, mint *zalai* speculatorokról, a kiket András vaskvári ispán korábbi lakóhelyökről áttelepített a szentgotthárdi apát Dobra nevű falujába; ennek népeit meg a speculatorok előbbi helyére; de a szomszéd németek betörései miatt a speculatorok kénytelenek voltak otthagyni Dobrát s visszafoglalták korábbi földjüket és házaikat (per comitem quondam castri Ferrei speculatores de Zala illic ire pulsati sunt).⁴ Ez a Dobra falu Vasvár megyéjének stájeri határszélén van, Szentgotthárdtól kissé északnyugatra. A zalai speculatorok korábban is Vas vármegye területén laktak, de a Zala folyó forrásánál, Szalafőnél, Óriszentpéter tájékán. Az apát panasztát igazolták a vár jobbágysai és a szomszéd birtokosok jobbágysai mellett három speculator is, u. m. Csapó, Tamás és Nagy. Az illetékes bíró, az alperes speculatorok bírása, Majs vaskvári ispán volt. Nincs semmi szó a zalai speculatorok külön ispánjáról, hanem úgy az áttelepítés, mint a bíráskodás azt mutatja, hogy a zalai speculatorok ispánja a vaskvári ispán s hogy e speculatorok nem a maguk jószágát-

¹ Orsz. Ltár Dipl. 5778. és 16,113. sz. Magy. Oklevélszótár 724. h.

² Veszpr. kápt. lvtár 13. Kispécsöl.

³ Orsz. Ltár Dipl. 346. sz.

⁴ Wenzel Árp. Új Okmt. VI. 358, 359. l.

ból, szabadon telepedtek át, hanem szolga, szabados módjára, uraságuktól erőltetve (pulsí). Tehát Vasvárt szolgálták. Egyenesen «*Vasvár speculadora*»-ként van megnevezve Mutmér (1238), ki tizenhárom más tanuval és a két felperessel együtt esküt tett a Körmend, Radócz, vasvár-stájeri és (német)ujvári utak közt fekvő lapsai föld hovatartozása dolgában, a körmendi királyi vendégek ellen. Itt a királyi vendégek, mint alperesek bírása nem a vasvári ispán, hanem a király külön megbízottjaként Pál fejérvári ispán. Mutmér, Vasvár speculadora, öre, rangban a nemes tanuk és Vasvár jobbágysai után következik,¹ a mi eléggé mutatja, hogy ez az ör nem nemes és nem várjobbágys, hanem másfajta szabados vitéz. Igen érdekes és nevezetes adatot találunk Vasvár gosztonyi «*speculadora*»-airól. Itt arról van szó, hogy gosztonyi Miklós fiai, Miklós és Mihály más rokonaikkal *eredetileg Vasvár jobbágysai voltak és rágalom folytán jutottak a speculadora sorába*. Miklós és Mihály István ifjabb király zászlaja alatt résztvettek a bolgár hadjáratban, még pedig közelebbről tárnokmesterének, Együdnek zászlaja alatt, oroszánmódra harcoltak a Tirnovó várig nyomuló csatákban, sok foglyot ejtettek, sok életveszélyes sebet kaptak s egyéb hűségess vitézi tetteket műveltek. Ezért István ifjabb király, erdélyi herczeg, a kúnok ura, Miklóst és Mihályt édestestvéreikkel, atyjokkal és két unokatestvérökkel, Mátéval és Fülöppel, valamint összes ivadékaikkal kiveszi 1269-ben speculadorainak sorából Köveszarm nevű földjükkel, a melyet öregatyjukról neveztek el Gosztornynak s a mely Csákány és Gosztony talu közt fekszik, és *áthelyezi őket az ő nemes serviensei közé*.² Ezek a várjobbágys sorból speculadora léfokozott, de az ifjú király tárnokmestere oldalán hűsileg vitézkedő, ezért nemes servienssé előléptetett gosztonyiak ott laktak nem messze a szalafői speculadoraoktól, északra. A még tovább északra (Német)Ujvár és Borostyán(kő) vár közt lakó speculadora-

¹ U. o. VII. 63. l.

² Fejér IV/III. 525., 526. l.

kat Alsó- és Felsőőr vidékén I. Károly király annyira földhöz kötötteknek, szabados állapotuaknak tartja, hogy 1327-ben szigoruan elrendeli az onnan békétlen időkhöz elköltözött spiculatorok visszatérését és kiadását. Mindenki köteles őket visszabocsájtani. Összegyűjtésökkel megbizza felsőőri Péter fia Miklós ispánt, ki előbb szintén spiculator volt, de a kit most érdemeiért nobilis servienssé tesz és kinevezi őt a spiculatorok kapitányává, magyarul *őrnagysággá* (capitaneum ipsorum spiculatorum, quem scilicet vulgariter Eurnaghsag dicunt).¹ A vasvármegyei Szalafő-vidék speculatorait *Zalaőröknek* hívták (speculatores, vulgariter Zalaeur vocati, 1392),² a mikor Zsigmond király a németujvári uradalommal együtt elajándékozta őket Sárai László főispánnak.³ A spiculatorok tiltakoztak ugyan s hivatkoztak arra, hogy ők szabadok, csupán az őri szolgálatra kötelesek, de a királyi curia öröklött condicionalis, vagyis szabados állapotuaknak ítélte őket (hereditarii subditi et conditionaliter obligati).⁴ Az ő területüket, mely a Zala és Kerka felső folyása közt feküdt, nevezték *Őrségnek* (in districtu Evrseg in comitatu Castriferrei, 1451).⁵ Zsigmond király 1427-ben az északi őrnagyság területét is eladományozta, a melyet ez időtől fogva szintén Németujvár, majd Kőszeg, aztán Veresvár uradalmaiban találunk.⁶

Az Őrség Vas vármegyéből délkelet felé a Karka (ma Kerka) vize mentén átnyúlt a zalai várispánság területére is. Itt már a zalai várispán biráskodott a *karkai zalaőrök* fölött. Csak királyi tárnokmester és zalai várispán Béla ki-

¹ U. o. VIII/III. 179. l. Tagányi téved, mikor azt hiszi, hogy az őrnagy nemesítése a közönséges örökre is kiterjedt. Magy. Nyelv 1913, 149. l.

² M. Nemz. Múz. Forgach lvtár. Oklevélszótár 724.

³ Orsz. Ltár Dipl. 14,471.

⁴ Fejér X/II. 44, 45. l. Tagányi, Magy. Nyelv 1913, 150. l.

⁵ Orsz. Ltár Dipl. 14,471. sz.

⁶ Tagányi, Magy. Nyelv 1913, 150. l. Csánki Tört. Földr. II. 708., 782. l. Egy őrnagyivadék a XV. század végén már kereskedő: Blasium, Kosa dictum, alias negociatorem, vulgo Ewr Nogh dictum. 1497. Orsz. Ltár D. 20,554. Őriszentpéternél. Oklevélszótár 725. h.

rálytól megbizást nyert a várától vagy várához jogtalanul elfoglalt javak jogügyeinek rendezésére. Egyebek közt eléje járult Koppány, Hada és László s panaszosan előadták, hogy a tatárjárás idején félelemből, könnyebb védekezés okáért földjeikkel együtt csatlakoztak a karkai Zalaörökhöz (*speculatoribus Zaladiensibus de Karka*), miután pedig a veszély elmúlt, *el akartak tőlük válni, nehogy szabadságukon folt essék*. Erre az illető örök (t. i. Koppány és testvérei) bemutatták Csák tárnokmesternek a király levelét, a melyből nyilvánvalóan kitűnt az ő szabadságuk. Mindazonáltal nagyobb bizonyosság okáért a királyi biztos jelentést tett Béla királynak, ki kegyesen megfontolván a dolgot, nehogy általa valakinek jogsérelme legyen (ne per ipsum cuiquam preiudicium fieret), s kivált testvéröknek, Benedek mesternek, István királyfi jegyzőjének érdemeiért és szolgálataiért, a melyeket István király úr körül gyermekkora óta teljesített s a melyekért méltán ki kellett őt tüntetni nagyobb jutalommal: őket földjeikkel együtt *kivette ama bélyeg alól* (a tali nota eximendo) *és visszahelyezte az ő servienseinek sorába*.¹ Ezen 1257. évi oklevélből újra világos, hogy a speculatorok, vagyis örök nemcsak nemesek, hanem még csak szabadok sem voltak s Karkán csupán az a három testvér kapta vissza szabad királyi serviens kiváltságát, a kik ezt már előbb elnyerték. Még ehhez is minő nagy megokolás kellett! Hozzá képest a speculatori, őri állapot mint folt, megbélyegzés tűnt fel, mert a zalai várispánság nyugati szélén, a felső Karka mellékén lakó örök szolgarendűek voltak, szabadosok, ámbár fegyveresek. Főtisztjuk a zalai várispánnak alárendelt *örnagy*. Ezt a tisztséget épen itt, Zala vármegyében találjuk meg legkorábban. Csák bánnak, az előbbi tárnokmesternek, mint zalai ispánnak 1268. évi oklevelében látjuk az őrnagyság legelső nyomát, midőn arról van szó, hogy ezen bán és zalai ispán elnöklete alatt a király úrtól kiküldött bizottság vizsgálta a várföldek dolgát s a királyi nemes serviensek birtokait iparkodott mások-

¹ Wenzel VII. 465., 466. l.

tól visszaszerezni (!). Egyebek közt a bizottság úgy találta, hogy a keszii castrensisek jogtalanul elfoglaltak Mór fia Domokosnak és testvéreinek Keszi birtokából egy ekére elegendő földet. Tíz nemes esküdött meg a keszii castrensisek ellen, a minél jelen voltak *a vár jobbhágyai*, Balázs ispán, Gothárd őrnagy, testvérük Márton, Olivér hadnagy, Keszi faluból való castrensisek, ellenmondás nélkül (*presentibus iobagionibus castri, Blasio comite, Gothardo magore speculatorum, Martino fratre eorundem, Oliverio mayore exercitus, castrensibus de eadem villa Kezy existentibus, contradictore aliquo non obstante*).¹ Ez a Keszi falu ott volt és van a Marczal folyó forrásvidékén, Zala vármegye legészakibb szögletében. Gothárd őrnagy világosan *a zalai vár jobbhágyai, vagis tisztjei* közt foglal helyet. Megjegyzendő, hogy Balázs ispán nem maga a főispán, mert hiszen ennek a tisztségét Csák bán viseli, hanem valószínűleg a helyettese, az alispán. Gothárd őrnagy nem keszii lakós, hanem bizonyára a Karka-melléki örök vidékére való, az ottani öröknek volt a tisztje. Hogy a *mayor speculatorum*-nak magyarul az őrnagy cím felel meg, ez iránt megnyugtathat bennünket az, hogy külön a *speculator* és *mayor* szónak «ör» és «nagy» jelentése egyebünnen ismeretes s hogy az Eurnogh már 1275-ben személynévként is előfordul.²

Eddigi adatainkban három vagy inkább két örvidéket találtunk a Dunántúl: az egyik a zalavármegyei és vasvármegyei összefüggő felső Zala-Karka köze, a másik pedig Vasvármegyében Alsó- és Felsőőr vidéke. Tovább északra megint találunk örvidéket. Az idevonatkozó legrégebbi oklevéli adat többszörösen fontos. Egyrészt Moson és Sopron vár *speculatorairól* szól, másrészt itt együtt találjuk, de megkülönböztetve a *speculatorokat*, az erdők őrzőit és a besenyőket. II. András király valamikor 1233 körül ráírt Moson és Sopron vár *speculatoraira* és erdőőreire, «*omni-*

¹ U. o. VIII. 208. l.

² Orsz. Ltár Dipl. 896. sz. Magy. Oklevélszótár 725. h.

bus speculatoribus et custodibus silvarum... Musunien-sis et Supruniensis castri», szemrehányást tett nekik. Az osztrák heiligenkreuzi cisterciták t. i. elpanaszolták, hogy miképen zaklatják, szorongatják őket trautmanesdorfi Udalrik fiaí és wuludinsdorfi Udalrik. Ezért András magyar király nem annyira a német szomszédokra haragszik, mint inkább a két magyar vár őrre és erdőőreire, mert noha az ő kötelességök lett volna a német betörésnek gátat vetni, mégis nemcsak ezt nem tették, hanem *elvették* a szerzetesektől *a besenyők birtoka nagyobb részét*. Azért megparancsolja nekik, hogy a besenyők minden határát védjék meg a szerzetesek részére, «*Omnes terminos Byssenorum ipsis fratribus defendatis*», s ha valaki ezentúl határjeleiket az erdőkben és legelőkön meglámadná, hajsák el marháit s férfiasan fogják pártját a szerzeteseknek.¹ A heiligenkreuziaknak adott egykori besenyő-birtokot ismerjük, Imre király adta nekik Moson vár javaiból (*predium, quod Bysseni quondam possidebant, de iure Mossuniensis castri exemptum, 1203*),² a birtokot aztán Legénytónak nevezték (*super terram Bissenorum nomine Leguentou 1222*).³ A Lajta vagy Sár folyónál feküdt Gálos körül (1240), tehát Miklós-falva táján.⁴ András föntebbi oklevele szerint ezen besenyő birtok nagyobb részét a spiculatorok és erdőőrök foglalták el. Ebből már következtetni lehet, hogy ott laktak a szomszédságban. Több mint száz évvel későbbi oklevél bizonyossá tesz erről bennünket. I. Károly király u. i. 1339-ben szabadságlevelet ad a mosonmegyei kátaí spiculatoroknak, kik az előbb említett besenyő-földtől kissé északnyugatra a mai Gáta faluban laktak s ígéri, hogy megtartja őket *ősi szabadságukban*, a melyet Németország határain a spiculatio gyakorlása mellett élveztek, de megkívánja, hogy spiculatori szolgálataikat és kötelességeiket a szokott módon

¹ Fejér III-II. 460 l.

² Wenzel I. 97. l.

³ U. o. 183. l.

⁴ Csánki Tört. Földr. III. 682. l.

teljesítsék, minden időben, *nemcsak bizonyos időközökben* (absque cuiusvis temporis intervallo), *jófajta, jóltartott, gyors lovakkal, illő fegyverzettel*. Szabadságukat a mosoni ispánnak is lelkére köti, hogy se ő, se utódai meg ne sértésék.¹ Ez a szabadság azonban nem több, mint a fegyveres szabadosok szabadsága. Serviensségről, nemességről semmi szó sincs.

A *negyedik őroidék* Nyitra vármegye középső nyugati szélén mutatkozik a Vág és Dudvág folyóktól nyugatra levő Holeska-pataknál, Pöstyéntől nyugatra. Ott van Őr, tótosan Strázsa falu. Ezt a zabori apátság birtokainak egyik erőltetett régiesítéstől eltorzult jegyzéke, határleírása (1113?) «*villa Spectaculi*» névvel jelzi,² egy 1298. évi oklevél pedig *Evr* földnek mondja Trebete mellett (terra abbatis ecclesie de Zubur: Trebata ac terra Evr).³ Az a régiesített birtokjegyzék Bagan falunál is említ öröket, mint szomszédokat (in villa Bagan est quedam quercus, que est alter terminus cum speculatoribus). Bagannak a mai Bohunicz falu felel meg,⁴ az előbbi Őr vagy Strázsa falutól délnyugatra Pozsony- és Nyitra megye határán.

További örtelepek nyoma maradt még Szepes, Sáros és Ung megyékben. A *szepeesi* Őr falu neve valószínűleg a legrégebbi emléke a speculatorok magyar nevének (1251: ibi tenet metam cum Eur).⁵ A *sárosi* adat a legelső arra, hogy az ör latin neve a speculator (1272: speculatorum vulgariter Ewr dictorum).⁶ Érdekes ez az adat azért is, mert szerinte az örök Finta nevű faluja már lakatlan. Az *ung-*

¹ Fejér VIII/IV. 375., 376. l.

² Fejérpataky L.: Kálmán kir. oklevelei. Akad. Értek. Tört. XV. 5. sz. 1892. 58., 69. l. V. ő. az 1111. és 1113? évi okl. írását s főleg inicialisait a XIII. századiakkal s az 1113? évi jegyzék ily helyeit: homines ecclesie se liberos esse asserebant (3. sor), servientes S. Ypoliti (42), noha ezek nem döntő kritériumok.

³ Hazai Oktár 167. l.

⁴ Fejérpataki föntebbi értekezése 68. l.

⁵ Orsz. Ltár Dipl. 346. sz.

⁶ Haz. Okm. V. 47. l.

megyei örtelepre csupán Ör falu nevéből következtethetünk, ámbár nem biztosan, mert alapíthatta a falut Ör nevű ember is (in possessionibus Ewr et...),¹ de ez kevésbé valószínű.

A Moson és Sopron vár kátai őreire vonatkozó adat (1233 kör.) ezekkel együtt említi ugyanazon *várak erdő-őreit vagy erdőővjait* is (omnibus speculatoribus et *custodibus silvarum* Musuniensis et Supruniensis *castri*).² II. András király ugyanazon szemrehányással illeti őket s ugyanazon feladatot tűzi ki eléjük, mint állapotuk köteleességét: mindkét őrosztálynak ott kötelessége lett volna a szomszéd németek betörésének gátat vetni és ha a jövőben bárki bántaná az erdők és legelők határjeleit, elhajtani marháit. A legénytői besenyő birtok egy részét a szomszéd erdőőrök is segítettek jogtalanul elfoglalni a cisterciáktól.

Erdőőrökről talán 1210-ben van szó először: ekkor a győri káptalan tanúsítja, hogy a *kőgyerei bakonyőrök* (custodes silve de villa Qugere, custodes silve de Bucan) vallo-mása szerint a szentmártoni apát kereszluri, varsányi és lázii népei sohasem tartoztak fizetéssel és szállással a bakonyi ispánnak.³ Négy évvel utóbb a *beregi erdő* egyik őre (Vadu de custodibus silve Beregu) kerül bele a Váradi Regestrumba, mert agyonitatta a leányát. Birája a beregi ispán volt.⁴ A *Vértes* erdőben Miklós ispánnak, Ugrin néhai esztergomi érsek öcscsének is volt része, a melyet az ő erdőővői őriztek; 1237. évi végrendeletében fiaira hagyta őket (porcionem meam de silva Wertus... legavi cum sex custodibus silvarum).⁵

A *bakonyi erdőőrökről* biztosan tudjuk, hogy valóságos *várispánsági szervezetben* éltek. A központjuk talán Csesz-

¹ M. Nemz. Múzeum Kende Ivtár.

² Fejér III/II. 460. l.

³ Pannonh. Rendtört. I. 619. l. Wenzel I. 100. l.

⁴ Karácsonyi-Borovszky: Registr. Varad. 184. l. (314).

⁵ Wenzel VII. 41. l.

nekvár.¹ Az egyik oklevél kevéssel a tatárjárás előtt említi a bakonyi erdőőrök ispánját és jobbágyságait s az erdőőrök közt Pósát, a volt bakonyi alispánt (1240: comes de Bochon, iobagiones Bochonienses; item Sucoro, Herdeu . . . Pousa quondam vicecomes Bochoniensis, Forcos, Odus, Bot custodes silvarum de Tevel, Berend, Nemet villis). Érdekes ezen oklevélben az is, hogy mikor II. András király adománya alapján, IV. Béla király rendeletére Donát bakonyi ispán a bakonybéli apát egy kápolnája részére e kápolna körül mind a négy égtáj irányában két-két nyíllövésnyi széles földövet akart kilasítani, a déli oldalon a királyi szakácsok tiltakoztak, kelet felé pedig az erdők őreinek lázadása állta útját (propter rebellionem custodum silvarum), kik azt hangoztatták, hogy az a hely vadászatra való, mert ott van a vadak állása. Végül az ispán, jobbágyságok és erdőőrök bölcsen megegyeztek, hogy az adott földeket a kápolna egyik oldalán, a béli monostor földje mellett hasítják ki és határolják el, Bakonybélből távolabb délnyugatra, Ganna és Debrente közt.² Az Anjou-korban ugyanitt, Debrenténél Jákótelekével együtt említik már pusztát, lakatlan helyként a régi erdőóvókról elnevezett *Erdeuouotelek* birtokot (1351).³

Egy 1264. évi oklevél módot nyújt arra, hogy meghatározhassuk a káta (gáta) speculatorokkal és a legénytői besenyő-birtokkal szomszédos erdőőrök területét. Lippold mosonyi civis, polgár IV. Béla királytól megkapta Perün vagy Perin falut (= Parendorf, Parndorf, Pándorfalu), a melyet ezzel a király kivett Moson vár birtokából. Ezen falu és a tőle délre fekvő Szombathely, a vendégek fertőfői faluja (német Ujtelep = Neusidl, ma Nezsider) közt volt *Moson vár erdőőreinek Kaal nevű földje*. Lippold azt mondta a királynak, hogy ezen föld nélkül Perin falu már

¹ V. ö. Csánki Tört. Fölldr. III. köt. 208. l. 1356-ban a bakonyi ispán rendelkezik e vár tartozékaival s ezek közt van Kögyér is. 1408-ban a Bakony részeit számítják Csesznekvár tartományához.

² Pannonh. Rendtört. VIII. köt. 287. l. Wenzel II. 111., 112. l.

³ Magy. Oklevélszótár 196. h.

akkor sem tudott meglenni, a mikor még Moson vár birtokához tartozott; kéri tehát falujához a Kál-föld felét. A király megkérdezte Csák mosoni ispánt, a ki megerősítette Lippold polgár állítását olyképen, hogy az említett erdőőri föld fele elhatárolva Perin faluhoz tartozott már akkor is, mikor ez a falu még a váré volt, a másik felét pedig a szombathelyi vendégek birják. Lippold a vár sérelme nélkül megkaphatja Kál-föld felét. Meg is kapta.¹ Így hát egész pontosan kis területre szorítva tudjuk, hol laktak az 1233. körül említett erdőőrök, t. i. Kál-földön, és hogy hol laktak az ugyanakkor említett speculatorok, őrök, t. i. Kátán, végül hogy hol laktak a besenyők: Legénytón. Ezt a háromféle néposztályt tehát nem szabad összekeverni és azonosítani.

Nagy erdőőrvidék volt a lakonyihoz hasonló *zolyomi erdő-ispánság* is. Beszterczebányától kissé délkeletre, délre Pónik és Bádony tájékán, a Garamnak mindkét, de főleg a balpartján találjuk nyomát a zolyomi királyi erdőőröknek. IV. László király 1282-ben a *Pónik* nevű földet és erdőt, mely vadászásra nem alkalmas, halászó vizekkel sem rendelkezik és lakóitól el van hagyva, odaadja a turóczi ispán fiának, Fülöp mesternek. A beiktatásra királyi emberül kiküldi a zolyomi királyi erdőőrök felső falujának száznagyát (Hochach centurio de superiori villa custodum silvarum nostrarum de Zoliom, homo noster). Jelen voltak a beiktatásnál más zolyomi erdőőrök is.² Ily erdőőrök laktak *Bádonyban* (custodes silvarum nostrarum de Badun), s ezek perbefogtak a király előtt több embert, bizonyára azért, hogy jogtalanul foglaltak ott birtokot. III. András azonban, tekintettel az alperesek hű szolgálataira, a peres kis földet meghagyta nekik (1293).³

Voltak királyi erdőőrök vagy erdőővők természetesen a többi erdős felvidéki ispánságban is, de írásos nyomuk

¹ Wenzel VIII. 89. l.

² Wenzel XII. 358., 364. l.

³ U. o. X. 109., 118. l.

kevés maradt. A kevés adat közt nevezetes az ásgúti és nyási erdőörök nemesítése s a custodes silvarum név legrégibb magyar alakja *Sárosban*, Eperjestől északkeletre és északnyugatra. IV. László király 1283-ban kivette a királyi erdőöröket *Ásgúton és Nyáson* a sárosi királyerdők szolgálatára alól s az ország nemeseinek, nemes servieneseinek sorába iktatta.¹ Itt találjuk meg a custodes silvarum legrégibb magyar nevét, az «erdőővő»-t (1300: terram Asgutherdewow... super qua quondam custodes silvarum nostrarum residebant, ad Sarus pertinentem).² A *zempléni* (Sáros)Patakhhoz tartozó Radvány-föld (1280) és Erdeuouou falu (1253) egykor szintén a királyi erdőöröké volt.³ Szmélynévként előkerült az *erdőöriző* név is (1489: Valentinum Erdewewryzew, 1587: Zombath Balas erdő őrző).⁴

Hogy a királynak *hidőrei* is voltak Vasvártól kissé északnyugatra, a rábai *Hidőég földén*, ezt csak akkor tudjuk meg, a mikor már lakói azt a földet régen elhagyták és IV. László király eladományozta Hermán neméből való Endre fiának, András ispánnak (1280: terram Hyduig vocatam... *custodum pontis Raba* de comitatu Castri ferrei... prout per custodes poncium olim habita fuerat et possessa).⁵

Közeli viszonyban állottak a speculatorokkal, vagyis örökkel a «*lővér*» vagy «*lővő*» nyilasok. Mindkét vitézi osztály előfordul egy 1270. évi oklevélben, a melyből megtudjuk, hogy a *sopronmegyei lővérek* (sagittarii de comitatu Soproniensi) korábban megtagadták a karó-cseber nevű szőlővámot, e miatt Besza fia István vámszedő panaszt emelt ellenök Lőrincz mester, volt soproni ispán előtt, a ki fölmentette őket a szőlővám alól. Ezt István király jóvá-

¹ Haz. Okltár 99., 100. l. Fejér V/III. 164., 165. l. Nyás mai neve Nyársardó.

² Oklevélszótár 195. h. Körmendi lvtár Sebesiana fasc. 2. nr. 4.

³ Oklevélszótár 196. h. M. Nemz. Múzeum. Soós lvtár.

⁴ Oklevélszótár 196. h. M. N. Múz. Kállay lvt. és Orsz. lvtár Urb. Conscr. 12/42.

⁵ Haz. Okmt. II. 14., 15. l.

hagyja és megparancsolja a sopronmegyei, különösen a baboti, fertőfői és a speculatorok közt működő vámszedőknek, hogy nevezett lövéreit szabadságuk ellenére a szokásos vámok behajtásával ne zaklassák. Ugyanezt megparancsolja a kereszteseknek, a soproni polgároknak és maguknak a lövéreknek is.¹ Ebből látjuk, hogy a sopronmegyei nyilas lövérek Babotnál, Fertőfőnél. *a kátai v. gátai örök közt*, Sopronnál s a *keresztes johanniták birtokai közt* laktak. *Fertőfő* a Fertő-tónak északi partján volt, a hol a német vendégek új telepét, Neusideljét, a mai Nezsiedert eredetileg Szombathelynek, de még jóval később is Fertőfőszombathelynek nevezték.² *Babot* a Fertőtől és Kapuvártól délkeletre van. A Sopronnal tőszomszéd *Lövérfalut* felelő részben (medietatem sagittariorum de villa Luer) már IV. Béla és V. István király odaadta Sopron vár erősítésére és polgárainak szaporítására, a mikor egyszersmind kiterjesztette a soproni civisek szabadságát a hozzájuk csatolt lövérekre is. IV. László király 1277-ben ugyanazon célra Sopronhoz csatolta polgárjoggal az egész *Lövérfalut*.³ *Lövérfő* nevű falu volt Kismartontól keletre (a neve ma Sércz, 1483: Lewew alias Sycz = Schütz) és van ma is a csepregi járásban, a megye déli szélén.⁴

Három évvel korábban ugyanez a király a *vasvármegyei királyi lövéket* (sagittarii regales) megfosztotta minden földjüktől, erdejüktől, rétjüktől és minden joguktól az oda való visszatérés minden reménye nélkül, mert nem átalloztak sereget vezetni a királyi korona és dárdát irányítani az ő személye ellen. E lövérek ugyanis csatlakoztak «valami Henrik tótországi bánhoz», ki V. István király idejében a cseh királyhoz futott, aztán elragadta András herceget és fegyvert fogott László király ellen. A híres Németujváriak apja, ez a hatalmas főúr, természetesen elsősorban vasvár-

¹ Fejér V/I. 23., 24. l.

² Csánki Tört. Földr. III. 673. l. 1422: Ferthewfewzombathel.

³ Fejér V/II. 376. l.

⁴ Csánki Tört. Földr. III. 618. l.

megyei vitézekre támaszkodott s így kerültek seregébe és hűtlenségbe a vasvármegyei királyi nyilasok, a kiknek minden földjét és jogát László király odaadta Herrand királynéi asztalnokmesternek, barsi és semptei ispánnak.¹ Az egykori lövők emlékét őrzik Vasvármegyében ezek a helynevek: *Alsó- és Felsőlövő* Felsőörtlől északra, *Horvát- és Némellövő* Nemetujvártól északkeletre.

Sopron-, Vas vármegye után tőlük délkeletre *Zalában* is találunk királyi lövőket a felső Zalánál, *Zala-Lövőn* (Luuew, 1352) és egy *másik Lövőn* a Rezi-hegytől északra (1233: terra Lvev, 1255: sagittarii domini regis de villa Luev),² továbbá a Piliske víznél (ad aquam Plyzg, Plysg), mely az északról délre folyó Zalával párhuzamosan, tőle nyugatra, délről északnak folyik. Csák bán, zalai ispán egy egész bizottsággal, a királytól küldve, igyekezett visszaszerezni azon nemesi földeket, a melyeket a castrensisek, az udvarnokok, a királynéi népek, Béla tótországi herceg és az egyházak népei elfoglaltak. Így tudták meg e birák, hogy Péter fiainak és rokonaiknak, boccai nemeseknek nyolczvan hold földjét a boccai castrensisek és a *hazugdi lövők* (sagittarii de Hazugd) jogtalanul elfoglalták. A kárvallott nemesek esküjére a birák visszaadták nekik az elvett földet.³

Baranyavár megyéjében Pécestől nyugatra, a megye szélén fekszik Nagyváty és ettől délre az Okor vizénél volt Szeged. A szegedi lövők a *vátyi sagittariusoktól* származtatták magukat. A vátyiakat (sagittarios suos de Wagh), t. i. Demetert, Ábrámot, Mátét, Demét, Gált és Mikost, mint királyi lövőket, mult és jövő érdemes szolgálataikért V. István király földjeikkel együtt kiemeli a lövők sorából és át helyezi a királyi serviensek s országos nemesek közé.⁴

¹ Wenzel XII. 111., 112. l.

² Hazai Okmt. V. 27. l. az Egregy vizénél, Rezi és Szántó mellett, tőlük kissé északnyugatra.

³ Fejér IV/III. 485., 486. l. *Bucsa* falu Zalaegerszegtől délkeletre, Kapornaktól délnyugatra van. Közelében volt *Hazugd* falu. V. ő. Csánki Tört. Földr. III. 39., 59. l.

⁴ Fejér V/I. 184. l.

IV. László meg a vátyi lövők állapotából eredő *szegedi lövőket*, Deme fia Jánost, Tiván fia Ábrámot és Szegyej fia Pált nevezi ki nemes serviensekké.¹

Az ország északkeleti részében csupán a borsodmegyei *Egerlövő*, az Eger-víz tiszai torkolatához közel s a Szabolcs-megye északkeleti szögletében levő *Nyírlövő* őrzik az egykori lövőosztály emlékét. Délkeleten, Erdélyben a maros-tordamegyei *Lővér* falu már 1228-ban előfordul (villa Luer) a szomszédos Széplak eladományozásánál, de sagittariusok említése nélkül.²

A baranyamegyei *Vátyon*, melynek lövőit V. István király nemes királyi serviensekké emelte föl, IV. Béla király keltezellen oklevele *székelyeket* említ, kiket már korábban kivett az ispán zaklatásai alól, azon kikötéssel, hogy egy teljes századot, száz fegyverest szolgáltatassanak a király minden hadjáratára; végül azonban ezt megváltoztatja úgy, hogy fejenként, személyesen tartoznak a királynak fegyveresen hadba menni, mint a királyi serviensek.³ Az oklevélben levő *«siculi de Wagh»* kifejezés azt okozta, hogy e székelyeket azonosították az 1272. és 1279-ben említett *«sagittarii de Wagh»* nevű lövő-osztálylyal, sőt előbb a Vág-melléki *speculatorok*-kal is, mert 1291-ben Baraladnak, a nagyszombati szent-ferenczrendi (Klarissza) apácák részére adományozott Boleráz falunak a határjárásánál, Nagyszombattól északnyugatra említenek «a székelyek felé egy nagy erdőt» s egy hármás határjelnél megint említik a székelyeket, mint szomszédokat e szavakkal: *«ad magnam silvam versus Siculos . . . tertia meta pertinet ad Siculos»*.⁴

Ám ezeket mind meg kell egymástól különböztetni. Nagyszombat északnyugati vidékét a régi oklevelek semmi esetre sem nevezték volna el a Vágról, mert itt a *Tirnava*

¹ U. o. V/II. 491. l.

² Haz. Okmt. VI., 21. l.

³ Fejér IV/III. 547. l.

⁴ U. o. VI/I. 158., 159. l.

patak a legnevezetesebb; tőle messze keletre folyik Pozsony-Nyitra megyék határán a *Blava*, ennek a partján van Bohunicz, az 1113? évi zabori oklevélben említett speculator szomszédokkal: innen jó messze keletre folyik a *Holeska* patak, partján van az Őr vagy Strázsa falu; ettől keletre a *Dudvág* és megint tovább keletre a *Vág*. Meg is állapították történetiróink, hogy a «sagittarii de Wagh» egész bizonyossággal a baranyamegyei Nagyvátyra illik,¹ a honnan a sagittarius lövők átszármaztak a közeli Okor-melléki Szegedre.

Itt, *Vátyon mások voltak a székelyek*, a kiket IV. Béla előbb egy teljes századnak tekintett. De aztán — bizonyára mert megkevesbedtek és terhes lett rájuk nézve száz vitézt kiállítani a hadba — csupán a fegyverfogható férfiak fejenként való hadbaszállására kötelezett, hasonlókká téve őket a királyi serviensekhez *megint mások voltak a lövők*, a kiket V. István király Béla királyra, az ő atyjára való hivatkozás nélkül nevez ki nemes királyi serviensekké. Az meg tudvalevő dolog, hogy az Árpádkorban egy-egy faluban többféle néposztály lakhatott együtt. Aránylag rövid egy-két évtizeden belül bizonyára nem adtak kiváltásglevelet királyaink ugyanazon falubeli azonos vitézi osztálynak két különböző osztálynévvel, a nélkül, hogy meg nem mondták volna a két osztálynév azonosságát. A sagittariust, magyarul lövőt vagy lövészt, egyetlen oklevél sem azonosítja a székelylyel, latinul Siculusszal. A székelynek is, mint a legtöbb vitéznek, volt akkor nyila (sagitta), de azért nem minden vitéz volt «sagittarius, lövő».

A baranyai Váty (Wagh) falu lövőitől és székelyeitől messze északon voltak a pozsonymegyei Boleráz székely szomszédai és tőlük keletre Bohunicz nyitramegyei speculator = Őr szomszédai, még távolabb keletre Őr vagy Strázsa falu Őr lakói. Ezeket nem szabad egymással összekeverni és azonosítani.

¹ Csánki: Tört. Földr. II. 534. Karácsonyi: A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Akad. Értek. Tört. XX. 3. sz. 1905. 56. l.

Székelyekre a legelső hiteles oklevéli adatunk az, amelyre Karácsonyi János «Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben» czímmel mutatott rá egy kisebb közleményben.¹ Az oklevél 1250 június 23-án kelt s benne IV. Béla elmondja, mily érdemekért adta oda atyja II. András király Türje Joachim nevű kedves hívének a mai Varasd-megye területén levő Szolvona, mai nevén Slanje birtokot. Egyik kiváló érdeme Joachimnak, hogy mint szebeni ispán 1210-ben — ezt az évszámot Karácsonyi állapítja meg — szászokkal, oláhokkal, *székelyekkel és besenyőkkel* (associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis) Ascen Burul bolgár czár (1207—1217) segítségére küldve, Obozt (a mai Ogoszt) folyónál két kún vezért megölt, a harmadikat, Kárászt, kötözve küldte a magyar királyhoz, aztán kemény és veszedelmes harcz árán, a melyben Bodony vár két kapuját fölégette, lovát leszúrták, maga súlyos sebeket kapott, négy rokonát és más vitézeit megölték, végre mégis visszafoglalta Bodonyt a bolgár czárnak. Joachim szebeni ispán természetesen a saját megyéje vitézeit vitte magával a harczba. Akkor még, a német lovagrend betelepítése előtt közvetlenül, a Barcaság is Szebenmegyéhez tartozott s ott voltak letelepítve Kercz vidékére az oláhok és besenyők. Karácsonyi fölveti a kérdést: kik voltak azok a székelyek, kik nem külön (székely) ispán, hanem a szebeni ispán vezérlete alatt harczoltak? Megfelel e kérdésre azzal, hogy Szeben várához külön székely század tartozott s ez nem más, mint az 1224-ik évi András-féle szász kiváltságlevélben említett *szászsebesi székelység. Szászkezd vidékén is* laktak 1264 előtt székelyek és csak V. István adta nekik, bizonyára a feketehalmi várban tett hűséges szolgálatukért, a sokkal nagyobb területű Aranyos-széket.

Anonymus adata a székelyekről (50. c.) nem jelent többet, mint azt, hogy ő előtte — az ő ifjúkora, kb. 1180 előtt — már emberemlékezetet meghaladó idő, kb. 1140 óta ismerték Magyarországon a székelyeket. Hogy ezek akkor,

¹ Századok, 1912., 292—294. l.

a mikor a magyarok a honfoglalás végén Ménmarót bihari herczeg ellen a Kórógy folyónál megjelentek, fölkeresték a magyarokat, Attila népének mondták magukat, fiaikat ajándékokkal följánlották kezesekül s aztán Öcsöbő magyar vezér serege előtt harczoltak: ezeket Anonymus részint mondákból, énekekből hallotta, részint maga következtette, okoskodta ki az ő idejében ismert földrajzi, néprajzi és társadalmi viszonyokból.

Ebből historikusaink azt következtették, hogy a székelek valahol a bihari herczegség közelében, szélén laktak s ezt megerősíti, hitelességre emeli a Váradi Regestrum 208-ik számú oklevélkivonata.¹ E szerint az Úr megtestesülésének 1217. esztendejében, a győzelmes András király uralkodásakor, midőn Simon volt a váradi püspök, Gyula a nádorispán, «Neucha» a bihari ispán, Ányán a váradi káptalan olvasókanonokja és jegyzője, a «*Székölyszáz*» nevű századból való bihariak (Bichorienses de centurionatu Sceculaz), s közülök különösen az Ebej faluból való Tenkő, perbe fogtak egy Deös (Deus) vagy Dés nevű szabad embert, azt mondván róla, hogy *az ő civis-fársuk* (eorum esset concivis). *Deös pedig azt mondta, hogy ő mindenképen szabad* (se liberum esse omnino). Neucha bihari ispán tehát a király parancsára biráskodván fölöttük, megkérdezte a bihari jobbágyoknak, t. i. Lukács hadnagynak, Péter, Biba, Tegyek száznagyoknak stb.² véleményét, a kik Deöst *szintén castrensisnek mondották*. Erre meg akarta őket esketni, de ezek nem merték letenni az esküt. *Az ispán elítélte a castrensiseket és Deöst szabadnak nyilvánította* és szabadságát Ivánka ispán királyi poroszló útján a nevezett vár jobbágyainak jelenlétében a váradi káptalan előtt hiteles írásba foglaltatta.

Tagányi, Hóman és társaik jól nézzék meg ezt a váradi regestrumi adatot, mert ez döntő az ő álláspontjukra nézve.

¹ Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varadiense. 208. szám. 213. l.

² U. o. 187. l.

Ebből láthatják, hogy *székelyek itt magukat civiseknek mondják*; 2. Deös nem tartozik közéjük, mert ő szabad, tehát *a civisek, a székelyek nem szabadok*; 3. *a vár jobbágysai tisztek*: hadnagy és száznagyok; 4. a kit a bihari székelyek concivisöknek mondtak, azt a jobbágyok is castrensisnek vallották (et ipsi castrensem esse dixissent), tehát *a civis = castrensis*, a mit újra megerősít az, hogy 5. az ispán a castrensiseket ítélte el, a bihari székelyeket, tehát *a székely is castrensis*, de mondjuk úgy, ha castrensis a tágabb fogalom, a melybe a civis, ebbe meg a székely is beletartozik. Súlyos, hiteles, megdönthetetlen tények folynak ebből a nevezetes regestából! Különben a vátyi székelyek exemptiója s a királyi serviensekhez hasonlóvá tétele sem jelentett mást, mint hogy e székelyek előbb nem voltak szabadok, hanem szabados fegyveres várnép, castrensis, civis.

Ugyanezt kell mondanunk a *besenyőkről*. A Képes-krónika szerint a mogyoródi csata után (1074) a besenyők egyértelműleg kérték Gyécsa királyt, hogy *ajándékozza meg őket szabadsággal* (si eos libertati donaret) s akkor ők Salamon király támadásait teljesen megfékezik, úgy-hogy ki sem mer jönni Mosonból és Pozsonyból. De bizony *a rettenetes tekintetű besenyők* megfutamodtak Salamon elől és sokan közülük elestek, mások a Fertő-tóba merültek s csak kevesen menekedtek meg Szoltán nevű főemberökkel együtt (cum principe eorum Zultan). A segítségül hívott, de nem segítő osztrák örgróf, mert nem kapott pénzt, a császárnak mégis azt mondta, hogy Salamon még mutatkozni sem mert *a hitvány besenyőknek* (vilissimis Bissenis).¹

Itt azokról a *besenyőkről* van szó, a kiket Anonymus szerint már Zulta herczeg, Árpád fia helyezett el az ország német határán a mosoni Fertőn túl (ultra lutum Musun) nem csekély számban országa védelmére, «*pro defensione regni*». Zulta engedte meg az Álmos herczeggel Pannoniába

¹ Bécsi Képes-krónika 59. fejezet.

jött Oroszoknak (Ruthenis), hogy ugyanazon német határszálen várat építsenek (57. c.). Ez utóbbi adat nem egyéb, mint *Oroszvár* keletkezésének a magyarázata etymologikus, névszármaztató alapon. De ez már teljesen megbizhatatlan; csak az tény, hogy Oroszvár már a tatárjárás előtt megvan (1240: Vruzwar),¹ s megvolt már a XII. század közepe táján is, ha Anonymus a honfoglalás koráig vitte vissza eredetét. Az oroszokkal való érintkezések I. András, Kálmán, II. István, II. Géza korában, főleg ez utóbbiak harcrai Oroszországban és orosz hadifoglyoknak a határszéli kis erősségbe való letelepítése elfogadhatóbb magyarázatot adhatnak Oroszvár keletkezésére. A mosoni Fertőn túl telepített besenyőkön érthetők a *legénytői besenyők* is a mai Miklósfalu nyugati szomszédságában, mert Mosonmegye régi térképei eléggé jelzik, hogy a Fertő mocsarai kelet felé sokkal kiterjedtebbek voltak, mint mostanában.

A Képes-krónika két helyen beszél a *besenyőkről székelyekkel együtt*. Elmondja, hogy II. Istvánt tanácsosai összehozták beszélgetésre a cseh herczeggel Orsova, Olsava Olcsva vizénél (1116). A cseh herczegnél száműzve élt egy Solt nevű magyar úr, ki a magyar királynak is üzent, hogy a cseh herczeg el akarja őt fogatni s ezt is ijesztgette a magyar király támadó terveivel. Végül rávette a magyar királyt, hogy küldjön a csehek felé nyilasokat, lövőket, «*sagittarios*». Mikor a csehek ezeket meglátták, támadást intéztek ellenök s «*a hitvány besenyők és székelyek*» (Bisseni atque Syculi vilissimi), seb nélkül futottak a király táboráig.² A második adat az 1146. évi Sár (Lajta) melléki csatáról szól, a mely Jasomirgott Henrik osztrák örgróf és bajor herczeg vereségével végződött. A Képes-krónika itt nagyon hitványoknak mondja a besenyőket és székelyeket, kik szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak (preibant agmina Hungarorum).³

¹ Csánki Tört. Földr. III. 672., 676. l.

² Kép. krón. 68. f.

³ U. o. 70. f.

Nem a Vág, hanem a Tirnava melléki, Bolerázzal szomszédos, pozsonyvármegyei székelyek s a moson-legénytői és sopron-árpási besenyők lehettek a nyilasok, lövők, a kiket az Anjou-kori Képes-krónika régi följegyzések alapján, itt-ott kései színezéssel annyira lehitványozott ősi, nem lovagi korbá illő, portyázó taktikájuk miatt. S mert itt a sagittariusok és székelyek azonosítva vannak, annál könnyebb volt historikusainknak azonosítaniok a vátyi lövőket és a vátyi székelyeket.

Az *árpási besenyők* Sopron vármegye keleti szélén, a Rába hídjánál, az aranybulla évében szintén kaptak szabadságlevelet (1222). *Gyula nádor és soproni ispán* elmondja ama szabadságlevélben, hogy az árpási besenyők, kik ő hozzá, a *nádorhoz tartoznak*, panaszt emeltek *ispánjuk, Lukács ellen, kit a nádor nevezett ki*, hogy régtől fogva megállapított szabadságukat igen sokban megnyirbálta. Mind a besenyőknek, mind ispánjuknak tetszett, hogy a nádor Póki Mártont rendelte ez ügyben bírójukká. A besenyők vádjára Lukács ispán azt felelte, hogy önmagától semmit sem tett szabadságuk ellen, hanem mindenben úgy járt el, a mint Mika, az ő jobbágyuk (századosuk), a ki előtte járt, a tartozások behajtására s egyebekre nézve őt tájékoztatta. Lukács így kimentette magát. Mika ellenben perbe idézve, semmi okkal sem tudott védekezni, úgyhogy végül elállott szava és elismerte bűnösségét. Azért a bíró Mikát, mint a szabadság megrontóját, egész vagyonának elvesztésében marasztalta el olyképen, hogy sem ő, sem ivadéka ne nyerhessék el a jobbágyi tisztelet. Ekként az ügy rendbejött a felek közt a baboti Ravasz fia Joachim poroszló jelenlétében. A besenyők pedig félve, hogy a jövőben jobbágyaik vagy ispánjaik rossz nyomokat követve, szabadságuknak valamiben megint ellenmondanak, nagyon kérték a nádort, hogy szabadságukat foglalja írásba. A nádor jogosnak látta kérésüket és *szabadságukat*, miként igazmondó jelentésből megismerte, oklevélbe iratta a következőképen: 1. minden harmadik év elmúltával *ispánjuknak tisztujítás czímén* (pro novitate) fizetnek hat pénzányi

mantovai dénárt két-két lótól,¹ 2. a kik pedig *hadjáratba* nem mehetnek, azok minden lótól fizetnek hat pénzt, 3. ispánjuk csak egyszer menjen közéjük (háromévenként csak egy *szállás* jár neki a tisztújítás után), mikor újra meglett (*quando fit de novo*); 4. az *udvarispán* — *curialis comes* — gyakran járjon körül évente és az eléje vitt perekben ítéljen; 5. ispánjukkal ne menjenek t. i. *jobbágyok*, hanem egy jobbágy járjon előtte és mutassa meg (az ispán) jogait; 6. jobbágyaikra, kik személyesen mehetnek hadba, az *udvarispán* ne *szálljon*² Mint látnivaló, az árpási besenyőknek is oly szervezetük van, mint a fegyveres szabadosoknak a várszervezetben és uradalmakban: van ispánjuk, udvarispánjuk vagy udvarbírájuk s vannak jobbágyaik vagyis tisztjeik, centuriók, mint a bihari Székölyszáznál láttuk. Az árpási besenyőknek csak tisztújítás és hadbirság czímen kell fizetniök s ezenfelül csupán korlátozott megszállás czímen van tartozásuk az ispánnal és udvarispánnal szemben, ellenben jobbágyaiknak nem jár megszállás és vele együtt ellátás.

A székelyekre nézve még néhány adatot említhetünk. Tamás esztergomi érsek mondja, hogy Károly király *Parendorfot*, a melyet hajdan *székelyek* laktak, a heiligenkreuzi monostornak adta (1314). Ezen adatban Tamás érsek tanuskodása hiteles arra, hogy Károly király Parendorfot a heiligenkreutziaknak adta; de hogy hajdan székelyek lakták volna, erre nézve az Anjou-kori érseket nem fogadhatjuk el hiteles tanunak, mert hiszen Perin faluról biztosan tudjuk, hogy IV. Béla a mosoni vár ezen birtokát Lippold civisnek adta s hozzáadta még utóbb a déli szomszédságban a mosoni vár erdőóvóinak Kál nevű földjét felerészben.

¹ 6 pénza = 3 fertó három évre, tehát 1 *fertó* egy évre házan-kint(?) — Az 1239. évi nádori irat szerint a somogyi bogátiak apát-ujtáskor adnak félmarkát (= 2 fertó) érő tulkot, *ispánujtáskor* (in renovatione sui comitis) egy *fertót*. Pannonh. Rendtört. I. 767. l. E bogátiakat cserébe, kárpótlásul kapta a pannonhalmi apátság. Ők is szabadosok voltak.

² Fejér, III/I. 362—364. l.

De székelyekről itt nincs semmi tudomásunk. Elvégre lehet, hogy Tamás érseknek igaza volt, de ezt az ő távoleső tanuskodása alapján biztosra nem vehetjük, mert semmiféle adat nem támogatja, hacsak az nem, a mit a Képes-krónika a mosonmegyei besenyők és a székelyek együttes szerepeltetésével első látszatra következtetni enged. Megjegyzendő, hogy a Salamon király ellen hetvenkedő besenyők épen Parendorf, Perinfalu tájékán futottak meg.¹ A Bolerázzal szomszédos székelyeket egy 1364. évi határleírás is említi a gyosi, *gyiósi* (ma alsó-, felsődiósi) és sólymosi birtokok határánál. A II. Ulászló-féle 1499-iki székely szabadságlevélben a régi állapotokra főleg az emlékeztet, hogy a székelyek még mindig a királyi sereg előtt járnak támadáskor és mögötte a visszavonuláskor.² Nagyon kései adatok szerint a székelyek erdőőrök az abaujvármegyei füzéri, stb. *erdőkben* (1566: *libertini alias Siculi* vulgo zékelek appellati, 1606: füzéri *zekellyek, idest kerüleők*). Még ezek szerint is a székelyek libertinusok vagyis szabadosok. Az erdélyi fejedelmek és a felsőmagyarországi uradalmak szoros viszonyánál fogva a regéczi, munkácsi székelykedés már nem az ősi székelyekre, hanem az erdélyi fejedelmektől Regéczre, Munkácsra küldött erdélyi székelyek kései viszonyaira vet világot a XVII. századi összeírásokban.³

Tagányi a «Gyepü és gyepüelve» című tanulmányában azt mondja, hogy a gyepühatárok és utak őrzése, védelme, mint *hadi foglalkozás*, a kor felt fogása szerint, de a *határvédelem* természeténél fogva is *szabad sorsú emberekre* volt bízva, kiket latinul *speculatores* vagy exploratoreseknek magyarul pedig *őröknek* neveztek és emléküket többi között Őrrel vagy Strázsával képzett helyneveink tartották fön. A határvédelem súlyos és nagy bizalmat igénylő feladatára

¹ Pauler Gy.: Árpádkirályok, I. 129. l. (1899. kiadás.)

² Sebestyén Gyula az Ethnographia 1897. 257., 253. és 417. lapján. «A székelyek neve és eredete» cz. nagy értekezésében.

³ U. o. 359. és 208. l.

velünk rokonnépeket; *bessenyőket* vagy *székelyeket* alkalmaztak megfelelő kiváltságok fejében. Okleveleink sokszor speculatorok helyett *sagittariusoknak* hívják őket, helyneveink pedig: Nyilas, Lő, *Lövő*, *Lövőér* alakban örökítették meg. *Kardjuk* is nevezetes, mert a «framea spiculatoris»-t mint nyakazó hóhérszerszámot is emlegetik, például Mária királyné 1390-iki oklevele, a mely szerint e királyné egy hűtlen főurat «spiculatoris framea» lefejeztetett. Tagányi sok jó fejtegetése közt etymológiákba bocsátkozik s például *Kiliti* község nevét a kelet (kelő, folyón átkelő) szóból származtatja. A besenyőkön és székelyeken kívül határőröket sejt a *Kazár*, Kozár, a kún eredetre valló *Uz*, Mizsér, *Avarföldre* és *Oroszvár* nevű helyeken is.¹ Mivel a királyi várak szabados vitézi osztályai, egyebek közt speculatorai, sagittariusai és székelyei, besenyői kétszáz évvel Szent László határ- és várőrei (custodes confiniorum, cives) után kezdtek szabadbá, majd nemessé lenni mint kinevezett királyi serviensek: ezt a fejlődést historikusaink észre sem véve — mint a hogyan az erdélyi székelyek is észrevétlenül alakultak át várnélküli erdőségeik közepette — ilyen alapon, nagyon késői adatokból és állapotokból következtetve formálták ki nálunk azt az elméletet, a melyet Tagányi a következő hat pontba foglal össze: 1. csakis egyes egyedül a határőröket hívják az oklevelek és helynevek öröknek, strázsáknak, ellenben a várszolgákat soha! sem öröknek, sem várőröknek; 2. a határőrök soha határszéli várakat nem őriztek; 3. a határvédelem régibb a váraknál és a határőrök soha ezeknek kötelékébe nem tartoztak, hiszen már a határvédelem egysége(!) sem tűrte volna, hogy a határőrök egyes várakhoz legyenek kötve; 4. a várszolgák majdnem mindnyájan szlávok vagy németek voltak, kikre a határvédelmet a velük fajrokon népek ellen nem is bízhatták, hanem csakis magyarokra, vagy még inkább a velük rokon vagy szövetségben álló népekre; 5. a várszolgák röghöz kötött, félszabad emberek, kik a határszélekről mind meg-

¹ Magyar Nyelv, 1913. 100—102., 262., 263. 1.

szöktek volna fajrokonaiukhoz; ellenben a határőrök kiváltságokat élvező szabad emberek voltak, a mit bizonyít az, hogy Sz. László II. 17. törv. szerint vagyonvesztéssel bűnhődtek vagy rabszolgákkul adták el őket; 6. a várszolgák száznagyok, tíznagyok alatt éltek, a határőrök pedig őrnagyai alatt. «Egyszóval, ég és föld nem különböznek jobban, mint a hogy a határőrök különböznek a várszolgáktól.»¹

A biztos tudásnak mennyi önérzete nyilatkozik meg e szavakban! S mégis mennyi tévedés csaknem minden állításban! A hadi foglalkozás az Árpád-kor felfogása szerint egyáltalán nem volt lefoglalva a szabadok, nemesek részére; ellenkezőleg azt kell mondanunk, hogy úgy a váraknak, mint a főpapoknak és magánuraknak, senioroknak a vitézei általában szolgarendű szabadosok, ilyenek voltak Szent László határőrei is, ép úgy, mint kétszáz évvel később a várak speculatorai, pl. «Mutmer speculator castri Ferrei» (1238), rangsorban a nemesek és jobbágyok után, vagy a karkai örök, kiknek állapota még bélyeg, folt (nota) lett volna a szabad emberekre nézve (1257). V. István mint ifjabb király nemes servienssé nevez ki néhány gosztonyi őrt (1269), de I. Károly csak a felső-, alsó-őri speculatorok őrnagyát teszi meg nobilis servienssé, a többit ép úgy meghagyja 1327-ben szabadosnak, mint Zsigmond a zala-őröket 1392-ben. A mosoni Fertőn túl telepített besenyők sem voltak szabadok, hanem hadifoglyokból lett szabadosok, kik I. Gyécsától a szabadság ajándékát kérik (ut eos libertati donaret, 1074). Nem lehettek kiváltságosak, mert akkor nem mondanák őket «leghitványabbaknak» a székeklyekkel együtt, a kiknek bihari századából Deös, Dös azzal menekül, hogy ő szabad, nem pedig székekly, nem civis (1217). A sagittarius lövők nagyon rokonok az őrökkel és székeklyekkel, de oly jól meg vannak egymástól egyidejűleg különböztetve s annyira nincsenek azonosítva sehol, hogy nekünk nincs jogunk őket azonosaknak hirdetni. Az Anjou-

¹ U. o. 101., 102. l. jegyz.

kori Képes-krónika nyilas székelyei és besenyői talán nem adnak elegendő alapot az 1270 körül alkalmazott megkülönböztető nevekkal szemben (*siculi de Wagh, sagittarii de Wagh, sagittarii de comitatu Sopron inter speculatores*). Legalább árnyalati különbségnek kellett köztük lenni. De abban mind megegyeztek, hogy IV. Béla kora előtt a várak szabados fegyveresei voltak. A spiculatori hóhérfegyver olyannyira nem volt határőri magyar különlegesség, hogy Márkus evangelista könyvének latin szövege szerint (6. fej. 27. vers) már Herodes is spiculatorral fejeztette le Keresztelő Szent Jánost: «*misso spiculatore praecepit afferri caput eius in disco. Et decollavit eum in carcere*» — több mint ezer évvel az első ismert magyar spiculator (1113?) előtt. Kilitire csak intőjelül reflektálok: a somogyi Kiliti eredeti neve a XI. század végén villa Clety, Cleti vagyis Cletus faluja.¹ Az etymologizálás mindig kényes dolog s ez ellen sokat vétettek már a székelykérdés kutatói. A kazár, kún, úz, avar és orosz határőrökre semmi pozitív adatunk nincs, mert határőr voltuk igazolására a pusztá helynevek nem elegendők, valamint az országos gyepűvonal megállapítására is veszedelmesnek tartom az erőszakolt és szinte az ország közepéig vezető etymológiák irányítását (v. ö. Sebestyén és Tagányi székely, gyepű etymológiáit).²

Tagányi hat pontja közül az elsőben téved, mert hiszen a speculatorok is várszolgák voltak, röghöz kötöttek, a szolgák szabados csoportjához tartoztak s a XI. századi várőrök s határőrök «őr» neve a XIII. század közepén e speculatorok, kémek, előőrsök, őrszemek neveként tűnik

¹ Pannonh. Rendtört. I. 804. I. épen egymás mellé került a Cleti, Cletus mint helynév és személynév, ámbár ilyenű személyek csak később akadnak, de lehettek sokkal régebben is.

² Tagányi egyenesen a Magyar Oklevélszótár szerkesztőjének kioktatására szánta a «Gyepű»-ről szóló tanulmányát. Szerencse azonban, hogy az Oklevélszótár szerkesztője szigorúan ragaszkodott a történeti, okleveles alaphoz s az Árok, Kiliti, Szémő, Szempcz stb. neveket nem jutott eszébe az ország gyepűjével összefüggésbe hozni.

elő.¹ Két század nagy idő s ennyi változásra elegendő volt. Hogy a határőrök várakat nem őriztek volna (2), ez csupán az erdélyi székelyekre fogadható el, sőt ezekre sem egészen, mert a szebeni ispán székelyei 1210 táján bizonyosan őrizték a szebeni várat, valamint a bihari vár Székölyszáz nevű centuriája is bizonyosan teljesített várőrszolgálatot (1217). A speculatorok pedig ismétellen s világosan kifejezett adatok szerint várak szolgálatában állottak. A határvédelem nem régibb a váraknál (3), mert Nyitra, Pozsony, Veszprém, Somogy, Baranya, Csongrád stb. szláv várak bizonyosan régebbek a magyar honfoglalásnál, tehát a magyar határvédelemnél. A határvédelem egységéről úgy gondoskodtak, hogy Kálmán I. 36. törvénye szerint, «ha nagy hír jutott a határra (marchia), az ispán két követet tartozott küldeni négy lóval a királyhoz» s a király gyorsan intézkedett Csak nem képzeli úgy senki, hogy Magyarország határán köröskörül egyetlen ispán parancsolt? Az a határszéli ispán, a kiről Szent László II. 16—18. és Kálmán I. 36. törvénye szól, az ott székel az egyes határszéli várakban, Vasvárbán, Sopronban, Mosonban, Pozsonyban, stb. Tagányi inkább csaknem teljesen német, szláv várszolgálatát tételez föl (4), mintsem hogy megoszsa a határvédelmet köztük és más eredetű vitézek közt. A székelyt szabadnak s velünk szövetséges, talán kabar, avar népnek véli. A kabar valóban szövetséges volt s a Mátra vidékén telepedett le. De a székely század a bihari vár szolgálatában épen nem volt szabad, Baranyában sem, sőt úgy hiszem a szebeni vár szolgálatában sem, Erdély keleti völgyeiben sem. Erdély rengeteg erdőségei a királyé, az kétségtelen. Természetes, hogy ezen királyi erdők őrzésére elsősorban a saját szolgálait telepíti oda s csak aztán fogad be oda szabad telepeseket is határőrző kötelezettségekkel. A király-

¹ Ily értelemben vehetjük ezt az adatot is: 1246 : custodes exercituum (eorum?), qui vulgo Eur dicuntur. Orsz. Ltár Dipl. 302. sz. E *seregőrökön* kívül voltak még más őrök is: *custodes castrorum* (Anonymus 37. c.).

nak módjában áll civist, várórt áltetni egyik ispántól, jobbagytól (minister; 1218., 1231: primipilus et ceteri iobag. castri) a másikhoz.¹ «Ha a király esetleg valamelyik ispánnak vagy jobbagynak civist adott, ez csupán hadjáratba menjen, máskülönben (ha egyéb szolgálatra is akarnák kényszeríteni) térjen vissza ahhoz a néphez, a mely közt élt», mondja Kálmán király I. 38. törvénye. Ily módon telepítették Erdély keleti szélére a székelyeket a szlovén nyelvi hatáson és keresztény térítésen átment magyar vagy elmagyarosodott vidékekről, várörökből, civisekből, a kiknek ágai a speculatorok, az erdőővők, a lövők, a székelyek s a besenyő hadifoglyok ivadékai. Eddig Karácsonyi közelítette meg legjobban a székely kérdés igazi megoldását, mikor bebizonyította, hogy a székely nem volt külön nemzetiség. Ő bizonyította ezt be legteljesebben, mert már mások is jártak ezen az úton. Rámutatott arra is, hogy az ú. n. ősi székely intézmények, jogok Magyarország nyugati részein már előbb megvoltak.²

Az 5. pontra nézve tudni kell, hogy a szlovének, morvák a honfoglaló magyarságba gyorsan beolvadtak s mire a határvédelem szüksége beállott, akkor már az egykori frank, szlovén, morva várörök ivadékai magyarok voltak, kiknek más terhe a harczon kívül alig volt s nem hogy ők szoktak volna a németekhez vagy más nyugati szomszédokhoz, hanem inkább onnan telepedtek hospesek, vendégek a magyar civisek közé, természetesen elsősorban a nyugati szé-

¹ Wenzel VI., 397., XI. 231. l. Az elsőben Mór primipilus és Vid jobbagy, Komárom várához tartozó őrsi jobbagytársaik nevében nyugtázzák káptalan előtt az eladott földért fölvelt pénzt (1218). A másikban II. András király említi, hogy Tamás ispánt «pro primipulo», hadnagyul küldte a cseh király segítségére a császár ellen (1231). A hadnagy rendes neve a «princeps exercitus», vagy maior exercitus».

² A székelyek eredete és Erdélybe való letelepülése. Akad. Értek. Tört. XX. 3. sz. 74. lap. Jósza János fáradhatlanul tatarozgatja a régi falakat és ostromolja az újakat, de nem ismeri föl a lényeges változást, a kérdés döntő elemeit.

lekre, a határvárak földjeire. A határőrök kiváltságait szemben a várőrökével sehol sem látjuk s a mikor az árpási besenyők szabadságát írásba foglalják a zsarolások ellen (1222), akkor már más várőr-féle népek egyre-másra kapják a teljes szabadságot királyi *serviens* joggal s nemsokára — mint Győrvár szőlőműves falvainak szabadságleveléből látjuk (1240) — e vár összes népei, *castrensisei* az árpási besenyőknél nagyobb mentességet nyernek.¹ Vagyonvesztésről, rabszolgául való eladásról nemcsak szabadoknál, hanem szabados határőröknél is lehetett szó. A mi a 6. pontot illeti, itt újra föl hívom a figyelmet a bihari székely századra (1217) és az 1268. évi zalai őrnagyra, a ki a zalai vár jobbagyái, vagyis tisztjei, Balázs (al)ispán és Olivér hadnagy közt van említve. Megjegyzendő, hogy a vár jobbagyain rendszerint a hadnagy, várnagy, börtönnagy és a száznagyok értendők, a mire classikus adatokat kapunk a Váradi Regestrumban.² A tizedeseket nem szokták emlegetni az oklevelek. Az őrnagy a várnagy (*maior castri*) helyett jelentkezik okleveleinkben egyszer-kétszer. A Váradi Regestrum gazdag anyagában, mely 27 évről (1208—1234) összesen 389 oklevélkivonatot tartalmaz, őrnagyról s általában speculátorról semmi szó sincs, de többször van szó várnagyról és civisekről. Ezek a várőrök, legalább a határszéleken a XIII. század elején lassankint fölveszik a speculátor nevet, vagy megtartják a civissel egyeredetű civilis nevet, mert a civis átmegy a kiváltságos, autonom városok polgáira, jobban mondva csak ezeknél marad meg. A határszéeli várak speculátorai, ha több százan voltak, okvetlenül száznagyok és tíznagyok vezetése alatt állottak, mert lóföket csak az erdélyi székelyek későbbi századaiból ismerünk s őrnagyokról épen e székely határőröknél nem beszél

¹ Hazai Okmt. III. 5—7. l. Egy háztól két cseber (2 akó = 20 veder vagy köböl) bort és egy 5 dénáros nehezéket (garast) fizetnek a szőlőművesek, egyébként «*nec descensum comiti, nec liberos denarios, nec bovem, nec fekespenez, nec debitum centurionis solvant*» stb.

² Regestr. Varad. 323., 329. sz. 1214-ben.

senki. Hagyjuk tehát azt az «ég és föld» különbséget várőr és határőr között. Ily különbséget még századok múlva sem ismernek, legkevesbbé ismertek pedig a XI. században.

Tagányinak a határőrökre vonatkozó hat pontját «Anonymus korának társadalmi viszonyai»¹ című tanulmányomban mellékesen, hosszabb jegyzettel igazítottam helyre. A civis és civilis név eredeti egyezését és Anonymus-kori változását fejtegetve, Tagányi eltérő felfogására a főszövegben szintén tettem némi észrevételt, hogy t. i. e felfogás a XIII. századi változás hatása alatt áll s nem az eredeti, XI. századi viszonyokat fejezi ki.² Tagányi ezen észrevételekre szenvedélyes hangon felelt.³ Meglepő felületességről, álláspontomra végzetes vallomásról, fontos adatok elhallgatásáról, kegyelemdőfésről, ultramodern képtelenségről, zagyva következtelenségről, irányzatos «kormányozható» oklevélkritikáról, bizarr gondolatról, jog- és társadalomtörténeti furcsaságokról, ellenmondásokról, mindenkitől tudott dolgok nem ismeréséről, megdöbbentő oklevélismeret-hiányról, a későbbi és külföldi fejlődés terén való tájékozatlanságról, az egyházjogban való járatlanságról s a Kálmán-féle törvényhozás naiv felfogásáról ír kegyetlen leleplezéseket.

«Qui multum probat, nihil probat.» A ki szertelenül túloz, az hiába bizonygat. A ki nagyon lekicsinyli ellenfelét, az kellemetlen meglepetéseknek teszi ki magát. Én hálás vagyok Tagányinak, hogy mint az Árpád-kori társadalomtörténet egyik legkiválóbb ismerője elmondta kifogásait az új rendszerrel szemben s így alkalmat adott arra, hogy ezen új rendszer alapjait meggyőzően kifejthessem. Hiszen eddig voltaképen nem is volt alkalmam a részletes kitéjtésre és megvitatásra. Mert «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» című munkám magukból a törvényekből kombinálja össze mozaikszerűen a XI. századi társadalom képét, de a már elterjedt, meggyökerezett régiebb

¹ Tört. Szemle 1914, 203—204. l.

² U. o. 208. l.

³ U. o. 435—451. l.

véleményekkel szemben nem akart harczot, csak föltételezte, hogy a mi jó benne, azt mindenki szíves jóakarattal elfogadja, vagy ha kételkedik valamiben, azt maga is tisztázza egy kis utánjárással. «Az első állami egyenes adó elmélete» című munkában a társadalomtörténeti kérdések szervesen illeszkednek ugyan be, ám azért az adó és földbér kérdéséhez képest mégis csak mellékeseknek látszanak, a melyekre csak arányos mértékben illet kiterjeszkedni. A «Társadalmi osztályok Szent István államában s a Békefi-Emlékkönyv» című könyvismertetés¹ harmincz művelődéstörténeti értekezés között kiváló figyelemben részesítette IIóman Bálintnak «A társadalmi osztályok Szent István államában» című tanulmányát,² arra azonban nem volt megfelelő az alkalom, hogy az új társadalomtörténeti rendszer alapjai a későbbi és külföldi analog adatok szempontjából is kimerítő, részletes igazolást nyerjenek. «Anonymus korának társadalmi viszonyai» mellett az Árpád-kor kezdetének és végének társadalmi rendszere ismét legfőlebb némi összevetéseket engedett meg egy kisebb értekezés keretében.

Tagányi «Válasz»-ában föltárta, a mit már régen óhajtottam tudni, hogy t. i. mikben tartja fön­n régi álláspontját. Valamit már az előbbi hat pontos jegyzetből is megtudtam, de a Válasz sokkal teljesebb felvilágosítást nyújtott az alapvető ellentétekről. Ezen ellentéteket én a következő kérdések köré csoportosítom:

1. szolgáknak nevezték-e a szabadosokat is? 2. mi a szolgaság és szabadság igazi jegye? 3. helyes-e a félszabad elnevezés? 4. szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus? 5. melyek a szabadok osztályai a XI. században? 6. mik a nemesek a tatárjárás koráig? 7. mik a jobbágyok, várjobbágyok? 8. mit jelent a miles? 9. mi a civis és civilis? 10. inek-e vagy örök? 11. volt-e bérlóosztály Magyarországon a XI. században? 12. kikből lettek a serviensek és a köznemesek?

¹ Tört. Szemle 1914. 321—366. l.

² U. o. 324—354. l.

Mielőtt e kérdésekre részletesen, behatóan felelnék, legyen szabad Tagányi megdöbbenéseit, kegyelemdőfését s egyéb lesújtó leleplezéseit kissé megvilágítanom.

Azt mondja t. ellenfelem rólam: «Ez csak a saját felületességéről tesz meglepő bizonyosságot. Azt hiszi, hogy mi az *ewnek* szót csak az ő *eneu*-jából gyártottuk, tehát sejtelve sincs arról...»¹ Én nem azt irtam, hogy az *ewnek* szót Tagányiék gyártották, hanem hogy «rosszul kapták föl történettudósaink» egy pannonhalmi oklevél «eneu» szava miatt. Fölkapni annyit tesz, mint divatossá tenni, valaminek aránytalan jelentőséget tulajdonítani. És így voltak histórikusaink az «ewnek» olvasással, a melynek az «eneu»-val való kapcsolatára Mátyás Flórián hívta föl a figyelmet.² S ez mindenestre fontosabb, mert sokkal régibb (1226), időben sokkal közelebb áll Szent László III. 2. törvényéhez, mint a Nyelvtörténeti Szótárnak XV—XVI. századi bibliafordításokból vett idézetei. Döntőnek azonban sem az *eneu*, sem a kései bibliafordítások enség, önség, inség = *servilus* szava nem fogadható el a sokkal nagyobb számú «*ewri*, *ewrek*» helyes és tökéletesen érthető, megokolható olvasással szemben. Nem felületességről kell itt beszélnünk, hanem az én szavaimnak eltorzításáról, hogy bele lehessen kötni.

Az álláspontomra «végzetes» vallomást, a «kegyelemdőfést» rejtő adatok elhallgatását s az ultramodern képtelenséget, zagyva következetlenséget csak Tagányi túlságosan fölizgult hangulata találhatta ki.³ Az a «végzetes» vallomás t. i. úgy szól, hogy a *civis* és *civilis* a XI. században egyjelentésű, de Anonymus korában a két szó jelentése kezd szétválni, mert a *civis* a beköltöző nyugati vendégek hatása folytán a XIII. században már mindinkább a városi polgárok külön nevévé lesz az eredeti falusi várőré helyett.

¹ U. o. 1914, 435. l.

² Pauler Gy.: Árpád-királyok. I. 426. l. 202. jegyz. (1899. kiad.). Mátyás Flórián: Nyelvtudományi Közlemények. 1865, 208. l.

³ Tört. Szemle 1914, 438., 440. l.

Ez a vallomás Tagányi szerint azért «végzetes» álláspontokra nézve, mert ha van idő, a mikor civis és civilis két külön néposztályt jelent, akkor ki fogja nekem elhinni, hogy száz évvel előbb az a két szó egyet jelentett? Hát ez az a «végzetes» vallomás, a melyben kétségtől feltűnő, hogy akad historikus, a ki nem hiszi el, hogy két nyilvánvalóan egy eredetű szó egy század alatt kissé eltérhet egymástól jelentésben. A mi a kegyelemdöfést rejtő adatokat illeti, tudni kell, hogy Kálmán I. 45. törvényének elejét és végét, sőt a szabadok dénáira vonatkozó összes törvényeit letárgyaltam már «Az első állami egyenes adó elmélete» című értekezésemben (30—37. l. 1912) s mivel Anonymus szabadok dénáiról nem szól, de említ civis és civilis neveket, azért én Kálmán törvényeiből csak azon részleteket emeltem ki, a melyekben civilisről és civilisről van szó. Holmi kegyelemdöfést rejtegető befejezésről nekem sejtésem sem volt s a lánczkövetkeztetés, a melylyel Tagányi a kegyelemdöfést kihozza, egyszerűen hamis okoskodás. Mert Kálmán I. 40. és 45. törvényének összevetéséből megállapíthatjuk, hogy vannak királyi falvak, ispáni falvak és várőr falvak, a melyekben szabadok laknak és fizetnek földbérül 8 dénárt, de ennek felét leszolgálhatják katonáskodással vagy lovak-, szekereknek hadjáratszámba vett ideiglenes átengedésével. Valamint a civis vagy civilis, várőr nép befogadhat falvaiba szabadokat, vendégeket, úgy a királyi falvak szabadjai is megtehetik ezt. A civilek szabad bérelőinek szabad albérelői tehát oly «ultramodern képtelenség», a melyet Tagányi csak a saját találékonyságának köszönhet s mint kegyelemdöfés nem az én álláspontomnak szól. Az illető törvényekbe is a zagyva következtetlenséget csak Tagányi képzele bele, mert törvényeinkben egyebütt van ugyan elegyítve olykor többféle törvényhozás, de éppen a Kálmán-féle dénártörvények nagyon világosan érthetők a civis és civilis azonos jelentése mellett, ellenben zagyvák és erőszakosan azonosítandók, egyenlővé teendőek Tagányi elmélete és kísérletei szerint (pl. «tenere quemquam de

civibus — helyesebben civilibus — mondja Tagányi más alkalommal).¹

Az irányzatos «kormányozható» oklevélkritika vádját Tagányi úgy fejezi ki, hogy az én földbérelméletem miatt kellett áldozatul dobnom sok oklevelet és hamisnak nyilvánítanom oly kritériumok alapján, a melyeket letszésem szerint irányíthatok, kormányozhatok. Hóman szellemeskedését a csurgói tengerről Tagányi is fölmelegíti és leadja.² Ez oly ötlet, mintha valaki azt mondaná, hogy Pauler fedezte föl a kanonokok házasságát vagy Knauzék a csúti főesperességet, mert a rosszul kiadott szövegből ezt olvasták ki. A különbség az ő esetük s az enyém közt az, hogy ezek a kiváló tudósok a forrást gyanútlanul elfogadták, én meg kijavítottam az ő hibás szövegüket,³ a csurgói «Mare»-t pedig odasoroztam az oklevél hamisságának egyéb kritériumai közé, míg az eredetit meg nem tekinthettem s a Mare helyén «Marc»-ot nem találtam. Ez azonban az illető oklevél hitelességét nem menthette meg. Vannak oklevelek, a melyeknek hamisságát föltétlenül el lehet dönteni s vannak olyanok, a melyeket bizonyos értelmezés mellett még lehet menteni. Ez volna az a «kormányozható oklevélkritika», a mely azonban tulajdonképen nem tőlünk függ, hanem számunkra adva van, mi csak levonjuk a biztos vagy föltételes kritériumokból a logikus következtetést.⁴ Az adómentességekről szóló hamis okleveleket nem az adóról szóló állításaik miatt vettem el, hanem mindig egyéb mellékesnek látszó adataik árulták el őket. Elismeri Tagányi, hogy az oklevélkritika terén értem el sikereket, de az összes belső és külső kritériumok alapján. Csakhogy ezek mindig nem állnak együttesen rendelkezésünkre. Sok hamisítványnak már nincs meg az eredetije, csak később átírt szöve-

¹ U. o. 1913, 517. l.

² U. o. 1914, 441. l.

³ Századok 1899, 933., 934. l. Pannonh. Rendtört. I. 618., 712. l. Knauz, Monum. Strig. I. 284. l. jegyzet a 329. sz.-hoz.

⁴ Századok 1913, 470. l.

gét vizsgálhatjuk meg: a formuláit és külön adatait. Némely oklevél a formulákat és adatait oly szintelenekké teszi, hogy legfőlebb kétség támadhat miattuk a szakértőben vagy ha bizonyosság támad is, mindenkit meggyőző alakban nem lehet kifejtetni. Ilyenkor inkább hallgatunk, mert hiszen a szintelen adatok a történelmet úgy sem zavarják, mert olyanok, a melyek minden időben vagy több korban is előfordulhatnak. Ám a biztos kritériumot vagy csak a föltételest is elhallgatni kár volna akkor, a mikor másfelől hangzik a panasz, hogy nincs kritika s vele természetesen nincs haladás a tudományban, nincs rendszerezés, nincs rendszerjavítás, hanem van nyers és monographikus anyagszaporítás, vagy kiszakgatott, összefüggésekben meg nem értett szavakra, mondatokra fölépített elméletírás. Az eféle panaszok lehetnek túlzottak, egy oldalúak, de annyit mindenesetre igazolnak, hogy az oklevélkritikára, ennek őszinte megnyilatkozására s a tudományos rendszerek tökéletesítésére szükség van, a nélkül hogy a régi rendszerek megalkotóinak érdemeit sérteni kellene.

Tagányi szerint «bizarr gondolat» föltételezni, hogy Kálmán király a földbért akarta volna szabályozni, különösen más szabad birtokosok földjére nézve, tekintet nélkül e föld terjedelmére, jövedelmezőségére stb.¹ Első pillanatra hatásos ellenvetés, de közelebbről vizsgálva eloszlik, mint a buborék. Kálmán I. 44. törvénye ötvenöt pénza büntetést ró ki arra, a ki egy képét öt dénárnál olcsóbban vesz meg vagy drágábban ad el. Tehát igen szigorú árszabást mond itt ki ugyanazon törvény, tekintet nélkül a földbirtokos tettségére, a kepe minőségére stb. Aztán Kálmán I. 35., 45. törvénye nem is a földbér nagyságát akarja megállapítani, hanem azt, hogy a már szokásos nyolcz dénárt ne minden szabadtól, vendégtelepestől szedjék az ispánok, hanem csak felényit vegyenek a várörök szabadjai után a váröröktől s a királyi falvak szabadjaitól akkor, ha e szabadok katonai

¹ Tört. Szemle 1914, 442. l.

szolgálatot vagy ezzel egyértékű ló-, szekérszolgáltatást teljesítenek. A kik mások földjén dolgoznak, földbirtokosoknál, azokra nézve nincs a bérösszeg megállapítva, csak a felényi arányszám; de igen természetes, hogy ha a szabad telepesek királyi, ispáni, várőri falvakban nyolcz dénárért kapnak bérletet, akkor más földbirtokosoknál sem vállalnak drágábban. Azokat a dénártörvényeket nem maga Kálmán hozta, hanem ő és a tanácsában levő főpapok, apátok, főemberek és ispánok. A nyolcz dénáros földbér-egységről akkor mindenki tudta, hogy az mennyi földért járt: egy házhoz, egy családnak a munkájához és ellátásához bőven elegendő földmennyiségért, a mit későbbi szóval egy teleknek mondanánk, ha nem tudnók, hogy a «telők» az Árpád-korban föld-«tag»-ot jelentett, egy tagban elkülönített pl. hetvenholdas földbirtokot; míg az egyes falusi házak a földközösségek korában több dűlőben kaptak a falu közös földjéből annyi osztályrészt, a mennyi az összes házak mindegyikére egyformán jutott. A diáki jobbágycsoportról, kiket vendégtelepesek akartak kiszorítani, biztosan tudjuk, hogy egy-egy jobbágnak, tehát egy-egy vendégtelepesnek is, egy házra husz hold földet számítottak a békebírák. Másutt, több helyen, körülbelül 27 hold az egy házra eső földmennyiség.¹ A bizarr gondolat megint csak Tagányinak a gondolata, fölépítve nem a történeti adatokra, hanem holmi későbbi bérleti elvekre.

Tagányi 1909-ben még így oktatja Karácsonyit: «Kálmán király törvényeiből tudjuk, hogy *a vendégek* (hospes) szabad emberek voltak, kik leginkább a király és a vármegyei népek (ispánok, várjobbágyságok, várnépbeliek) földjeit *bérelték* . . . Tehát egyáltalán nem voltak . . . röghöz kötött, állandó jobbágyságok, hanem *szabadon költözködő bérlők*, kiknek már csak ezért sem szoktak földeket kimérni, hiszen annyit *vehettek bérbe*, a mennyi fölkét éppen rászánhattak s ha adósok nem maradtak, vándorolhattak tovább, oda a

¹ Erdélyi L. : Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Szent István Társulat kiadása. 1907. 18. l.

hová akartak . . . »¹ Öt évvel utóbb már Hóman külföldi analogiái kerítették hatalmukba Tagányi felfogását s egész hévvel mutogatja Inama-Sternegg és Lamprecht hatalmas köteteinek lapszámait, a melyek szerint a bérleti rendszer külföldön is csak később, a XII. században kezdődik, hogy a haszonbér csak a legritkább esetben állott készpénzből stb.² Hát ha már külföldi analogiákra szorulunk, akkor legalább tessék azokat jól megválogatni. Alább a bérletkérdés összefüggő tárgyalásánál majd lesz szerencsém szintén modern német mű alapján³ rámutatni arra, hogy a miről Hóman és Tagányi beszélnek, az már jóval későbbi korszak, a mikor a városok polgárai meggazdagodva, tőkéjükkel visszahatnak a vidékre, tőkéjüket itt akarják kamatoztatni szőlőbérletekben, kertekben, uradalmakban, erdő- és bányabérletekben. De ezt a városi visszahatást megelőzte a vidék beáramlása a városokba, ezt megint a közsabadok bérlete a vidéken, az ú. n. colonisatio, mely az Ostmarkban és a Magyarországgal nyugat felől szomszédos egyéb területeken már az augsburgi magyar vereség (955) óta megkezdődött és Szent István óta Magyarországra is áterjedt. A colonisatio sem egyéb, mint bérlet, műveletlen területek vagy gyérnépességű helyek betelepítése, csekély évi bér, census, fejében, kincstári vagy akár magánbirtokokon. Kálmán törvénye (I. 19.) már a *régi colonusok* kiszorításáról beszél. Ezek helyébe jöttek az *új szabad- és vendégtelepések*, kik már nagyobb bért fizettek, nyolcz dénárt egy házzal járó földért. Épen abból eredt sok hiba a történetírásban, hogy a későbbi idők és a külföld fejlődésén át nézik a korai hazai viszonyokat s a mit így elképzelték, azt ráerőltetik a korábbi időkre. Tagányi ellenpróbát követel. Ez az ellenpróba meg van abban, hogy a XIII. század folyamán csakugyan egyre sűrűbbek a szabad vendégek telepítőlevelei

¹ Magyar Nyelv 1909, 112. l.

² Tört. Szemle 1914, 442., 443. l.

³ Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. II. 1908. 369. IV 1914. 270. l. fölhasználva Inama-Sternegget stb.

és szabadságai a census vagy terragium megállapításával. Ennek a censusnak (németül Zins) vagy terragiumnak felel meg a Kálmán-kori szabadok nyolcz dénárja.

Tagányi «még furcsábbnak» találja azt, hogy a királyi servienseket az aranybullában megkülönböztetem a nemesektől, holott ő Kollárhoz és más régi jogtörténetíróinkhoz ragaszkodva «magától értetődőnek» tartja, hogy azonosak. Rossz néven veszi, hogy itt a «serviens» névben kifejeződő szolgálati viszonyra is súlyt helyezek társadalomtörténeti elméletemben, hogy XIII. századi aranybullákat használok föl alapul, hogy sejtelmem sincs III. Béla-kori «nemes servienseket» említő oklevélről, II. Endre 1217/18. évi két nemesleveléről és a Zalán inneni és túli királyi serviensek 1232-iki okleveléről, a melyben Oguz bánt is maguk közé valónak mondják s a melyet mindenki ismer, kivéve «persze» engem, ki csak pannonhalmi levelekről tudok. S ezt Tagányi megdöbbenőnek találja.¹ Ám a ki így megdöbben és ezt hangosan ki meri mondani, az legyen biztos a magadolgáról, máskülönben nehéz lesz a visszavonulása. Nos hát először is hol van az megírva, hogy a magyar történelemnek örökre a Kollárok álláspontján kell maradnia? Másodszer a XIII. századi oklevelek alapos ismerőjének tudnia kellene, hogy nemes királyi serviensek kinevezését csak István ifjabb király kezdi meg 1260 táján, előbb pedig királyaink 1217 tájától kezdve csak szabad servienseket neveznek ki szabadosokból, fölszabadítva őket földjükkel együtt várispánjuk hatósága alól, vagy megváltva őket földesuruktól, hogy az ő királyi zászlaja alatt harcoljanak. Az idevonatkozó adatgyűjteményt majd az alapvető kérdések rendszeres tárgyalásánál lesz szerencsém előterjeszteni. A «nemes servienseket» említő III. Béla-kori oklevél hamis és az országos levéltárnok ezt nem veszi észre. A Zala-melléki királyi serviensek később szintén nemesekké lesznek, de 1232-iki oklevelökben még nem merik magukat ennyire kiűntetni. Agyusz mindenesetre szerencsés ember volt, hogy

¹ Tört. Szemle 1914, 443–446. l.

serviens léteire bántásig fölvitte, de hát ez nem volt példátlan eset Magyarországon, hol az egyéni kiválóság szolgasorsból is magasra emelhetette az embert a király tetszése szerint.

Bántó modorban hánytorgatja Tagányi, hogy a Kálmán-féle dénártörvények letárgyalása után áttértem az aranybulla fejlődésében mutatkozó társadalomtörténeti következtetésekre. Ezzel — úgymond — «egyetlen XI. századi alapját: a Kálmán-féle törvényeket is kirugja a lába alól».¹ Más szóval: a ki valahol elvégezte a dolgát és tovább halad, az az előbbi helyen kirugta a talajt a lába alól. Sajátságos felfogás és kifejezés mód! Hová lettek Kálmán király dénárfizető szabadjai? ez volt a felvetett kérdés. A felelet reá ez: Kálmán király dénárfizető szabadjai háromfelé oszlottak: a katonáskodást vállaló szabadok egyik része bejutott a tiszti osztályba, a jobbágyok közé; a másik része katonáskodó szabad serviens, vagyis kis hűbéres lett másnak a földjén; a nem katonáskodó szabad telepesek pedig részint a városok polgárai, részint a földesurak úrbéresei közé olvadtak be s ezen szabadosoknak is megszerezték a szabad költözés jogát.² Kálmán I. 35., 45., 80., 81. törvényeiben is katonáskodó és nem katonáskodó szabadokról, vendégekről van szó. A katonáskodó szabadok csak felényi földbért, négy dénárt fizetnek, a nem katonáskodók pedig nyolcz dénárt. Ugyan kik közt kereshetnők a katonáskodó szabadok ivadékait, ha nem a szabados jobbágyok mellett szereplő szabad jobbágyokban és a szabados serviensek, vitézek mellett szereplő szabad, utóbb nemes serviensekben? Mik voltak ezek a szabadok? Az idegen vendégektől megkülönböztetve a szabadok régi magyar nemzetségek elszegényedett tagjai s általában szegény szabad magyarok. Tagányi itt gyökeres ellenkezést lát. «A királyi servienseknek ezen állítólagos elődjeiről tehát kiszülhet, hogy — a mi aztán annál czifrább — még csak nemesek sem voltak», mondja méltat-

¹ U. o. 445. l.

² Erdélyi: Az első állami egyenes adó elmélete. 38., 39. l.

lankodva. Ebből az látszik, hogy Tagányi mindenkit, a ki magyar nemzetségből származott, nemesnek tart még akkor is, ha a Szent István- és Szent László-féle 55—110 tinós hirságokkal, vérdijakkal, vagyonvesztéssel elszegényedett, vagy épen rabszolga lett s később valamely ivadéka visszanyerte szabadságát. Szegény magyar akadt elég. Az idegen vendégek is szórványosan letelepedve néhány nemzedék után elmagyarosodtak, ők is a szabad magyarok számát szaporították. Ellenben a nemesek, a nobilesok Magyarországon a gazdagabbak és főemberek osztályát tették, akár ősmagyarok voltak, akár jövevények. A nemességet tehát nem a magyar nemzetségektől való leszármazás adta meg. A czifra dolog inkább az, hogy ezt az egyszerű következtetést a hiteles történeti adatokból Tagányi még nem vonta le, hanem ellenmondásokat keres abban, hogy a szabad telepesek magyarok, magyar nemzetségek ivadékai és még sem nemesek s hogy e szabadok a jobbágyi, serviens és úrbéres szabadosok közé álltak¹ s az Árpádkor végén és az Anjoukorban mind a három osztályt szabadságba, sőt az előbbi két katonai osztályt a nemességbe emelték magukkal királyaink jóvoltából, főleg a pártos harczok alatt.

Tagányi alkalmat vesz arra is, hogy az egyházjogból kioktasson. «Erdélyi nem ismervén az 1222. évi (egyházi szabadságlevele)t, az esztergomi zsinat tilalmát csodálatos képen honvédelmi (!) okoknak tulajdonítja, holott az egyházjogból (pl. Konek, Egyházjogtan, 140.) is tudnia kellett volna, hogy az egyház egyfelől tiszteletben tartván a *tulajdonjogot*, másrészt a *maga tekintélye s függetlensége végett is, mind a mai napig*, az efféle rabszolgarendűeket, a defectus libertatis czimén *irregularis*oknak tartja s ezért az egyházi rendbe való fölvételüket, mindig tiltotta is.»² Ha t. ellenfelem előveszi «Az első állami egyenes adó elmelete» című, két évvel ezelőtt megjelent értekezésemet s

¹ Tört. Szemle 1914, 444. l.

² U. o. 447. l.

felüti a 18., meg 30. lapját, ott megtalálja «a hajkoronát viselő egész diáki rend», vagyis az «egyháziak» 1222. évi kiváltságlevelére való hivatkozást a szabad dénáro- és collectával kapcsolatban, idézve a forrást is, a melyet fölhasználtam (Endlicher 418. l. 3.). Az I. esztergomi zsinatnak a szolgák diákká, pappá avatásáról három rendelkezése van: a 29. pontban azt mondja a zsinat, hogy ha a diák (clericus) egyház szolgája volt, fiai ne térjenek vissza a korábbi szolgaságra, hanem az (illető) egyház szabadjai közt legyenek. A 30. pont azt rendeli, hogy senkinek a szolgája se avattassék diákká, hacsak ura előbb teljes szabadságot nem adott neki. Végül a 65. pont büntetést szab arra, a ki másnak a szolgáját (servus) vagy serviensét (= szabados, ki ura akarata nélkül tőle el nem idegeníthető) vagy bárkit a civilis népből írásra tanít vagy diákká tesz. Ebből következik, hogy az egyház szolgája, rabszolgája (servus) vagy bárkié is ura beleegyezésével diákká lehet, sőt egyház rabszolgájánál formális felszabadításról nincs is szó, mert az egyházi rendbe való fölvétellel a rabszolga eo ipso szabaddá lett, függetlenné minden világi bírótól és uraságtól.¹ Illetéktelen szolgaszabadítás esetén is a szabadító kárpótlást és büntetést fizetett, de a diák már nem tért vissza a szolgaságba, sőt a fiai is szabadokká lettek. Az egyház Nagy Constantinus óta az I. esztergomi zsinatig immár nyolczadfél századot élt szabadságban s már Nagy I. Gergely pápa tiltakozott Maurikiosz konstantinápolyi császárnak oly törvénye ellen, mely el akarta tiltani a katonáknak monostorokba való fölvételét, mert a pápa szerint a katonákra nézve is esetleg multhatatlan lelki szükséglet a monostorba való belépés. Ilyen volt az egyház fejének felfogása 600 körül. Ez a fölfogás a rabszol-

¹ Csak ott állt be zavar, a hol a diák megmaradt szolga vagy szabados testvérei között, tehát az úr földjén. Ily esetben is megtörtént, hogy a diák makacs pert kezdett a maga és rokonai szabad voltának elismertetésére, de az egyházi birtokos nem mondhatott le végrendeletileg kapott szabadosairól és a használatukban levő földekről. 1239. Pannonh. Rendtört. I. 246–249., 768–770 l.

gákra nézve sem ismerhetett el lényeges akadályt az egyházi rendbe való belépésben, csak azt akarta, hogy a rab-szolga fiú urának a beleegyezését is kérjék ki, a mit a tulajdonos a fiúkra nézve úgy sem szokott megtagadni. Az egyház tekintélyének, függetlenségének a féltése, vagy holmi aristokratikus érzület még nem szerepel a szent királyok korának egyházi zsinatain. Irregularitás, kánonjog vagy egyházjog: oly fogalmak, nevek, a melyek csak Kálmán kora után, az első kánonjogi hiteles gyűjtemény, Gratianus Decretuma s ennek pápai szentesítése óta alakultak ki. A korábbi törvények szellemét és motivumait juttatom kifejezésre «Magyarország társadalma XI. század törvényeiben» című munkám több helyén, a diákokról és a szolgákról, civilisekről, gazdálkodásról szóló részekben (36., 55., 74., 99. l.), hivatkozással ismételten a föntidézett zsinati törvényekre. A civilis nép várórzó katonaság, mely eredetileg gazdasági hasznot nem hajtott, csupán honvédelmi célokat szolgált. Ha tehát a «civilis népből való»-nak diákká avatásához is felsőbb engedelem kellett, ennek indító okát épen a honvédelmi okokban kellett keresnem (74. l.). De vajon minő motivum vezette Tagányit, mikor a szolgákból lett diákokra vonatkozó fejtegetéseimből csak a honvédelmi okokat ragadja ki s eredeti forrásokból meritett eredményeimmel szembeállítja egy újabbkori, de már elavult, ki tudja hányadkézből meritő kézikönyv felfogását? Itt is kiűt Tagányi rossz szokása, hogy későbbi korok rendszereit viszi vissza, erőlteti régiebb időkre.

A tonsurás diáki rend 1222-iki szabadságleveléből Tagányi idézi, hogy az udvarnokok is szolgarendűek. Azt is tudhatja, hogy egy 1211-iki oklevélben szó van «de genere vdornicorum»-ról.¹ Tehát a «de genere» nem bizonyítéka a nemességnek s erre már Pauler Gyula nagyon nyomatékosan figyelmeztette adataival a historikusokat. Honnan van, hogy Tagányi még mindig ezzel a «de genere»-vel támogatja egyebek közt a várjobbágyok nemességét, a kiket a

¹ Pannonh. Rendlőrt. X. 513. l. Gamás birtokon.

civisekkel azonosít.¹ A hiteles adatok bőségevel fogjuk igazolni, hogy a civis nem jobbágy s egyik sem nemes a tatárjárás előtt. Lehet köztük szabad ember, sőt állhat közéjük magasabb vártisztviselgre nemes is, de várjobbágyosztály nem volt nemes, szabad sem volt, hanem szabados, tehát tágabb értelemben vett szolga. Még inkább áll ez a civisre vagy civilisre. Tagányi ismételten kifejezi, hogy a szabadost nem tartja szolgarendűnek, még pedig kétszer a diáki rend 1222. évi szabadságleveléből érvel s nem veszi észre, hogy épen itt minő csattanós bizonyosság szól ellene.² «Nullus nostrorum ordonicorum (vdornicorum), seu civilium, sive cuiuscunque servitutis iugo subditorum.» A civilisre nézve ebből Tagányi levonja a helyes következtetést, hogy tehát a civilis szolgarendű. Akkor tehát az udvarnok is szolgarendű. Ám az udvarnok már Szent István törvényében középhelyet foglal el a szabad és szolga közt, mert lopását a szabadok, tanuskodását a szolgák törvénye szerint mérlegelik (II. 55.). Az udvarnokok nem igazi rabszolgák, nem szoros értelemben vett szolgák, hanem tágabb értelemben vett szolgák, vagyis szabadosok. Ugyanily tágabb értelemben vett szolgák, vagyis szabadosok a civisek vagy civilisek, sőt a jobbágyok is. Erre nézve megint nagyon csattanós bizonyságokat fogunk a rendszeres kifejtésben bemutatni.

Egy jegyzetben Tagányi találgatja, miért mondom én, hogy ő Szent István és Kálmán vagyoni jogi törvényeit is félreérti. Végül oda lyukad ki, hogy *naiv* fölfogás az, mely szerint «a curiájában összegyűlt püspökök, apátok és urak... a királyi udvar szegénységére való tekintetből maguk adják

¹ Tört. Szemle 1914, 448—450. l.

² U. o. 437. l. «Anonymus is a maga korabeli civiliseket várszolgáknak és szolgarendűeknek tartotta, tehát akkor ezek még nem lehettek szabadosok s ennél fogva előljáróikkal (cives) sem képezhettek egy osztályt». 447. l.: «Még a XIII. század várszolgái is csak rabszolgasorsuak voltak, tehát eo ipso a XI. században nem lehettek már szabadosok.» «A XI. és XIII. századi civilisek is teljesen azonosak, de nem mint Erdélyi képzei, szabados, hanem rabszolga sorsuak voltak.»

vissza a Szent István utáni királyok adta halászatokat.» «Hát ebben a naiv felfogásban, mely a törvény szavainak és hangjának ellenére, Kálmán királyt úgy mutatja be, mint a ki ellőle *könyöradományokra szorul* és a *kinek mások hozzák a törvényt*, — csakugyan nem követtem», mondja Tagányi.¹ Szerinte a törvényben tulajdonképen maga Kálmán király beszél. Ő maga mondja méltatlannak, hogy az ő gazdasága felettébb való inségre forduljon s e miatt a maga tekintélye és udvarának méltósága legyen veszélyeztetve, holott neki és övéinek tisztességben kellene bővelkedniök. «Ilyen kifakadásokkal okolta meg ez a teljesen egyházi szellemű nagy király elhatározását, a midőn ily helyzetben volt, még az egyházak részére tett adományokhoz is kénytelen volt hozzányulni.»² Kálmán I. 15. törvénye így szól:

«Quia eo minus videtur valere curia, quo minus suppetunt necessaria,

ne *nostra abundantia nimis [in eius TC, IC] superfluat penuria,*

placuit omnes pistrinas [piscinas TC, IC], preter quas S. Stephanus rex donaverat,

solio [sumptui TC] *regali reddere,*

quia indignum erat *nobis recedentibus curialem nobiscum honorem recedere,*

ubi prestat nos et [et nélkül TC] venientes copiam honoris invenire.»

A törvény ezen szövegében nem illik Kálmán király ajkára ez a kijelentés: «ne nostra abundantia in eius (sc. curie) superfluat penuria», nehogy *a mi bőségünk kihasson az ő* (t. i. a kuria) *inségére*. Nem mondhatta Kálmán, hogy ő *viszaadja* (placuit reddere) a Szent István utódaitól adott halászatokat a királyi háztartásnak, hanem azt mondta volna, hogy visszaveszi (recipere). Nem mondhatta Kálmán király azt sem, hogy *az ő távozásával a kuria tisztessége is távozik* (nobis recedentibus), *a hol mikor megjelenik, jólesően a tisztelet bőségére talál*. Ha ezeket Kálmán király mondta volna, akkor törvényéből az követ-

¹ U. o. 449. l.

² U. o. 1913, 516. l.

keznék, hogy Kálmán király bőségben van, de az ő udvara szegény; mikor megjelent udvarában, oly nagy tisztességgel fogadják, hogy ezt érdemesnek tartja a törvényben is hangsúlyozni; mikor aztán távozik a saját udvarából, akkor a királyi udvar tisztessége is távozik. Nagyon különös ez így a király ajkára adva, mert hiszen az ő kuriája ott van, a hol ő van; az ő kuriája az, a hol a király, főpapjai és ispánjai tanácskoznak, ítélkeznek, törvényt hoznak; az ő kuriája ott van a tarczali zsinaton. Nem a király bősége van szemben a kuria inségével, hanem a törvényhozó gyűlésre vagy bíraskodásra vagy bármilyen más célra a királyi kuriába érkező urak, főpapok szíves, bőséges ellátása okozza a kuria inségét. Ezt Kálmán király nem hányhatta szívesen látott embereinek, vendégeinek a szemére. Annyi gavalléria bizonyosan volt Kálmán királyban, hogy ezt nem is éreztette vendégeivel. De ők azért látták. Jól esett nekik tapasztalni, hogy megérkezésökkor mennyi tisztességgel, vendégszeretettel halmozták el őket a király udvarában, s nem akarták, hogy távozásuk mögött a királyi kuria szükségét lásson. Ők adták tehát vissza, a főpapok, apátok, főemberek és ispánok, a kik az adományokat kapták, ők adták vissza a királyi udvarnak a Szent István utódaitól nyert halászatokat, de a benczésekéből és kanonok testvérekéből csak azt, a mi nekik, kik húst a Regula szerint nem ehettek, fölösleges volt. És ez jogilag is fontos, mert Kálmán király nagyon jól tudta, hogy neki nincs joga visszavenni elődeinek adományait, ezeket csak az adományosok vagy az ő törvényes utódaik adhatták vissza.

Tagányi ellenmondásba keveri Szent Istvánt is önmagával. Szerinte Szent István ismételten kimondta *a királyi javak elidegeníthetlenségét*, de ezen az *elvén* «*éppen maga Szent István tette túl magát*», midőn magánosok részére tett adományain kívül egyházi alapításait oly gazdag adományokban részesítette, a mi kétségkívül *a királyi megye rovására* történt.¹ Különös egy dolog. Szent István azzal

¹ U. o. 515. l.

kezdi törvényeit, hogy az egyházi vagyont a sérthetlenség királyi ótalma alá helyezi, s kimondja, hogy az isteni vagyont a királyi védő nemcsak megóvni, hanem gyarapítani, szaporítani is tartozik (non solum eas — res divinas — servare, sed etiam multiplicare debet. c. 1.). De hát honnan van a magyar keresztény egyházak, püspöki és apáti templomok vagyona? Nem a király adta? Honnan adta? honnan gyarapítsa, szaporítsa? Nem a királyi vagyomból, a melyhez a várak javai is tartoznak? Aztán szó van Szent István törvényeiben a püspöki joghatóságról, mely az egyházi vagyongra is kiterjed, továbbá általában a vádlókról és tanukról, majd az egyháziak bevádolásáról és megbecsüléséről (2—4). Erre következik a magánvagyonról és a királyi vagyonról szóló két törvenyzikkely, a melyek szerint a király az egész senatus kérésére beleegyezett és királyi hatalmánál fogva elrendelte, hogy *mindenki ura legyen a maga vagyonának*, hasonlóképen *a király adományainak is*, míg él, kivéve azt, a mi püspökséghez, ispánsághoz tartozik (5). «Valamint a többieknek — így folytatódik a törvény — hatalmat adtunk, hogy urai legyenek vagyonuknak, *aképen mozdíthatatlannak kell lennie mindannak is, a mi királyi méltóságunkhoz tartozik, a vagyonnak, a vitézeknek, a szolgáknak*, és senki ezekből semmit el ne ragadjon, el ne vonjon, senki bennök magának előnyt szerezni ne merjen» (6). A királyi vagyon mozdíthatatlanságának (permanere debet immobile) a mintája tehát a magánvagyon. Más nem nyúlhat hozzá, de a tulajdonos föltétlenül rendelkezik. A püspök és ispán nem tulajdonos, csak haszonélvező, ezek tehát nem rendelkeznek föltétlenül a javadal-mukkal. Ez a javadalom is királyi adomány, de természete szerint csak a hivataloskodás tartamára szól. Ellenben minden más a királytól nyert adománynak is teljes hatalmú ura. Azt tesz vele, a mit akar, odateszi, a hova akarja. Ilyen ura a király a méltóságához tartozó vagyonnak. A mozdíthatatlanság nem a vagyon urát tiltja el a szabad rendelkezéstől, hanem az idegent, azt, a ki nem ura az illető vagyonnak. — Szent István tehát nem tette túl magát a saját

törvényén, ámbár joga lett volna ezt megváltoztatni; de erre nem volt szükség, mert ő a természetes jogot akarta biztosítani minden tulajdonosnak, önmagának is, arra, hogy a természetes örökösök mellett az egyháznak is adhassanak elegendő vagyont a keresztény vallás, istentisztelet és a saját lelki üdvösségük javára. Hogy éppen az egyház volt elsősorban a szabad rendelkezésről szóló törvényhozók szeme előtt, az kitűnik Szent István későbbi törvényéből, a mely szerint a birtokos szabadon adhatja, hagyhatja vagyonát feleségének, fiainak, leányainak, rokonainak (= parentibus) vagy egyháznak (II. 35). A természetes örökösökön kívül csak az egyház szerepel e felsorolásban, a vérszerinti rokonok mellett a lelki rokon.¹

Nem csekély jelentőségű dolgok ezek. A történelem tudománya az emberi társadalomnak fejlődését, életét, gondolkodását, intézményeit, szokásait lehető híven akarja és köteles rekonstruálni a hiteles történeti adatoknak gondos, becsületes, őszinte, a fölsimert valóságnak megfelelő kombinálásával. Így nyert ismereteinkben szerves összefüggést, rendet, a valóságot lehetőleg megközelítő tagolást keresünk s a tagokat fokozatosan, lehető egységben igyekszünk áttekinteni és megérteni. Így támad a rendszer és benne ismereteink harmoniája minden eddig ismert adattal. Az újonnan fölfedezett adatok vagy megerősítik a már megállapított rendszert, vagy ellenkezésbe jutnak vele. Ez utóbbi esetben rendszerünket javítanunk kell, tökéletesíteni tartozunk. Sőt ha már sok adat ellenkezik rendszerünkkel, akkor új rendszert kell alkotni.

A fönt elmondottakból eléggé kiviláglott, megérthette mindenki, hogy a régibb rendszer, a melynek Tagányi a főképviseelője, részben megalkotója, képtelen már rendet tartani Árpádkori történeti ismereteinkben, a rendelkezésünkre álló történeti adatokban. Zűrzavart teremtett az egész vonalon. Védőit, kiváló tudású és tehetségű írókat lehetetlen,

¹ Erdélyi: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon Budapest. Apostol-nyomda. 1913. 16—18, stb. I.

sikertelen harcra készíti; a minek eredménye esetleg az lesz, hogy egy időre még föltartóztatja a magyar történettudományt nagyfontosságú haladásában, a legalapvetőbb kérdésekben. De van más eredménye is: a vitatkozás folyamán, a melytől t. ellenfeleim szenvedélyessége sem riaszthatja el, egyre erősebben fölvértezve jelent meg az új rendszer, s a kik különben még nem vették volna észre, a heves támadások zajára figyelemmel fordulnak feléje és az ellenvetések mélyében rejlő, akárhányszor elég szembetűnő gyöngéit látva, bizonyára egyre nagyobb bizalommal is lesznek azon rendszer iránt, a melyben minden adat harmonikus helyet és értelmet nyer.

A következőkben kifejtem természetes sorban az Árpád-kori társadalomtörténet új rendszerének legkritikusabb, alapvető kérdéseit.

1. *Szolgáknak neveztek-e a szabadosokat is?*

A XI. századi törvények a néposztályok három főcsoportját különböztetik meg: az *ordo clericalis*, a *liber* és a *servus* osztályokat, vagyis a diáki rendet, a szabadokat és a szolgákat.

Ama törvények t. i. az első rendezett államélet meg-alapításában legelőször az élet- és vagyonbiztosságot s az új vallás, a tevékenység biztosságát igyekeztek megteremteni szigorú büntetésekkel. Szent István király törvénye kivált az emberölés eseteit részletezi s kevésbé a lopását, Szent László viszont főképen a lopás különböző fokainak előbb rettentő szigorú, majd enyhülő megtorlására fordította gondját. Különösen a lopás, a vagyonbiztosság hiánya volt az, a melyet minden társadalmi osztálylyal szemben üldözni kellett a vallási forradalom és az első trónviszályok korában (1045—1075) megingott közbiztonság helyreállítása érdekében.

Szent István törvényeiben az emberölés és lopás esetei a következők (II.):

Kardrántás öléssel, csonkítással. muló sebbel, seb nélkül (46—49. Adm. cod. I. 16),

ha *szabad* öl meg szabadot vagy szolgát, ha *szolga* öl meg szabadot vagy szolgát (16, 13, 36, 37),

feleséggyilkos, ha ispán, ha miles vagy jó módú, ha közönséges (14);

más házára törő, ha ispán, ha miles, ha közönséges (33);

tolvaj, ha férjes nő, *ha szolga, ha szabad, ha udvarnok* (31, 39–41, 55).

Szent László király főembereinek Pannonia Szent-hegyén 1078 körül hozott statarialis törvényében a lopások esetei — nagyobb esetekben akasztással (II.):

lúd, tyúk, gyümölcs értékének a tolvaja, *ha szabad, ha szolga, ha diák* (6, 13),

tyúknál nagyobb érték tolvaja, akár *ha főember* (rokona) is, *ha szolga, ha diák* (1, 2, 13),

tíz dénárnál kevesebb érték tolvaja, *ha szabad, ha szolga* (14),

tíz dénárnyi érték tolvaja, *ha szabad* (14),

tettenért tolvaj, *ha szabad, ha szolga, ha szökevény szolga* (12, 14).

Szent László 1085 körül hozott törvényében a lopás esetei — nagyobb esetekben a szabad ember szolgálul való eladásával (III.):

hat dénárnyi érték tolvaja, *ha szolga* (8),

tíz dénárnál kisebb érték tolvaja, *ha szabad* (8),

tíz dénárnyi érték tolvaja, *ha szabad* (8),

tolvaj, ha férjes, ha özvegy nő; ha leány (6, 7),

tolvaj, ki templomba menekülve ártatlanságát hangoztatja, *ha szabad, ha szolga* (17),

fogott tolvaj, ki templomba menekült, *ha szabad, ha szolga* (4, 5),

nem fogott tolvaj, ki egyházba menekült, *ha szabad, ha szolga* (5).

*Szent László*nak, illetőleg főembereinek statarialis törvénye (II) az összes néposztályokra gondolt, még a diáki rendre, sőt a főemberekre is. Ez a törvény, nevezetesen a II. 1—2. és 13. törvenyzikkelyek, *a legclassikusabb hely* annak a megállapítására, hogy melyek voltak Magyarország XI. századi társadalmi osztályainak a fő categoriái. A többi cikkelyekben csak a szabad és szolga szerepel, ama nevezetes II. 13-ban hozzájuk járul a *clericus* is, a II. 1-ben pedig a szabad név kiterjed a *főemberek* (optimates, primates, principes) osztályára.

A *szabados* osztály a *Szent István* II. 55. törvényében említett udvarnokkal szerepel, olyképen, hogy az udvarnok mint tolvaj a szabadok törvénye szerint ítéltessék meg,

vagyis lopása első esetén adassék el (Sz. István II. 41), és csak azután, lopása második, harmadik, negyedik esetében vonatkozzék reá a tolvaj szolgálja első, második, harmadik lopásának a büntetése (39, 40). Ellenben mint tanu, az udvarnok szolgálzámba ment, mert az 55. törvényczikkely azt rendelte, hogy «tanuskodása a szabadok közt — szabad tanuk közt — ne fogadtassék el».

A Váradi Regestrum 1221. évi adatai közt olvassuk a következő eseteket. A biharvármegyei Fancsal falu *királyi udvarnokai* megtámadták Nána ispán fia Gérös birtokának néhány emberét azzal a följelentéssel, hogy ezek az ő szolgatársaik, «eorum essent *conservi*». Ők pedig azt mondták, hogy szabadok, «se esse *liberos*», s ezt uruk is tanusította. Ugyanigy Erőd falu királyi udvarnokai is megtámadták Ahilles ispán fia Aladár birtokának két emberét azzal, hogy ezek az ő udvarnoktársaik, «eorum essent *coudvornici*». A megtámadottak itt is azt felelték, hogy ők szabadok, «se esse *liberos*».¹ Idetartozik szorosan az egy évvel későbbi clericus-szabadságlevélnek már idézett adata is, a mely szerint «nullus nostrorum (sc. regis) *udornicorum*, sive civilium, sive cuiuscunque *servitutis iugo subditorum* ad tonsuram clericalem ab aliquo prelato admittatur».²

Ezen adatokból világosan következik, hogy a királyi udvarnokok, kik a királyi udvar szabadosai, a tárnokok, pohárnokok, asztalnokok, lovászok, stb. közt első helyen állottak, azért főtisztjük maga a nádorispán volt,³ s kik lopás esetén a szabadok törvénye alá estek, még a XIII. században sem tartoztak a szabadok osztályaihoz. Mikor följelentenek egyeseket, s azt mondják, hogy udvarnokok, azok ezt azzal az állítással tagadják, hogy ők szabadok. Udvarnok és szabad tehát ellentétes fogalom, s ugyan-

¹ Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Variadiense. 100., 103. sz. 260, 261. l. Az udvarnokok kötelelességeit, hivatkozással a királyi udvarnokok hasonlóságára l. Erdélyi: Egyházi földesúr és szolgálai a középkorban. 26—32. l. 1907. Sz. István-Társ.

² Endlicher, Monumenta Arpadiana 418. l.

³ Sz. László III. 3. t.-cz.

akkor egyik udvarnok a másik udvarnoknak szolgatársa (conservus). Ez a szolgálóosztály azonban a szabadosok közt egyik első helyen áll. Tehát a szabados a szolgáló tagabb köréhez tartozik.

A királyi várnépek közt legmagasabban állanak a *várák jobbágypai*, köztük elsősorban a vár alispánja, hadnagya, őrnagya vagy várnagya, börtönnagya, száznagyai, másodszorban, tágabb értelemben ezeknek a rokonsága. A magasabb jobbágypai állásokra korán beállnak közéjük szabadok, sőt esetleg nemesek is. De a jobbágypok tisztii osztály általában nem szabad, hanem — ép úgy mint az udvarnok — szabados és mint ilyen magasabb csoportját teszi a szolgálónemnek. Egy ízben Szolnok vár jobbágypai megtámadtak valakit azzal a följelentéssel, hogy velök osztályos, «eorum esset contribulis et castris Zounuc ioubagio», és szintén Szolnok várnak a jobbágypa. Az illető azonban ezt tagadta s azt felelte, hogy ő nem jobbágyp, hanem teljesen szabad ember, egy olasz vendégnek a fia. Aztán a följelentők is igazat adtak neki (1213).¹

A *civisek* sem voltak szabadok mindaddig, míg tömegesen nem álltak közéjük szabadok és vendégek, s ezek meg nem nyerték a királyi városi autonómiát várfallal körített községük, vagyis városuk összes civisei számára. Borsod vár csokvai és ómányi egy-egy civise, falusi polgára, ugyanazon vár jobbágypaitól (tisztjeitől) segítve 1221-ben megtámadott néhány mocsolyási, pelgi és tornovai lakost azzal a följelentéssel, hogy ezek is az ő civistársaik (impe-tierunt pro concivibus suis). Ezek azt felelték, hogy ők nem civisek, hanem szabadok, cseh vendégeknek a fiai. S mikor szabadságukért a simonfalvi Roska és a mocsolyási Nyög jótállottak, a főntemlített váriak (castrenses) ezeket is civistársaiknak mondták (suos esse concives).² Sikerült-e bebizonyítaniok, vagy nem, az más kérdés; de a váradi káptalan hiteles jegyzőkönyvének ezen adataiból világosan

¹ Regestr. Varad. 253. sz. Kar. Bor. kiad. 165. l.

² Regestr. Varad. 367. sz. 272. l.

kitetszik, hogy a civisek, Borsod vár falusi polgárai, az aranybulla kelte előtti évben még nem voltak szabad emberek, hanem szolgák, nem szoros értelemben vett szolgák, azaz rabszolgák, hanem a szolgák szabadabb neméből valók, vagyis szabadosok.

Mikor a Borsa nembeli Herczegnek felesége, Benedikta asszony Agna nevű vásárolt szolganőjét odaadta az ugrai egyháznak, Bihar vármegyében, úgy rendelkezett (1235), hogy Agna minden hónapban adjon azon egyház Szűz Mária-oltárára egy könyöknyi gyertyát élete végéig. Ezen szolganő egyik fiát Herczegné asszony *torló-dúsnokká* (dusinicum exequialem) tette, hogy évenként Szent Mihály ünnepén tartasson az ugrai egyházban tort kétéves tinóval, kalácsokkal («panibus», scilicet albis, tortis) és öt veder (fél akó) sörrel — t. i. az ő lelkéért. A másik fiút pedig *harangozóul* (campanarium) adta az ugrai egyháznak úgy, hogy mindkettő *a megszabott szolgálatokban nemzedékről nemzedékre maradjon meg.*

Ez egyik jellemző példája a szolgaszabadítás egyszerű, közönséges nemének, a szabadossá tevésnek. Hiteles hely előtt megy végbe a szabadítás, formszerűen. Már Szent István törvényében is van ilyenről szó.¹ Ott még a király és főemberei előtt történik a szabadítás; de ha valaki családjá tagjai előtt kifejezte szolgaszabadító szándékát, s a halál meggátolta őt a hiteles végrendekezésben, akkor özvegyének és fiának joguk volt ama szabadságot tanúsítani s a férj lelke üdvösségeért tetszés szerint tort rendelni (agapen facere), a felszabadítottat torlóvá tenni. Ép így lehetett a szolgálóállapotot bármely foglalkozásbeli szűkebb, enyhébb szolgálatra átváltoztatni: vitéz, tárnok, szekeres, udvarnok, szántó, szőlőműves, halászó, lovasz, gulyás, kanász, juhász, szakács, sütő, szűcs, timár, ötvös, üstös, kovács, ács, esztergályos, (kő)műves, stb. szolgálatra, melynek köteles napjai egy évben talán egy hónapot tesznek. Szolgaságuk már nem függ az időszerinti úr tetszésétől, hanem

¹ II. 17, 38, Adm. cod. I. 21.

a fölszabadító úr rendelkezésétől s az ebből eredő, emberemlékezet óta ismert szokástól, illetőleg az írott végrendelettől, szabadító levéltől. Csak abban marad meg a szolgaság, hogy a megszabott enyhébb szolgálat nemzedékről nemzedékre átszáll. A szabadosnak van háza, a melyhez részt kap az úr falujának földjeiből. Ennek terméséből megszabott részt ad az úrnak, a többire nézve szabad. Ez a szabadosnak a szabadsága. A helyhez, úrhoz, bizonyos szolgálathoz való kötöttsége pedig az ő szolgasága.

Hogy az egész szabados társadalom fölött áttekintést nyerhessünk s a sokfelől összeszedegedett társadalmi osztálynevek közt a valóságnak megfelelő viszonyt megállapíthassuk, erre kitűnő szolgálatot tesz annak a megismerése, hogy minő társadalmi osztályok minő viszonyban és arányban éltek együtt valamelyik jól rendezett nagy uradalom falvaiban és birtokain. A tatárjárás előtti Magyarországon legjobban ismert példák a pannonhalmi és a tihanyi apátság népeinek fejlődése és állapota a tihanyi 1055. és 1211., s a pannonhalmi 1087, 1237 körüli, épen másfélszáz évnyi időközben végzett, ránk maradt nagy úrbéri összeírások alapján. A pannonhalmi 1237 körül kelt nagy Albös-féle összeírás valamennyi közt a legértelmesebb, s ennek anyagát könnyű kiegészíteni a pannonhalmi apátság népeinek 1226. és 1233. évi úrbéri pereiről, szabályzatai alapján. Az Albös-féle adatok pontos és megközelítő számadatainak összegezéséből megtudjuk, hogy a pannonhalmi uradalom népei a Vág, Dráva, a tolnai-bodrogi Duna és a csanádi Tisza közt fekvő nagy, legjobban művelt, fejlett területen körülbelül 2700 házban laktak csaknem száz faluban, épen tíz vármegyében.¹

¹ Pozsony, Komárom, Győr, Sopron, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Bodrog, Csanád vármegyékben. Pannonh. Rendtörténet. I. 570—574. l. Újabb, pontosabb megfigyeléseink némi eltérésekre vezettek. Ebben ne keressen senki egyidejű belső ellenmondást, hanem természetes fejlődést, az eredmények fokozatos tökéletesítését. Eltérések esetén az utolsó álláspont a legjobb, s az előző eltérések ehhez képest értelmezendők. Ez mindenütt így van, ez a természetes hermeneutikai és kritikai elv.

Az uradalom népei közt első, legmagasabban állnak a jobbágyok. Ezek kétfélék: szabadok és szabadosok. A *szabad jobbágyok* is kétfélék: a saját öröklött, szabad földjükön lakó szabad jobbágyok, kik lovas vitézi és követségi szolgálatukon kívül, mit önként vállaltak el a tisztségek elnyerése reményében, egyébbel nem tartoznak; másodszor azon szabad jobbágyok, kik az apátság földjén laknak, ennek használatáért felerészben földbért fizetnek (tributum),¹ a másik feléért pedig jobbágyi: lovas vitézi és követi szolgálatot teljesítenek. *Saját földjükön* lakó szabad jobbágyok a Pannonhalma szomszédságában élő héczeiek, kilencz házban, «az udvarispánok neméből, mert ilyenekké is kell lenniök, ha jók és hűségesek». Ugyancsak a saját földjükön élnek, tehát földbért nem fizetnek s a jobbágyi szolgálaton kívül egyébbel nem tartoznak, sőt a jobbágyi lovassági szolgálatot is a monostor költségén teljesítik, vagyis hadjáratukon és követségi útjukon lovukkal együtt a monostortól kapnak ellátást, mint szabad jobbágyok, Cséb udvarispán és rokonai Rovazdon tizenhárom házban, az alapiak három, az asszonyfa(lv)iak három házban. A saját földjükön élő apátsági szabad jobbágyok tehát összesen 41 háznépet tesznek. Földbért fizető szabad jobbágyok az újlakiak két, a némaiai és palotaiak három-három házban, összesen tehát 8 házban, *az apátság területén*. A monostor többi lovas jobbágya, körülbelül 450 háznép, mind *szabados jobbágy*, kik természetesen az apátság földjén élnek.

A szabados jobbágyokkal együtt az apátság urbéres népei, kiket az 1226. évi nádori udvarnokszabályzat és az 1237. évi összeírás többször «*populi servitiales*», «szolganepek» közös névvel említ, összesen mintegy 2650 házat töltenek be, közel harminczféle külön osztálynévvel, legtöbbszörre foglalkozásuk, köteles szolgálatuk megjelölésével

¹ In predio Nema hec sunt nomina *iobagionum*... Et isti sunt *liberi, solventes tributa*. U. o. 782. l. Tributum rendesen a vám, a termény vagy árú egy része. Itt a szabadok dénáraival azonos földbért jelenti.

elnevezve. Ezek már mind szabadosok s nevük régibb. Vannak azonban köztük úgynevezett «libertinus»-ok és «servus»-ok, a kiknek neve nem fejezi ki köteles szolgálataikat. Az egész rendszernek legalsó fokán álló, egyenesen «servus»-nak nevezett szolgák, mint eléggé megállapítható, azok voltak, a kiket a monostor csak nemrégén kapott vagy vásárolt. Leginkább ilyenek a szőlőműves szolgák, «vinitores isti sunt *veri servi*,» s ilyen lakik Nyúlon 8 házban, Alsokon 57 házban: «vinitores omnes sunt *servi empticii et donati*.»¹

Az igazi szolgaságnak, a rabszolgaságnak eredeti állapota az, hogy ura tetszésétől függ a lakása, ellátása és munkájának neme, ideje. Elbből a rabszolgaságból a pannonhalmi apátság «igazi szolgálái», «vásárolt és adományul nyert szolgálái» csak annyit tudnak, hogy kötelezve vannak a szabados osztályok közös szolgálataira (az apát és kíséretének megvendéglése egyszer egy évben az illető faluval közösen, ünnepi ajándékok Szent Márton napjára, borfuvarozás Somogyból és Zalából s az apát vagy szerzeteseinek útján, házankint háromnapos szénatakarítás); ezenfelül az alsóki és örkényi 83 szőlőműves szolgálta végzi az apátság közeli szőleiben szükséges munkát, mint más szőlőműves szabadosok, szolgák; végül igazi szolgálavoltukból kifolyólag fölváltva egész télen hordják hátukon a fát az apáti házba vagy udvarba (mint a fűtők).² A nyúli nyolcz «igazi szolgálá»-nál nincs semmi különös szolgálat megjelölve. Valószínűleg ők is művelik a monostor szőlőit, mint a szántó szolgák a saját házukhoz tartozó földeken kívül művelik az uraság elkülönített szántóföldjeit a közelségben. Említve van két mancipium a balatonparti, somogyi Gamáson és Csopakon.³ *Vinitor servus* összesen volt 176,⁴ *arator servus* 59, kik között az elcsényi — tolnai öcsényi — húsz szolgálta szántó

¹ U. o. 774., 775. l.

² U. o. 200. l.

³ U. o. 785. l.

⁴ Écsen 10, Pázmánon 30, Nyúlon 8, Alsokon 57, Ságón 20, Perecsén 13, Örkényen 28, Rádon 10 ház.

tásra és halászásra köteles,¹ *oduornicus servus* 17,² gyisznoóv (guznoov), *subulcus servus* a somogy-zseliczi erdőségben 300, nem jelzett foglalkozású *servus*³ és *mancipium* 61 háznép.

Kifejezetten *servus* vagy *mancipium* volna tehát — ide számítva a szőlőműves, szántó, udvarnok és gyisznoóv szolgálkat is — az 1237-iki Albös-féle pannonhalmi összeírásban 613 háznép. Ha a szabad jobbágyok után ezeket a kifejezetten szolgálknak nevezett háznépeket is levonjuk az apátsági háznépek összes számából, akkor a szabadok és szolgálk közt marad középcsoportnak 2037 házban lakó, közel harmincznevű *szabados* osztály, a melyhez képest a 49 szabad jobbágy háznép, kik önként állottak az apátság szolgálatába tisztségek reményében, vagy mint fél földbért fizető szabad telepések, vajmi kevés.

A fentebbiekben már eléggé kiérezhettük, hogy a kifejezetten «*servus*»-nak mondott háznépek közül a legtöbb lényegesen nem különbözik az ugyanoly nevű szabadosoktól. A hecsei és karalkai «*oduornicus servus*» nevű háznépekről egyenesen ki van mondva, hogy szolgálatuk ugyanaz, mint a nyalkai (himodi) udvarnokoké.⁴ Ám ha az apátság gyakorlatilag nem tett is nagy különbséget szabados és igazi szolgálk közt, a jogi elvek és formák világában megvolt köztük a különbség. Mint láttuk, formasierű eljárás kellett ahhoz, hogy a szolgálk fölszabadított lehessen, *libertus*, kit a magyar nép «ühögy»-nek nevezett.⁵ Egy ily fölszabadítottat, kit ura végrendeletileg dúsnokká tett, urának halála után ennek rokona lefoglalt, s nem engedte, hogy a dúsnok torló köteleességét teljesítse. Ekkor a fölszabadítónak leányai föl-

¹ Ságón 12, Perecsén 7, Láziban 3, Varsányban 5. Füzegytón 7, Szántón 5, Elcsényen 20 ház.

² Hecsen Gyórnél 8, Karalkán 9 ház.

³ Sáron 7, Kajáron a Balatonfőnél 4, Ásványtón 15, Némán 2, Sebösön 3, Salán (Díáki területén) 6, Kőröshegyen 8, Zsidajon 3, Fejéregyházon 1, Kutason 10 ház.

⁴ U. o. 778., 781. l.

⁵ 1136 körül. U. o. 595. l.

jelentést tettek ellene a váradi prépostnál. A prépost megbízta poroszlójául azon Szent György-egyháznak a papját, a melyhez a dúsnok rendelve volt, a dúsnokot visszahelyezte elhalt urától megállapított szolgálatába s meghagyta, hogy a dúsnok ura rokonát, Kozmát otthagyva, válaszszon magának lakóhelyet a Szent György-kápolna (egyház) messterének, papjának tetszése szerint, Kozma pedig adjon neki egy tinót, négy juhót és nyolcz kepe gabonát (búzát), hogy így megkezdve a gazdálkodást, legyen miből tort ülnie.¹ A gazdálkodáshoz szükséges első fölszerelést a fölszabadító szokta megadni. Ez esetben a fölszabadító fiutód nélkül elhalt és örököse, rokona nem akart tudni a dúsnokságról, de az egyházi bíró rászorította őt a végrendelet megtartására.

A libertus származéka a *libertinus*.² A pannonhalmi apátságnak kétezer házat meghaladó szabadosai közt, kiknek osztályai köteles szolgálatuk szerint vannak elnevezve, van 88 háznép, mely egyszerűen «libertinus» nevet visel.³ Kötelességeik összevetéséből kitűnik, hogy ezek nem egyebek, mint szabados jobbágyok, kik részt vesznek az összes szabadosok közös terheiben (apátvendéglés, ünnepi ajándékok, borszállítás, szénatakarítás) és fizetnek urbért, tributumot, pl. az elbői és nyárágyi libertinusok házankint adnak évente félfertót (1 s márka = 1 pénza = 6 nehezék = 30 dénár = 550 mai fillér), a palótaiak pedig a közeli salaiak módjára kétannyit. Ezt az urbért nevezhették a «denarii liberorum» módjára «denarii libertinorum»-nak a XIII. században.

A szökött libertinust nyomozták s ha megtalálták, a bíró poroszlója visszaadta jogos tulajdonosának,⁴ a ki libertinusát eladhatta, a mint pl. Absalon fia János is eladta egy szökevény libertinusát hét pénzért (pro marca, uncia minus).⁵

¹ 1234. Registr. Varad. 132. sz. 302—303. l.

² Vegyesen is előfordul a libertus és libertinus pl. egy 1210. évi végrendeletben. Pannonh. Rendtört. I. 618. l.

³ Perecsén 17, Elbőn 35, Palotán 8, Nyárágyon 22, Balatonfő-Kajáron 5, Fejéregyházon 1 ház.

⁴ Registr. Varad. 352. sz. 293. l. 1229.

⁵ U. o. 354. sz. 294. l. 1229.

A libertinust újra föl kellett szabadítani, hogy teljesen *szabad* lehessen és *bárhova költözhessen* (manumisit libertinum suum cum filiis, ut ubicunque vellent, manendi fas haberent).¹ Még a XIII. század végén is úgy volt, hogy például egy fejevári ispán szolgáját fölvette libertinusai közé azzal a kötelezettséggel, hogy vele és fiaival hadjáratba menjen a királyi seregben. Mással nem tartoznak hadba menni (az uraság tisztjével sem). Ha szegénységük miatt nem mehetnének hadba, adjanak uruknak egy unciát (pénzát). Sőt teljesen megválthatják magukat, teljesen szabaddá lehetnek és bárhova szabadon, akadály nélkül mehetnek, ha a libertinusok szokása szerint személyenként fizetnek egy márkát.²

Itt is kitűnik a hadiszolgálatból, hogy a libertinus megfelel a szabados lovas jobbágynak, a minőt nagy számban emleget a pannonhalmi összeírás a tatárjárás előtt. Megfelel az erdőőr vagy *erdőőv* és a *börtön* vagy hírnök nevű osztálynak is, sőt egy gazdag világi úr összes szabados népeinek. Erről tanuskodik a Csák nembeli Miklós ispán 1237-ik évi végrendelete, melyben minden birtokát és összes népeit, t. i. négy börtönét (*preco*), hat erdőőret (*custos silve*) 142 libertinussal együtt elosztotta négy kb. egyenlő részre s az összegezéseknél mindez neki libertinus.³

A libertinusnak tágabb értelemben vett szolga voltát a fent elsorolt adatok eléggé megvilágították. De ki kell emelnem valamennyinél jobban egy adatot, mely nyilvánvalóan beszél. Szerafin fia András királyi udvarbíró és pozsonyi ispán kihallgatja 1239-ben Póka diáknak és rokonainak, balatonfő-kajári lakosoknak a panaszát a pannonhalmi apát ellen, hogy ez a jog ellenére őket a libertinusok szolgaságába akarja hajtani, «*contra ius in libertinorum vellet redigere servitudinem*». Ám az apáttól bemutatott oklevél

¹ U. o. 135. sz. 304. l. 1234.

² 1292. Hazai Okmt. IV. 80—82. l.

³ Wenzel VII. 41—43. l. 2 erdőőr és 33 libertinus összegezve 35 libertinus; 34 libertinus és 1 *preco* összegezve szintén 35 libertinus.

nyilván igazolta, hogy Póka diák és rokonai bizony a libertinusok szolgaságának jogosan vannak alávetve «*libertinorum servitio merito subjacere*». Noha egy korábbi nádori ítélet vádaskodásuk esetére kimondotta rájuk a teljes szolgaság büntetését, «*in servitute redigendi fuissent penitus*», mégis a királyi udvarbíró kegyelemből úgy ítélte, hogy a libertinus szolgaságnak legyenek alávetve, a mi szokás szerint nemzedékről-nemzedékre öröklődik, «*libertinorum servitio perenniter subiucendos*»; s ha e libertinus szolgaság gyakorlását a legközelebbi pünkösdig meg nem kezdenék, akkor a servusok igája és szolgasága alá hajtassanak, «*in servorum iugum et servitute . . . merito redigentur*».¹ Ez az ítélettel világos különbséget tesz a szabadosok (libertini) és a szolgák (servi) szolgasága közt, de mindkettőt szolgaságnak mondja, az utóbbiakét teljes szolgaságnak.

Póka diák azt vitatta, hogy ő és rokonai *szabadok* s önként csatlakoztak ötven ötven hold *földjükkel* az apátságához. De Csekvend úrnő végrendeletéből kitűnt, hogy szabadosokként adta őket amaz úrnő a monostornak. Vissza kellett tehát térniök a *libertinusságba*, a melyet a nádor szabadságnak is mond (ut servitiis et libertate . . . fierent obnoxii), az országbíró pedig szolgaságnak, mert máskülönben teljes szolgasággal büntetik őket. Itt tehát a szabad állapottal a szabados szolgaság és a teljes szolgaság áll szemben. Vagyis a libertinus és igazi szolgát a tágabb értelemben vett «szolga» név fűzi össze. (V. ö. Tagányi ellenkező következtetéseit: szolgarendű, *tehát* nem szabados . . . , *tehát eo ipso* . . . nem lehettek már szabadosok. Tört. Szemle 1914, 437., 447. l.).

2. Mi a szolgaság és szabadság igazi jegye?

Nézzük meg a szolgaság kezdetét, tartamát és megszűnését.

Szabad emberből úgy lesz rabszolga, hogy a szabad ember *elveszti szabad mozgását*, foglyul esik akár harczban, akár büntényeért, másnak a tulajdonává lesz s e tulaj-

¹ Pannonh. Rendtört. I. 769—770. l.

donosnak hatalmába és *birtokára kerül*. A fölszabadított szolgából úgy lesz szabados, hogy a tulajdonos birtokából kap házhelyet és ehhez tartozó földeket használatra bizonyos állandó kötelezettségekkel és *helyhezköötöttséggel*.

A szolgaság tartama alatt a rabszolga ura tetszése szerint kénytelen szolgálni, mert ura rendelkezik a szolga teljes munkaerejével, családi viszonyaival, gyermekeivel, sőt nem keresztény felfogás szerint még életével is. Hogy hol lakjon, hol dolgozzék, ezt urának változó tetszése, szeszélye, akarata határozza meg. Természetesen a már egyszer fölépített szolgálász némi állandóságot adott a szolga lakásának, így már a *rabszolga* is rendes viszonyok közt *helyhezköötötté vált*. A szabados fölszabadító urának akarata szerint köteles teljesíteni időszerinti ura iránt azt a szolgálatot, a melynek neve rendesen a szabados osztály nevében nyer állandó kifejezést, tartalmát pedig kezdetben az élöszó, ritkán az írás, majd a szokás, a hagyományos köztudat s valamely általános elv, a XIII. század elején támadt szabadságmozgalmaktól kezdve külön urbéri megállapítások, összeírások, szerződések határozták meg. Hosszú idők fejlődésében *változik a tulajdonos* — úr vagy intézmény — ki ad, vesz, cserél, elveszít, foglal, adományul kap szabadosoktól lakott birtokokat; észrevétlenül vagy tudatosan *megváltoztatják a kötelezettségeket is; de a szabadosok helyhezköötöttsége állandó jellegű*, szinte magától értetődő, ezt a változások normális viszonyok közt nem érintik, csak az erőszak vagy szükség forgatja föl, olykor, rendkívüli esetekben.

Legnyilvánvalóbbá válik a szolgaság igazi kritériuma a *szolgaság teljes megszűnésekor*. Mikor a rabszolgát vagy a szabadosot teljesen fölszabadítják, akkor e fölszabadítással együtt rendesen hangsúlyozzák, hogy tetszése szerint *maradhat vagy mehet akárhova*.

Maga a *köteles szolgálat* a név látszata ellenére még *nem adja meg a szolgaság lényeges jegyét*, mert a szolgálat származhatik szabad szerződésből és állandósulhat, öröklődhetik apáról-fiúra, nemzedékről-nemzedékre a nélkül, hogy a későbbi nemzedékek új meg új szabad szerződést

kötnének. Az ilyen önként vállalt szolgálat is függhet az úr változó tetszésétől, s a régi, hagyományos megállapításoktól; lehet e szolgálat nagyon terhes és az úr nagyon szeszélyes, zsarnok: mégis *szabad marad a szolgálattelvő, ha jogszerűen fölbonthatja szolgálati viszonyát. De ezt a szakítást nem teheti meg addig, míg azt a földet, a melyen lakik és gazdálkodik, s a mely neki csak használatra van átengedve, de urának a tulajdonát teszi, el nem hagyja. Szabadságát csak az elköltözéssel állíthatja helyre.*

Ezért lényeges jegye a szabad állapotnak a *szabad költözés joga*, s a szolgaságnak, a szabados állapotnak is, a *helyhezkööttség*.

A XI. században classikus meghatározást kapunk a szolgaságról az I. esztergomi zsinat többször említett 65-ik határozatában (Endlichernél), mely szerint «*servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest*, vel quemlibet de civili populo» diákká tenni, tanítani ura tudta és kifejezett akarata nélkül nem szabad. Itt meg van különböztetve az igazi szolga (servus), a szabados szolga (serviens) és a szabados várkatona (civilis) alulról fölfelé menő rangsorban. Mind a háromra illik az a meghatározás, hogy ura akarata nélkül tőle el nem idegeníthető, a mit már Sz. István törvénye (II. 6.) úgy fejezett ki, hogy az ő szolgálai és vitézei *elmozdíthatlan* tulajdonát teszik (immobile). Az elmozdíthatlanság már helyi vonatkozást fejez ki, még pedig *helyhezkööttséget*. Ennek a megsértése a XI. században a szolga és vitéz szökése s a szökevény szolga és vitéz befogadása, mi nem egyéb, mint a helyhezkööttség jogtalan megváltoztatása. Ennek jogi orvoslásával foglalkozik sok XI. századi törvény: hogy nem szabad a vitézt elcsábítani urától (Sz. István II. 21.), hogy nem szabad bántani a szökött vitéz és szolga jogos keresőit (23. Sz. László III. 29.), hogy vissza kell adni a szökött szolgát, várórt és ühöggyöt (Sz. L. III. 2., 20), hogy senki se fogadja be másnak a szolgáját (21), senki se tartson szökevény várórt vagy szolgát királyi engedély nélkül (Kálmán I. 39., 42.). Egy esetet látunk e törvényekben arra,

hogy a király áthelyezhet várkatonát hadiszolgálat érdekében egyik vártól a másikhoz, vagy egyik tiszt parancsa alól a másiké alá, de csakis hadicélra, máskülönben föléled a régi helyhezkötöttség (Kálm. I. 38.).

Valamint a szolgaság igazi jegye a helyhez-, röghöz-kötöttség — «glebæ adstrictus», mondta később a populus Werbőczianus — úgy a szabadság igazi jegye a szabad költözés joga. A teljes szabadításról szóló oklevelek rendszeren ezt hangoztatják: libertate donamus, ut . . . *ubicunque* vel cuicunque voluerint, liberaliter serviant (1146), libertatem habent *eundi, quo volunt* (1153),¹ a servili condicione . . . in libertatem . . . ut *quocunque vellent, ire possent* (1208),² cuilibet libero homini aliunde venienti . . . nullus eum impedire aut res eius detinere presumat, dummodo de recessione eius nullum domino preiudicium inferatur; *sicut autem liber intravit, ita, quando voluerit, liber discedat* (1211),³ perpetuam sibi contulit libertatem, tali videlicet tenore, ut *ubicunque* voluerit, liberam habeat *manendi* facultatem (1219),⁴ libertinum cum duobus filiis liberavit ita, ut *quocunque vellent ire*, haberent facultatem (1232),⁵ titulo perpetue libertatis, *ubicunque* et apud quoscunque commorandi (1284).⁶ Ezt a szabadon költözködő szabad állapotot nevezték örökös szabadságnak, teljes szabadságnak (omnino liber), tiszta szabadságnak (pura libertas), arany és föltétlen szabadságnak (aurea et absoluta libertas).⁷

Tagányi előítéletnek mondja azt, hogy «a szabad ember szabadságának *egyedüli (?) kellékét és bizonyítékát* a szabad költözésben» találom.⁸ Sajátságos, hogy állításaimat Tagányi rendszeresen eltorzítja s aztán megostromolja.

¹ Pannonh. Rendtört. I. 598., 602. l.

² Haz. Okmt. VI. 8. l.

³ Wenzel XI. 111—112. l.

⁴ U. o. VI. 403. l.

⁵ U. o. 502. l.

⁶ Haz. Okmt. VI. 302. l.

⁷ U. o. 3., 10., 50. stb. l.

⁸ Tört. Szemle 1914, 450. l.

«Az első állami egyenes adó elmélete» cz. munkámban (33. l.) azt mondom a szabad bérlő állapotáról: «*Lényeges ismertető jegye a szabad költözés: szabadon jön, szabadon távozhatik.*» Eszem ágában sincs azt vélni, hogy ez az «egyedüli kellék és bizonyíték». Ezt a rámfogott «előítélet»-et hibáztatja, mert *a szabad költözés joga*, melyet «oly könnyű volt kijátszani . . . *midőn mindenki valami hatalmasabbnak védelme alá sietett . . . gazdaságilag legtöbbször a tönkremenéssel volt azonos*». Hibáztatja azt is, hogy viszont a szolgaság jegyét a földhöz, helyhezköthettségben látom, holott szerinte «a kik valamely *személyhez vagy intézményhez kötötték le magukat (!)* s visszakövetelhetők is voltak (!) . . . az ilyenek szintén szabadok lehettek, gyakran *sokkalta szabadabbak* a más földjére letelepült s legott (utódaikra nézve pedig még fokozottabb mértékben) földesuri hatalom alá kerülő szabadoknál vagy vendégeknél. Nem tudja — már mint én — hogy az efféle . . . szolgálati viszonyok *menyire tipikus termékei a középkor hűbéri szellemének*, melyeket tehát csak ebből a szempontból lehet helyesen megítélni.¹

Elöttem a törvények és okleveles adatok irányadók arra nézve, hogy mit tartottak nálunk a törvényhozók, birtokosok, alsóbb társadalmi osztályok és oklevélírók az első keresztény századokban a szolgaság és az arany, tiszta, teljes szabadság, igazi lényeges jegyének. Ezek a törvények és oklevelek mindenesetre *normalis viszonyokat, s a hagyományos elveket* vették alapul. Ezek pozitív történeti források és adatok. Tagányi pedig az Árpádkor végén beállott *feudalis, ököljogi korszak visszaéléseitől előidézett állapotot* dobja oda ellenvetésül, hogy teljesen összezavarja történeti s jogi fogalmainkat, hogy teljességgel ne tudjunk felelni arra a kérdésre, ki tehát a szabad és ki a szolga. Persze, hogy zsarnok, rabló előtt nincs különbség, valamint nincs előtte vagyonjog sem. A történelemben szükséges ezeknek a tetteiről és hatásairól is tudomást vennünk, de

¹ U. o. 450—451. l.

kedvökért csak nem mondhatunk le annak a meghatározásáról, hogy a királyok első két századában, sőt a társadalom legnagyobb részére nézve a harmadikban is milyen volt a vagyoni jog és mi volt a szabad és szolga lényeges ismertető s megkülönböztető jegye? Újra meg újra kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Tagányi — sajnos — a későbbi feudális korszak állapotaiból meríti ellenvetéseit annak a meglátására, a mit mi elsősorban a Kálmánkori szabadokról mondtunk, de a mi — mint a fentebbi oklevéldízetek mutatják — az egész Árpádkoron át igazolható, sőt igazolható a feudális Anjou- és Zsigmondkoron át a Széchenyi-korszakig, a jobbágyság végleges felszabadításáig is rendes, normalis időkben és emlékekben. Mert közvetve már Nagy Lajos 1351. évi törvényének 18-ik czikkelye, egyenesen pedig Zsigmond királynak 1397-ik évi temesvári országgyűlése a szabad költözés jogát kiterjesztette az összes nem nemesekre, kik nagyrészt a földhöz kötött szabados úrbéreseknek voltak az ivadékai, s a kik a költözés jogával, a melyet a megyei hatóság is köteles volt védeni a hatalmaskodók ellen, mindnyájan szabad bérllökké lettek. Örökbérllők lettek, mert az úr nem kergette el őket soha jogosan, míg törvényes tartozásukat teljesítették; de egyszersmind szabad bérllők, mert két heti felmondással s tartozásuk kiegyenlítése után szabadon átmehettek egyik földesúrtól a másikhoz, és ha a régi úr nem akarta átengedni, akkor az új földesúr a megyei hatóság, szolgabíró támogatásával átvitte.¹ Ezt azt állapotot megszakította a föllázadt parasztok költöző jogát törllő 1514. évi törvény néhány évtizedre, aztán megint helyreállt a szabad költözés joga, mit a nemesek a török időkben úgy sem tudtak megakadályozni.

Még a feudalismus sem hiúsította még állapotszerűen, állandóbb jelleggel a szabadok költöző jogát, hanem inkább végkép megszüntette a szolgaságot s vele a röghöz-kötött állapotot. Az elköltözéssel olykor nagy anyagi károsodás is járt, de rendesen a szabad ember mégis ahhoz a földes-

¹ Magy. Tört. Tár. III. 1857. 236. l.

úrhoz költözött, a ki jobban megvédte és a kínél nagyobb gazdasági előnyöket talált. Hiszen Nagy Lajosnak 1351. 6. törvénycikkelye épen azért követeli meg egyformán a jobbágyok termése kilenczedik tizedrészének szigorú beszedését, hogy a földesurak kedvezményekkel el ne vonják egymástól a jobbágyokat, kik már szabadon költözhettek a rossz bánásmód elől egyik úrtól a másikhoz.

3. *Helyes-e a félszabad elnevezés?*

Tagányi védelmébe veszi hűséges fegyvertársának, sugalmazott előcsatázójának az elméletét, a melyben a «szabadnak» nevezett *félszabad szolganép*» előttem chimæranak, belső ellenmondást tartalmazó elnevezésnek, fából való vas-
karikának tűnt föl. Ezen elmélet szerint a honfoglaló magyaroktól itt talált és hódolásra kényszerített népek, bolgárok, szlávok stb. ivadéakai voltak azok, kiket okleveleink szolganépek «populi servitiales» neve alatt említenek, kiket a magyarok köztörvényeik ótalma alá helyeztek «liber» néven, de voltaképen csak «félszabadokká» lettek, s ezért ama szolganépek «türelmi adót» fizettek, t. i. azt, a mit a törvények, jobban mondva a XIII. századi kiváltságlevelek «szabadok dénárai»-nak neveztek. Ez az elmélet tehát föltételezi, hogy a honfoglaláskori *hódolt népek*, a XI. századi törvényeinkben emlegetett *liberek* (a szolgákon kívül álló összes szabadok!) és az 1226., 1237-ik évi pannonhalmi stb. levelekben szabados-szolga osztályok közös neveként emlegetett *populi servitiales* teljesen azonosak. Ezeknek az egymástól távol álló, ellenkező jelentésű neveknek az áthidalásához kellett még a «félszabad» elnevezés is.

De mikor Tagányi ezt a Ilóman-féle elméletet a chimæraság vádja ellen ótalmába veszi,¹ egyszersmind lényegesen átalakítja. A populi servitialest teljesen eltünteti és csak azt kívánja, «hogy a XI. századi szabad embert (liber) *félszabadnak mondhassuk, megkülönböztetésül a valódi teljesen szabadoktól*, mert, mellesleg legyen mondva, a német társadalomtörténet legújabb kutatói (Heck, Keutgen,

¹ Tört. Szemle 1914. 450. 1.

Wittich, Caro) még a szabadost, *a libertinust is libernek nevezett félszabadok közé sorozzák*, a kik természetesen sokféle alosztályra, fokozatra tagozódtak. Sőt a félszabad kifejezést — úgymond Tagányi — még Erdélyinek is kellene használnia, mert hiszen a *seniort, a nobilist ő is kénytelen megkülönböztetni a libertől, a ki*, még szerinte is, *adózik*, sőt (Századok 1913., 283.) még ingyen munkával *robotol* is.»

Hát igaz, hogy én megkülönböztetem a nagybirtokú seniort s a legalább középbirtokú nemest a kisbirtokos vagy bérlő szabad embertől, de azért tudom, hogy XI. századi törvényeink a szabad elnevezésen még a princepsét, optimatát, a főembert, főurat is értik (Sz. László II. 1., 2., 13.), tehát a *liber szónak kétféle jelentését* kell megkülönböztetnem, a szűkebbet, mely a *közönséges, szegény szabadot* jelenti (liber, vulgaris, pauper, plebeus), ki vagy a maga kis birtokán él vagy a más földjét használja mint jobbágy (tiszt), mint katona, mint bérlő; s a tágabb jelentését, melyben a szabad név kiterjed a közönséges szabad fölött álló társadalmi osztályokra, *nemesre, ispáni rendre s a főurakra is*.

Az kétségtelen, hogy azt a libert, a ki lehet nemes, ispán, főúr, nem mondhatjuk félszabadnak. De nem mondhatjuk félszabadnak a közönséges szabadot sem, mert ő is élvezi a «tiszt, teljes, arany szabadságot, szabadon jön-megy» és keresi boldogulását vagy otthon, vagy bárhol tet-
szése és a kínálkozó előnyök szerint. Azt mondják: *félszabad az, ki személyére szabad, de vagyoniilag nem*. E szerint a Kálmánkori szabad telepes bérlő félszabad volna, mert személyére szabad, de a föld, melyen él, másé. Ám a félszabad szót emlékeink az Árpádkorban nem ismerik, csak a liber szót, a melyet mi magyarul egész helyesen szabadnak mondunk. Minek keressünk, költsünk új neveket, mikor a történeti nevek teljesen megfelelőek? S ha már épen meg akarjuk különböztetni a közönséges szabadot a szabadok magasabb osztályaitól, akkor nevezzük *közszabadnak*, a mi tökéletesen megfelel a liber, vulgaris, pauper, plebeus történeti neveknek a XI. századi törvényekben, s analog az általános elfogadott «köz-nemes» kifejezéssel.

Ha elfogadnók azt, hogy félszabad, ki személyére szabad de vagyoniilag nem, mert más földjének, házának stb. a bérllője, akkor ez azt jelentené, hogy modern korunkban a legtöbb nagyvárosi ember, még méltóságos urak is, nem teljes jogú, szabad polgárok, hanem félszabadok. Akkor Tagányi és Ilóman is csak félszabad emberek és Budapestben csak a háziurak volnának szabadok.

Ha a külföldi tudósok a libertinus osztályokat félszabadoknak nevezik, megtehetik, de én nem látom be, miért kellene a történeti kifejezésektől eltérni. A külföldiek teljes joggal használhatják korhű elnevezésül a halbfrei szót, ha emlékeikben akár ez a német kifejezés, akár a semiliber előfordul, máskülönben nem. A mi emlékeinkben ily kifejezés nincs, sőt — mint láttuk — nálunk a conditionalis vagy libertinus osztályok a szolganépek, szolgák általános neve alatt szerepelnek, s úgy ezen conditionariusokat vagy libertinusokat, mint az «igazi szolgák» szűkebb körét a helyhez-kötöttség jegye valóban élesen megkülönböztette a szabadon jövő-menő szabadoktól. A félszabad kifejezés mesterkéltén megszépíti, szabadnak tünteti föl azoknak a néposztályát, a kiket saját koruk szolgáknak tekintett és nevezett (od-uornici servi, libertinorum servitudo stb.).

E magasabb szolgálóosztályokra van nekünk egész jó történeti közös elnevezésünk: a *szabados* (libertinus), és földesurához való viszonyában az «*úrbéres*» (conditionalis, később urbarialis), mely utóbbi azonban szabadon költöző szabad bérllőt is jelentett.

4. Szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus?

«Magyarország társadalma a XI. századi törvényeinkben» című munkám a vulgaris, pauper, plebeus közembereket a szabadok közt említi (57. l.) s ugyanott helyeztem el őket az adóelméletéről és a Békefi-Emlékkönyvről írt dolgozataim néposztály-rendszerében is (38. l. Tört. Szemle 1913, 329. l.). Tagányi ezt helyteleníti, mert — mint mondja — «legrégibb törvényeink szerint a *legcsekélyebb vérdíjat, illetőleg bíróságot fizették*, már pedig az egyes társadalmi osztályok rendi állása, rangja legvilágosabban épen e vérdíjakban és

bírságokban s azok arányában jut kifejezésre, nálunk is csak úgy, mint Európaszerte mindenütt.» (U. o. 1914, 451. l.).

A megokolás kifogástalan. Magam is ezt az elvet valom már hét évvel ezelőtt megjelent főntebbi munkámban (Magy. orsz. társ.) s alkalmazom több helyen. Ám a helyes következtetés ama megokolásból egészen más, mint a mit Tagányi akar. Az ő következtetése az, hogy, mivel a vulgaris, pauper, plebeus osztály a legcsekélyebb vérdíjat és bírságot fizette, azért ezt a néposztályt nem lehet a szabadok társágában szerepeltetni. Az én következtetésem pedig az, hogy a legcsekélyebb vérdíj, bírság *a szabadok legalsó osztályára, a szegény közsabadokra* vonatkozott.

Lássuk az adatokat közelebbről időrendben:

Feleséggyilkos ispán 50, vitéz, jó módú 10, vulgaris 5 tinót fizet (Sz. Istv. II. 14).

Esküszegő gazdag 50, vulgaris 5 tinót fizet (15).

Szolgaszabadító gazdag 55, szegény 12 tinót fizet (Adm. cod. I. 21).

Leányrabló vitéz 10, szegény, vulgaris 5 tinót fizet (Sz. Istv. II. 25).

Házratörő ispán 100, vitéz 10, vulgaris 5 tinót fizet (33).

Rokonfogta tolvaj, nemes, börtönnel, vulgaris eladással (Sz. László II. 9) bűnhődik.

Szőkevény-befogadó, ispán 55, minister 25, plebeus 5 pénzát fizet (III. 21).

Házasságtörő nő, nemes, elválasztassék, plebea adassék el (I. zsinat 52).

Menyasszonyrabló, ha nemes, engesztelést fizet, s ha nem tud fizetni, adassék el (52).

A főntebbi adatok gondos egybevetéséből láthatjuk, hogy a vulgaris vagy plebeus oly szegény közember, a ki nem ispán, nem vitéz, nem nemes, nem gazdag, a ki nem tud oly nagy engesztelődíjat fizetni, mint a nemes.

De nem szolga, mert *a feleséggyilkos vulgaris vérdíjúl öt tinót fizet* (Sz. Istv. II. 14), holott a szolga ugyanazon törvény szerint nem fizet vérdíjat, ha szabad embert vagy szolgát öl, s érette sem fizetnek vérdíjat, ha szabad ember vagy szolga őt megöli. Csak szabad ember fizet vérdíjat, 110 arany pénzát a szándékos gyilkosságért és 12 arany pénzát a véletlen emberölésért. Szabad ember megöléseért

a szolga nem tud fizetni, legfőlebb ha a gazdája fizeti meg nagyon kedves szolgája megmentésére a megölt szabad ember roppant vérdíját, a 110 pénzát, mely ugyanannyi tinó értékének felel meg (u. o. 16, 37). Szolga meggyilkolásáért nem jár vérdíj, csak a megölt szolga értékének megtérítése vagy legalább félkárpótlás (u. o. 13, 36). A tolvaj szolgát is gazdája menti, ha ad érte kártérítést (Sz. László III. 5, 8). Bizonyára így értendő Szent István II. 39., 40. törvénye a tolvaj szolga orrának és fülének váltságáért fizetendő ötöt tinóról.

Nem szolga a vulgaris azért sem, mert ha lopását *rokonai* nem titkolják el, hanem letartóztatják őt e miatt és kiszolgáltatják a bírónak, ezzel *megmentik őt az akasztófától* és csupán az lesz a tolvaj vulgaris büntetése, hogy külföldre eladják szolgának (Sz. László II. 9). Ha itt szolgáról volna szó, akkor nem a rokonai mentenék, hanem a gazdája, kinek ugyanazon törvény azt parancsolja, hogy lopásban bűnösnek talált szolgáját ne vonakodjék kiszolgáltatni a bírának orra levágása végett (u. o. 10). Mert a szolgának, kit tolvajnak találtak, hacsak menedékhelyre nem futott, első ízben az orrát vágták le (u. o. 2). Mindjárt első lopásáért, ha csak egy tyúk áránál volt is nagyobb a lopott tárgy értéke, csak a szabad embert akasztották fel. Ettől mentették meg rokonai a vulgarist följelentéssel, a ki tehát nem szolga volt, hanem szabad ember.

A szolgát azért nem akasztották fel mindjárt, hanem csak orrát vágták le, mert így gazdája kevésbé károsodott, inkább csak a tolvaj szolga lakolt meg az elcsúfítással. A szolgát akkor szokták eladni, ha másnak kárt okozott és gazdája nem akarta vagy nem tudta a kárt megtéríteni. Így eladták a szolgát, a ki más gazda szolgájának vagy szolgálójának a halálát okozta, s a gyilkos szolga árának felét átadták gazdájának, másik felét pedig a megölt szolga vagy szolgáló urának némi kárpótlásul (Sz. Istv. II. 26, 36). Eladták a szolgát akkor is, ha gazdája tudtán kívül valamelyik nemes embereivel együtt rátört más nemesnek a házára. Ez esetben a szolga árának felét az a nemes kapta,

a kinek házára törtek, másik felét pedig visszakapta a szolga ura (Sz. László II. 11). Ellenben a vulgaris, *ha más vulgaris házacskájára tört*, öt tinót fizetett (Sz. Istv. II. 33).

Valamint a rokonaitól kiszolgáltatott tolvaj vulgaris, kit kegyelemből aztán külföldre adtak el a bírák, hogy a rokonokat is megkíméljék rokonuk szolgaságának a szégyenétől: úgy *a házasságtörő plebeius nő s a menyasszonyrabló plebeius férfi* is, kiket szabadság reménye nélkül vagyis örökös szolgaságra adtak el, nem lehettek szolgák, még gazdasági hasznót hajtó, munkás szabadosok sem, mert eladásuk büntelen urukat sujtotta volna, ki még árukat, sőt áruk felét sem kapta volna vissza. Legalább a törvény ilyesmit nem említ. Aztán menyasszonyrabló szolga is alig képzelhető el, mikor a szolga nősülése csak ura engedélyével történhetett (Kálm. I. 41).

Gazdasági hasznót nem hajtó, csupán fegyveres, *katonai szolgálatra köteles szabadosokat* már könnyebben lehetett sujtani vétségökért rabszolgaságra való eladással és ingó vagyonuk lefoglalásával a földesúr kára nélkül, pl. a centuriot vagy ministert és a milest, határőrt (Sz. László II. 17, III. 15, 21) ha a csempészésben vagy a jókszedés megghiúsításában bűnrészesek és az 55 tinó birságot nem tudják kifizetni.

Szolga, szabados életéért vérdíj nem járt, legalább a törvény ily vérdíjat nem állapít meg, csak kárpótlást, legalább felerészben. Szolga öt tinót sem igen fizethetett, még kevésbbé száztízet, hacsak ura meg nem mentette a rengeteg vérdíj kifizetésével. Szolgát, munkás szabadost nem adtak el a büntelen gazda teljes kárára. Szolga mint menyasszonyrabló, ura tudta nélkül el nem képzelhető a XI. században.

Mivel pedig a vulgaris, plebeius, pauper vérdíjat fizetett feleségeért, mivel rokonai megmenthették őt a szabadok akasztófájától, mivel szabadok módjára rátört más vulgaris házacskájára és birságot fizetett, mivel menyasszonyrablásáról és eladásáról szóltak a törvények: ezért *a vulgaris, pauper, plebeius* csak szegény, kisbirtokos szabad ember lehetett, egy szóval *közember, közszabad*.

5. *Melyek a szabadok osztályai a XI. században?*

A szabadok *legalsó osztályához* azok a *közszabadok*, liberek tartoztak, a kikről Szent László I. 27., 30. törvénye szól. E szerint voltak Magyarországon már 1092 előtt oly szabad emberek, szegényebb *magyarok*, kik püspökökhöz, apátokhoz, ispánokhoz szegődtek, s a kikkel tetszésük — uruk és a szabadok tetszése, megegyezése — szerint kellett bánni, épségben tartva szabadságukat (szabad költözésüket).

Voltak olyan szabadok, kik *szolgából* lettek teljesen szabaddá, mikor úgy szabadították fel őket, hogy szabadon mehessenek bárhová, bárkihez. Szabadokká lettek a szolgából lett diák fiai is.

Magyar szabadokká lettek idővel, egy-két nemzedék alatt a szórványosan érkezett és letelepült *vendégek*, jövevények, kik magyar uraknál, ispánoknál, főpapoknál találtak akár udvari szolgálatot, akár falvaikban magyar szabadokkal vegyesen gazdálkodásra alkalmas földet. Befogadásukat már Szent István ajánlotta fiához intézett Intelmeiben (I. 6). A külföldről jött vendéget pedig törvényében (II. 22) arra figyelmeztette, hogy a ki őt jóakarattal fogadja és tisztes ellátását megadja «secundum propositum», az előre megállapított szerződés szerint, az ne hagyja el táplálóját és ne költözzön más úrhoz. Szent László (I. 18) megint a vendégdiákat inti, hogy ha e hazába jöve, valamely püspökhöz vagy ispánhoz szegődött és ura őt jól ellátja, s a megegyezés szerint, «secundum quod cum eo convenit» bánik vele, a vendégdiák mégis el akarná őt hagyni, addig el ne költözzék, míg királyi kihallgatáson ki nem fejtette a rajta esett jogtalanságot.

A tömegesen együtt érkező s nagyobb területen zárt tömegben letelepedő hospesek természetesen megőrizni iparkodtak ősi nyelvüket és szokásaikat, s idegenek maradtak. De a szórványosan jövő és megtelepedő idegenek, kik a szabadság teljes birtokában költözködtek egyik helyről a másikra, míg szabad birtokot nem szereztek, rövid idő múlva semmiben sem különböztek a szabad magyaroktól, még a *nemességben* és a *főuraságban* sem, mert magyarok

és jövevények egyaránt szerezhettek magas állásokat és gazdagságot. Már Szent István Intelmeinek a vendégekről szóló fejezetében találunk vonatkozást arra, hogy minő viszonyban látja ő a jövevényt és a nemest. A nobilis legelőször nem úgy jelentkezik, mint a magyar nemzetségek tagja. A jövevények befogadását Szent István azzal ajánlja, hogy Rómát is ez tette nagygyá. «Honnan lett nagygyá a római birodalom? Róma szolga lett volna, ha Aeneas szabaddá nem teszi. Sok nemes és bölcs tódult oda különböző tájakról.» A nobilis szót Szent István hitelesen csak ezen egy helyen használja, s a Magyarországra jövő idegeneket azon nemesekhez és bölcssekhez hasonlítja, a kik Rómát nagygyá tették. Tehát a nemességet sem tagadja meg tőlük. Tisztségeket is juttatott nekik, az udvari deákságtól, káplánságtól kezdve a legfőbb ispánságokig, a princeps nevű főtiszt állásokig, a hivatali főnemességig, főúrságig.

Szent István Intelmeinek, kormányelveinek 4-ik fejezetében a Corpus Juris ezen társadalmi osztályokat sorolja fel rang szerint: principes, barones, comites, milites, nobiles. A legrégibb és legjobb kézirat, a XV. századi Turóczy-codex azonban nem említi a barones és nobiles szót. A baro szó csak a XIII. században lett divatos Magyarországon. A nobilis szót a Szent István-kori németországi oklevelek nagyon jól ismerik, de Szent István mindössze egyszer említi, mint imént láttuk, Róma jövevényeire vonatkozóan és célzással a Magyarországra jövő idegenekre. Hitelesen tehát a *principes, comites, milites* társadalmi osztályok azok, a kiket Szent István a királyság ékességének, védőinek és gyarapítóinak tart. A szent király inti fiát, hogy ezek az ő atyái és testvérei, *közülök senkit se hajtson szolgaságba s ne is nevezzen szolgának*. Vitézkedjenek s ne szolgáljanak. *Minden ember egy állapotú* (!). Ez a figyelmeztetés úgy tűnik föl, mintha a szolgák iránt tanusítandó kiméletet akarná ajánlani a szent király, hogy a trón örököse, a keresztény erények hőse ne éreztesse szolgáljaival, hogy szolgák. És itt méltán gondolunk Szent István II. 50. törvényére, a mely azt mondja, hogy «ha a *szolgák*

valamelyikét királyi udvarbirtok vagy vár élére állítják (Turóczy-codex szerint: *curti regali vel civitati preficitur*), az ő tanúságát *az ispánok közt* fogadják el». A «*si quis servorum*» s nem a «*si quis seniorum*» olvasás a helyes e törvényben, mert ez utóbbinak nincs értelme, nincs szükség külön törvényre azért, hogy ispánná lett senior tanúskodását az ispánok közt elfogadják, hisz ez magától értetődő; ellenben igen is kellett törvény arra, hogy szolgából lett birtok- vagy várispán tanúságát az ispánok közt egyenlőrangúnak ismerjék el. Az udvarnok tanúságát nem fogadták el a szabadoké közt, ellenben a szolgából lett ispánét elfogadták az ispánoké közt.

A magyar társadalom kialakulásának legkezdetén tehát alig kételkedhetünk azon, hogy a magyar fejedelem ügyes, megbízható szolgálból, szabadosaiból is nevezett ki birtokai, várai élére tiszteket, ispánokat, de biztosította számukra a szabad, nemes ispánokkal való egyenlőrangúságot, legfőlebb abban tartotta fenn korábbi szolgaságuk jogi hatását, hogy az ispánságtól való megfosztás után nem bocsájtotta el szabadon, nem ismerte el önálló szabad úrnak, hanem lefokozhatta alsóbb szabadosi szolgálatra. Ám ez rendkívül ritka eset lett volna, ha egyáltalán előfordult. A rendes fejlődés az volt, hogy a szolga vagy nem szolga eredetű ispánok és főtisztek valóban *a legmagasabb szabad osztályt* tették s később bizonyára csakis szabad és nemes családok sarjai emelkedtek föl az ispáni és princepsi főuraságra, mely a főpapokkal együtt a királyi curiában mint legfőbb törvényhozó és törvénykező tanács is működött, tehát valószínűs *hivatali főrendiséget* alkotott.¹ A Pannónia Szent-hegyén összegyűlt optimaták vagy princepszek tolvajjártó törvényük egész szigorát először önmagukra mondják ki ugyanúgy, mint a többi szabadokra (Szent László II. 1., 13.).

¹ Tört. Szemle 1913, 330—350. I. seniores, principes, primates, optimates, Sz. Istv. II. 7, Sz. László III. 1, 15. I. prolog. Kálm. I. prolog.; király kísérei a hadjáraton, Sz. László III. 10.

6. Mik a nemesek a tatárjárás koráig ?

A «nobilis» név a tatárjárás koráig a vagyonosabb szabadokat jelenti föl egészen a legmagasabb rangúáig, még ezeket sem véve ki, sőt kiválólág az *előkelőkre* alkalmazva

Szent István e szót csak egyszer használja, akkor is azon jövevényekre vonatkozóan, kik Rómát mint szabad menedékhelyet nagygyá tették. Máskülönben sem Szent István, sem Kálmán törvényeiben nem fordul elő a nobilis név. De közben többször megjelenik ez Szent László törvényeiben és az 1083 körül tartott I. esztergomi zsinat határozataiban.

Mikor Szent László III. 2. törvénye azt akarja mondani, hogy a király követe mindenkinek hirdesse ki a szökevények visszaadásáról szóló parancsot, ezt így fejezi ki: «*tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus*». Ebből következik, hogy a nobilis név a legmagasabb rangúakra is kiterjedt, s az ispáni rendet is magában foglalta. Szent Lászlónak egy másik törvényében (I. 41) «*si quis nobilium vel comitum*» kezdetű rendelkezés van azon eredetibb szöveg szerint, a melyet a Turóczy-codex őrzött meg. Ispáni rangú, vagy legalább is vagyonosabb, nagy cselédségnek parancsoló uraságot jelent a nobilis név abban a törvényben, mely a nobilist poroszlójáról szól (III. 12). Egyéb törvények a nobilist egyszerűen a vulgarissal, plebeussal, pauperrel, a közszabaddal állítják szembe, a miből következik, hogy *a ki a szabadok közt nem vulgaris, nem plebeus, az fölfelé mind nobilis*. A tolvajt rokonai megmenthetik az akasztástól, ha ők maguk elfogják és kiszolgáltatják a bírónak: ez esetben a tolvajt, ha vulgaris, külföldre eladják, ha pedig nobilis, csupán tömlöczbe zárják (II. 9). Ha valamelyik nemes mást ivásra erőltetett, vagy maga erőltetve lerészegedett, negyven napig kellett böjtölnie, vezekelnie; ha pedig részeges maradt, kiközösítették a hívek közül (I. zsinat 48). Itt a nobilis nincs szembeállítva más világi osztállyal, csupán pap, esperes van előtte említve hasonló helyzetben. Ellenben a plebeus ellentétéként szerepel a

nobilis, mikor ugyanazon zsinatban a férjét hűtlenül elhagyó vagy házasságtörő nő s a jegyes-, a leányrabló férfi esetéről van szó (52). Ezen esetekben a más jegyesét vagy általában leányt rabló nemes megfizeti a nagy engesztelő-díjat és vezekel, a ki pedig az engesztelődíjat nem képes megfizetni — ez a plebeus — azt megnyírt fejjel eladják. A házasságtörő nő, ha nemes, a házasság reménye nélkül vezekelt; ha plebeus, a szabadság reménye nélkül eladták. Hogy pedig a nobilisok a szabadok osztályaihoz tartoznak, azt talán bizonyítani sem szükséges, de hivatkozhatunk Sz. László II. 11. törvényére, mely büntetést szab arra a nobilisra, a ki más nemes házában hatalmaskodik, «más szabadok» kal (*alii vero, qui cum eo erant liberi*).

A nemességnek alsó fokát jelzi az a XII. századi adat, a mely szerint egy veszprémi várjobbágy magát végrendelet-féle intézkedésében szerényen «Uespremensis ioubagio *non ignobilis*»-nak mondja,¹ a mi azt mutatja, hogy a várak tisztjei közt már nemesek is akadtak. De a nem épen gya-kori nobilis cím a XII. században mintha egyenesen az ország főembereit, a *főurakat* illetné meg, mert a hiteles oklevelekben ily vonatkozásokkal fordul elő:

1146 : *obtinatum*, episcoporum et comitum, *aliorumque nobilium*, quorum nomina subscripta sunt ... Scripta ... sunt hec presentibus *nobillimis regni testibus*, quorum hec sunt nomina: ... archiepiscopus ... episcopus ... episcopus ... comes palatinus et ban ... comes ... comes ... magister ducis Ladizlai; de centurionibus vicinis Ceh, Henricus, Cherbela.²

1152 : coram omnium *nobilium* (!) consentientibus, scilicet ... archiepiscopo ... bano ... comite ... curiali comite sic ordinavi.³

1156 k. : *nobilissimus* rex Geyssa presencia *nobilium* suorum, scilicet ... bani ... comitis ... comitis ... comitis per notarium.⁴

¹ Pannonh. Rendtört. I. 595. l. 1125 körül.

² Pannonh. Rendtört. I. 598. l.

³ U. o. 601. l.

⁴ Wenzel VI. 91. l.

1165 k. : rex in presencia suorum *nobilium* . . . bani . . . curialis comitis . . . comitis . . . comitis . . . comitis . . . comitis.¹

A nobilis szó főntebbi használatával egyértékű czímek a következők:

1137 : assignatis testibus veritatis nostris *principibus*, quorum . . . nomina . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . palatinus comes . . . comes *aliique quamplures ministri* (= iobagiones) *nostris*.²

1146 : huius regni *primates*.³

1146 : existente . . . comite palatino, curiali comite . . . sub testimonio *procerum*, quorum nomina . . . comes, magister Ladislai ducis, comes . . . comes . . . blastus regis, capellanus regis . . . notarius regis Barnabas, huius cartule scriptor et sigillator.⁴

1157 : archiepiscopus . . . banus et comes palatinus . . . comes . . . curialis comes regis *et alii primates regni*.⁵

1172 : eiusque (regis) *primatibus* in presentia eiusdem regis existentibus, videlicet archiepiscopo . . . episcopo . . . palatino comite . . . curiali comite . . . comite . . . comite . . . comite predicti *regis ioubagio*.⁶

1180 k. : comites isti . . . (novem), Thomas filius Zah *et alii quamplures ministeriales regis* viciniore et remoti.⁷

A főntebbi adatokból, a melyek az előforduló XII. századi esetek javát és nagy részét tüntetik föl, levonhatjuk azt az inductiót, hogy a nobilis név e században az előkelők, főemberek czíme, közéjük számítva még a főpapokat is. Nobilisnak, egy esetben nobillimusnak czímezik az érsekeket, püspököket, a nádorispánt, a királyi udvarispánt, a tótországi bánt s a várispánokat. Ezeket a nemes főembereket másképen optimata, princeps, primas, minister regis, tehát a király jobbágya czímmel is illetik. Egyszer előfor-

¹ U. o. 105. l.

² Pannonh. Rendtört. I. 596. l.

³ U. o. 597. l.

⁴ U. o. 599. l.

⁵ U. o. 603. l.

⁶ U. o. 604—605.

⁷ U. o. 605. l.

dul a proceres, körülbelül szintén az előkelők, nobiles jelentésben.

A XIII. század közepe tájáig, főleg a tatárjárásig gyűjtött adatokból azt látjuk, hogy a nemes cím még mindig nagyon előkelő, ámbár kezd szélesebb körre kiterjedni és lejjebb szállni;¹ s hogy az aranybulla korában leggyakoribb a főurak közös nevéül a jobbágy név, a *király jobbágysai* (iobagiones regis).² Legritkább a régi *principes* név.³ Elég ritka a *mágnás* cím (1217, 1225, 1228, 1234, 1238, stb.) s mellette gyakoribb új címként tűnik föl II. András keresztes hadjárata, a külföldi bárókkal való hosszas együttlét óta a *báró* szó (1217; 1222, 1223, 1226, 1228; 1232, 1234; 1240, stb.). Ez akkor jelentkezik először, mikor András király a johanniták egyik Tripolis-vidéki vára részére Syriában száz márka évi járadékot adományoz a szalacsi sójövedelemből.⁴

A baro címet korábbi keltezéssel tartalmazó magyar királyi *oklevelek erős kritikára szorulnak*. Ilyen az 1191. évi keltezéssel kiadott *pécsi* székesegyházi szabadságlevél, mely ezen egyház népeinek szabadságait és terheit szabályozza.⁵ Ez az oklevél nagyon becses társadalomtörténeti forrás, de a keltezés semmi esetre sem III. Béla korába való, hanem legkorábban 1233-ra, a mikor Jakab palestrinai bibornok-püspök, pápai követ Magyarországon járt, mert a pécsi oklevél azt mondja: «nobis una cum domino et sanctissimo patre nostro cardinale Prenestino». A benne előforduló társadalomtörténeti nevek legkritikusabbjai (nobilis

¹ 1201: a nullo *principum vel nobilium* regni (Endlicher, Mon. 400. l.), 1217: inter ceteros *nobiles et primates* regni (Wenz. VI. 383). 1225: aliis *magnatibus et nobilioribus* nostris (u. o. I. 209), 1233: *iobagiones* nostros . . . et multis aliis *regni nobilibus* presentibus (u. o. 307).

² 1200, 1211; 1222, 1223, 1226, 1227; 1233, 1234, 1237, 1239; 1240, stb.

³ 1229? 1230, 1234, stb.

⁴ Wenzel I. 140. l. baronum nostrorum consilio, v. ö. u. o. XI. 541. l. consensu magnatum regni nostri.

⁵ Endlicher, Monum. Arpadiana 392–398. l.

iobagio ecclesie, condicionalis, collecta vel talia, nostris baronibus, serviens regius, perpetuitates!, regnicoli et magnates nostri) mind olyanok, a melyek a XIII. századnál nem régiebbek. Különösen a II. András-kori Béla-féle örökség-visszafoglaló oklevelek hozták divatba 1228-tól kezdve a perpetuitates kifejezést. — Szent Ferencz rendje Magyarországon a XIII. század huszas éveiben kezdett terjedni. Ezen rend egyik magyarországi főnöke, kiírva: «Ego frater Jacobus, servus et minister fratrum minorum in Hungaria», hitelesített egy eléje tett, állítólag 1195. évi keltezésű oklevelet,¹ a melyben elég kései hangzású ez a formula: «Nos vero piis petitionibus ipsorum condescendentes, litteras nostras presentes sigilli nostri munimine roborantes», mely még nem illik III. Béla okleveleibe. Különben is ez a *bors-monostori* levél nem a legmegbízhatóbb társaságból való.² Ebben is megvan a baro czim. Megvan továbbá két oly oklevélben, a melyek 1201., 1202. évi keltezéssel az *esztergomi* káptalan javára szólnak és eredetijök is megvan ugyanott. Az előbbiben kései kifejezések: «incliti regis ... dedimus, donavimus et contulimus, perpetuo et irrevocabiliter possidendum, tenendum et habendum ... iudicatu ... gaudeant», az utóbbiban: «ratam habemus atque firmam et perpetuo confirmamus ... dedimus, donavimus et contulimus perhempniter possidendum cum pleno dominio tenendum et habendum».³

7. Mik a jobbágyságok, várjobbágyságok?

A tihanyi 1055. évi hiteles alapítólevél «*equites XX*» jelzéssel említ oly lovasokat, a milyenek a pannonthalmi 1087 körüli összeírásban, «*CXXXI mansiones ministrorum ad omnia genera operum debite, preter vineas et arathra*», s az 1090 körüli tihanyi oklevélben «*suus minister*» (sc. abbatis) alakban vannak megnevezve. A későbbi fejlődés

¹ Fejér Cod. Dipl. II. 300, 301. l. és VII V. 137., 138. l.

² V. ö. Az első áll. egyenes adó elmélete 22–23. l. Századok 1913, 470. l.

³ Knauz, Monum. Eccl. Strigon. I. 162, 163. l.

ezeket a lovasokat, ministereket az illető apátságok *jobbágyai* néven ismeri, mint lovas vitézeket, kikből tisztek = jobbágyok lettek, ha arravalók voltak. Ilyen tisztként szerepel az apát ministere már az 1090. év körüli tihanyi oklevélben, mely azt mondja, hogy a halfogásnál legyen jelen a tihanyi apát vagy az ő ministere.¹

Királyi minister van említve az 1055. évi tihanyi alapítólevélben, legutolsó helyen a tanuk közt: «Signum Celu *minister*». Királyi ministerről szól Szent László III. 21. törvénye 1085 táján eképen: «Megtiltjuk, hogy senki se fogadja be másnak a szolgáját vagy lábas jószágát (*servum alterius vel lixas*).² A ki befogadta, ha ispán, akkor adja vissza kétszeresen 55 pénzával, ha *minister*, adja vissza kétszeresen 25 pénzával, ha plebeus, adja vissza kétszeresen 5 pénzával.»

A másutt előforduló büntetések összevetésével megállapíthatjuk, hogy a comes 100, 55, 50, a minister 25, a vitéz 10, a szegény plebeus vagy vulgaris, közszabad 5 tinóval vagy pénzával szerepel a rangsorban. *A minister tehát rangban az ispán és a vitéz közt foglal helyet.*

Hasonlítsuk össze továbbá Kálmán I. törvényéből a következő czikkelyeket:

7. Ha két ispán viszálykodik valamely ügyben: a *zsínaton* tárgyalják.
9. *A király vagy herczeg nagyobb ministerei és káplánjai*, kiknek személyéhez nem volna méltó megjeleneni az alsóbbrendű bíró előtt: szintén a *zsínaton* ítéltesse meg.
13. Ha ispánnal ispán viszálykodik, vagy a saját népe: vagy a *zsínati bíróság*, vagy a *szomszéd ispán* döntse el perőket.
11. *Ha a király és herczeg nagyobb ministerei egymásközt* vagy nagyobbakkal viszálykodnak és a bírónál megvetően nem jelennek meg: a *megyés ispán* döntse el pereiket *bírájukkal* együtt.

¹ Pannonh. Rendtört. X. 496. l. A halfogás és adomány helye Aranyos, Bodrogvár vidékén, a mohácsi szigettől délkeletre.

² A *lixa* jelentése kitűnik ezen felsorolásból: «omnia bona sua dividantur in tria, scilicet vinee, terre, lixe, servi». Az összes vagyon felsorolásában a lixe csak a lábas jószágot jelentheti.

12. *A herczeg ministerei, kik királyi megyében vannak, és a király ministerei, kik herczegi megyében vannak: az ispán és bírós előtt, — a kisebbek pedig a bírós előtt pereljenek.*

38. Ha a király esetleg valamely ispánnak vagy miniszternek civist küldött: ez csupán hadjáratra menjen, máskülönben térjen vissza ahhoz a néphez, a honnan kiment.

A fentebbi párhuzamos helyekből, a melyek azonos esetekben eltérőleg intézkednek, azt kell következtetnünk, hogy Albrík, az esztergomi érseknek külföldről bejött s magyarul még nem tökéletesen beszélő diákja, legalább két különböző törvényhozás eredményét szerkesztette össze egy decretumba.

Következtetnünk kell azt is, hogy a királyi *kisebb ministerek a királybíróval* (iudex regius) voltak körülbelül *egy rangban, a nagyobb ministerek* pedig már lealáznak tartották a kisebbrangú bírós előtt való megjelenést, azért tehát vagy a zsinati bíróság, t. i. a püspök és egyházmegyéjébéli ispánok, vagy — a másik rendelkezés szerint — megyés ispánjuk és illetékes bírójuk előtt tartoztak perelni, rangban tehát *a megyés ispánok és a királybírók közt* foglaltak helyet.

Abból pedig, hogy a 38. cikkely szerint a király *civist csakis katonai szolgálatra* enged át ispánnak vagy miniszternek, következik, hogy a minister katonai tisztséget tölt be. A miles és ispán közt katonai tisztséget viselnek a *centurio és decurio*, száznagy és tíznagy. Száznagy a nagyobb minister vagyis *főtiszt*, tíznagy a kisebb minister, az *altiszt*.¹

A *királyi ministerek* rangja a XII. században jelentékenyen emelkedett, mert egy társaságban említik őket a

¹ Sz. László III. 15. törv. szerint a (jókszedést gátló) törvényszegő *centurio* tisztségét vesztí és fizet 55 pénzát, a III. 21. törv. szerint pedig a *minister*, ki befogadja más szolgáját, csak 25 pénzát fizet. Nehogy ebből valaki azt következtesse, hogy tehát a centurio mégsem minister, azt figyelmeztetjük, hogy a törvényszegő *miles* büntetése is sokkal súlyosabb, 55 pénza, mint ugyanazé más esetekben, a mikor 10 pénzát vagy tinót fizet.

főpapokkal és főurakkal, sőt a főurakat is a király minis-
tereinek, jobbjágyainak nevezik. Ismereteseek már ezek az
adatok: 1137: assignatis testibus veritatis, nostris *princi-*
pibus, quorum... nomina... archiepiscopus... episco-
pus... palatinus comes... comes *aliique quamplures*
ministri nostri;¹ 1180 k.: *comites* isti... (novem), Tho-
mas filius Zah et *alii quamplures ministeriales regis* vicini-
iores et remoti.² A XIII. században meg sűrűn váltakoz-
nak a király jobbjágyai, a minő a nádor, a kanczellár, kir.
udvarispán, bán stb. a princeps, primas, 1217-től kezdve a
báró és mágánás című főurakkal.

Az ország főtisztjeit tehát a *király jobbjágyainak* hív-
ták. Ép így a megyék tisztjeit, tisztí osztályát a várispán
alatt a *vár jobbjágyainak* nevezték. Az egyházi és magán-
uradalmak népei közt a lovas, katonai osztályt, a melyből
tiszteket szoktak kinevezni, szintén jobbjágyoknak mondták.
A legkorábbi adat jobbjágy névvel Pannonhalmi oklevelei-
ben a következő: «coram *iobagionibus*, qui interfuerunt,
quorum hec sunt nomina: Johannes comes, Cib tunc tem-
poris factus comes curialis, comes Uuosos, *prestaldus*
Alexius filius Gude (1201).»³ A pannonhalmi egyház jobbjá-
gyai tehát: két ispán, Cséb udvarispán, ki a szomszéd
Ravazdon tizenharmadmagával, mind szabad ember, önként
beállt az apátság szolgálatába, ép úgy, mint a héczei sza-
bad jobbjágyok, «*az udvarispánok neméből*», kiknek udvar-
ispánokká kellett lenniök, ha jók és hívek voltak. Az egy-
ház jobbjágyaihoz számították az egyház vagy az apát po-
roszlóját is. Ezek tehát tisztí rangban állottak. Természe-
tesen a valóságos tisztek rokonai nem lehettek mind tisz-
tekké, mégis a *tisztí vagy jobbjágyi osztály* tagjaiul sze-
repeltek.

A király jobbjágyai, a vár jobbjágyai, az egyház jobbjá-
gyai stb. egészen megfelelő kifejezések. A veszprémi vár

¹ Pannonh. Rendtört. I. 596. l.

² U. o. 605. l.

³ U. o. 615. l.

jobbágysági közt Acsa már 1125 körül «non ignobilis»-nak, más szóval nemesnek mondja magát, végrendeletszerű adománylevélben, bizonyára nem kérésekből. Tehát akadtak a várjobbágysági közt elég korán már nemes származásúak is. A pannonthalmi egyház szabados jobbágysági közé meg már 1201 előtt beállott egy csomó szabad ember.

A várak jobbágysági, mint néposztály, egészen véve szintén *szabadosok* voltak, nem szabadok, még kevésbé nemesek. Ezzel szemben hiábavaló minden disputa.¹ A legnyilvánvalóbb bizonyosság itt a Váradi Regestrum következő adata: Szolnok vár öt jobbágysági megtámadta a Győr faluból való Angyeloszt, Dörsi fiát, Márton és Mika rokonát, azt mondván, hogy az az ő osztályosuk (eorum esset contribulis) és Szolnok várnak a jobbágysági. Az pedig vitatta, hogy *ő olasz vendégnek a fia és teljesen szabad* (absolute liberum). A szolnoki udvarispán, Paul (Poul), urának Smaragd ispánnak a parancsára tárgyalta az ügyet és a hábodi György poroszlóval elküldte Angyeloszt a maga igazolása végett (ad praudam; pravdaától igazság) Váradra, a hol Angyelos már készült vinni a tüzes vasat, mikor egy szántói ember jelent meg azzal az üzenettel, hogy a szolnoki vár jobbágysági lemondanak a tüzesvasitéletről s elismerik, hogy *Angyeloszt igaztalanul támadták meg a jobbágyságban való részességgel* (de conio bagionatu iniuste impetiissent). Ez történt 1213-ban.² Két év múlva az előbbi poroszló, hábodi György, megjelent a maga poroszlójával, Köböcsivel Váradon s azt mondta a káptalannak, hogy ő perelt *Angyelos szolnoki udvarispán* előtt győri Samuval egy szolgálójának erőszakos elvitele miatt; aztán megjelent ugyanott Samu is, kijelentve, hogy nem fogadta el az ítéletet, mert más volt a bíró és másé volt a poroszló.³ Ez a két oklevél-kivonat nagyon érdekesen és világosan bizonyítja, hogy a várjobbágysági állapota általában nem szabad, hanem csak szolgálai szabados állapot volt. Angyelosra nézve vádként

¹ V. ö. Tagányi, Tört. Szemle 1914, 438., 447—450. l.

² Regestr. Varad, 253. sz. 165. l.

³ U. o. 136. sz. 202. l.

hangzott, hogy ő várjobbágy s ezen vád ellen azzal védekezett, hogy ő nem jobbágy, hanem szabad ember. Miután igazat adtak neki, nemsokára önként beállt a szolnoki várjobbágyai közé, mert ime két év múlva már ő a szolnoki vár udvarispánja.

Hogy a «jobbágyok» név *elsősorban magukat a tényleges tiszteket* jelenti és csak másodsorban a tisztek rokonait, a tiszti osztályt, erre nézve a következő adatokat terjesztem elő:

1214 : *ioubagiones de Zobozlo*, scilicet Igeben dux exercitus, Bede, Bela, Vodosa, Isaac centuriones, item Cicolou varnogio et Peter archipreco impetierunt Cotlobam et Cepanum de violenta occupatione terre castri.¹

1214 : *coadiuvantibus castri Bichoriensis ioubagionibus*, scilicet Luca principe exercitus, Forcasio filio Symond, Vros filio Sicou, Bibo filio Pasche et Tegek centurionibus, Petro quoque maiore preconum.²

1221 : *coadiuvantibus eiusdem castri (Bichoriensis) ioubagionibus*, scilicet Luca principe exercitus, Tegeegu, Paulo et aliis.³

1220 : *ioubagiones de Zemlun*, scilicet Scema hodunogio, Mocud centurio, Degus et Chepanus prefectus castri.⁴

1230 : *Hec sunt nomina iobagionum castri (Borsod)*: Martinus maior exercitus, Isep maior castri, Michael maior preconum, Theodorus, Dedus, Gregorius, Vduorus, Nicolaus et ceteri.⁵

1268 : *presentibus iobagionibus castri (Zaladiensis)*: Blasio comite, Gothardo mayore speculatorum, Martino fratre eorundem, Oliverio mayore exercitus.⁶

Az elsorolt esetekben *jobbágyok* neve alatt emlitenek egyszer egy *ispánt*, ki helyettese vagy udvarispánja a báni méltóságában másutt is elfoglalt zalai várispánnak (1268); említik minden alkalommal a vár *hadnagyát* (hodunogio, 1220; dux exercitus, 1214, princeps exercitus, 1214, 1221,

¹ Regestr. Varad. 329. sz. 190. l.

² U. o. 323. sz. 187. l.

³ U. o. 368. sz. 273. l.

⁴ U. o. 24. sz. 256. l.

⁵ Hazai Okmt. VII. 18. l.

⁶ Wenzel VIII. 208. l.

maior exercitus 1230, 1268), a várnak négy-öt *száznagyát* (centuriones 1214, 1214), a kiknek állását a jobbhágy néven kívül egyébbel nem is jelzik, noha pl. Tegyek a bihari jobbhágyok közt valószínűleg ugyanaz, a ki hét évvel előbb száznagy (1214, 1221); említik továbbá a *várnagyot* (varnagio 1214, prefectus castri 1220, maior castri 1230), vagy az *őrnagyot* (maior speculatorum 1268) és végül a *börtőnnagyot* (archipreco 1214, maior preconum 1214, 1230), sőt a *bilotust* is, tehát bilochus, billogos királybíró (1238: Loudan et Gregorium bilotum, iobagiones castri).¹

Az olykor említett *primipilus* tisztség a vár hadnagjának felelt meg (1218, 1231).² Ez a Komárom és Szatmár vármegyékben említett várjobbágyi tisztség egészen az újkorig megmaradt a keleti székelyeknél, Erdélyben.

A vár földjeit, népeit illető peres vagy üzleti ügyekben a jobbhágyok rendesen mint *jogfelek*, a vár ispánjának vagy udvarispánjának bírótársai s a vár jogainak *védői*, *tanúi* szerepelnek. Mint ilyenek felsőbb jóváhagyás mellett a vár egyes földrészeinek *eladóiként* is előfordulnak az oklevelekben, pl. 1220 k.: «abbas . . . emisset terram a iobagionibus castri Simigiensis».³ *Bíróársakként* vannak említve pl. ezen adatokban: 1236: hospites a iudicio comitum de Zounuk et iobagionum castri sint exempti,⁴ 1240: ne curialis comes suum servientem agentem iudicare presumat, sed comiti conservet iudicandum, et comes non iudicet eos, nisi in presencia iobagionum castri.⁵

A *Szent István király jobbhágyai*, vagy *jobbágyainak fiai* szabadoknak hitték magukat, ennélfogva azt tartották, hogy a király sem az ő embereiket, sem földjeiket nem adományozhatta el másnak;⁶ sőt a soproni vár jobbhágyai is azt vallották, hogy váruk jobbhágyainak a fiai földjüket sza-

¹ Wenzel VII. 57. l.

² U. o. VI. 397., XI. 231. l.

³ U. o. I. 167. l.

⁴ U. o. XI. 286. l.

⁵ Hazai Okmt. III. 6. l.

⁶ Wenzel I. 189. l.

badon és minden tiltakozás nélkül eladhatják, vagyis, hogy az ő földjük szabad föld, az ő tulajdon öröklött földjük (1227).¹ Aztán más várjobbágyról is olvassuk, hogy eladta az ő tulajdon öröklött földjét (1232: quidam ex iobagionibus castri Borsiensis vendidit terram suam hereditariam... cum assensu omnium iobagionum castri), másfél ekényi területet, tehát valami száznyolczvan holdat, összes jobbágytársainak hozzájárulásával.² Hogy a János hadnagy neméből való zalavári jobbágyok szintén eladták öröklött földjüket Hahót ispánnak, ebben sem az eladás ténye, sem a «de genere» nem bizonyítja e várjobbágyok nemességét, sőt még szabad voltát sem, hanem csak azt, hogy némely jobbágyok az aranybulla szabadsága korában már jogot formáltak a használatukban levő, elődeiktől öröklött föld szabad birtoklására és eladására (1239).³

A várjobbágyok földjeire nézve az igazi jogi helyzetet IV. Béla 1254. évi oklevele helyezi a kellő világításba. E szerint Buzád ispán fia Lánčzeret ispán megvette pénzen a zalai vár három jobbágyától Béla nevű földjüket a Dráva és Mura közt, de a várföldek visszaszedésére kiküldött királyi bírák, István tótországi bán és Pál királyi udvarbíró, zalai ispán, Béla földet visszavették s a jobbágyokat a pénz visszaadására utasították. Ezek azonban a pénzt már nem tudták visszaadni s az egyik eladó jobbágnak Tornova nevű jószágát adták oda Lánčzeret ispánnak. Az *eladókként szerepelt jobbágyok* aztán a király elé járultak és alázatosan *kérték, hogy adja meg nekik a szabadságot Béla föld eladására*, mely az övék volt s melyből a várnak csekély haszna van, míg Tornova elzálogosításából nekik és a várnak nagy kára lenne. Ilyen megokolás után Béla király megengedte Béla föld eladását.⁴

A jobbágyoknak többféle osztályát kell megkülönböztetni.

¹ Hazai Okmt. I. 8. l.

² Wenzel VI. 515. l.

³ U. o. VII. 91. l.

⁴ Hazai Okmt. VI. 82. l.

Már említettük a *király jobbággyait*, kik tulajdonképen főurak, a király főtisztjei.

Voltak minden nagyobb *egyháznak jobbággyai*, lovas vitézi, tiszti osztálya, melynek tagjaiból pl. a tihanyi apátság részére IV. Béla és nádora, látva a tihanyi monostor jobbággyainak «nagy és haszontalan sokaságát», csupán tizenkettőt hagyott meg a régi jobbággy-ságban és lovas tisztségben, a többit pedig vissza akarta szorítani a condicionarius, úrbéres szabadosok közé. De a jobbággyok kérték a királyt, hogy szégyenszemre ne kényszerítsék őket a köz-nép condicionarius szolgálataira, hanem hadd róhassák le tartozásukat fizetéssel. A király beleegyezett s elrendelte, hogy házankint fizessenek minden évben félfertót, vagyis hat nehezéket (30 dénárt), felerészben Szent György, másik felében Szent Mihály ünnepére, de megtarthatják a jobbággy nevet és harczosai (exercituales) legyenek továbbra is a királynak, mint eddig (1267).¹ De valójában csak a kivált-ságos tizenkét lovas jobbággy lett aztán «természetes jobbággy» és «harczos jobbággy», az Anjoukorban pedig «nemes jobbággy» vagy «predialis nemes».² A veszprémi püspök 1285-ben «harczos jobbággyai» közé veszi fel három vámosi tizedszedőjét,³ 1291-ben pedig már «nemes harczos jobbággy»-ai közé veszi fel három köveskáli jobbággyát.⁴

Találunk néhány adatot királyi *udvarnokok jobbággyairól*. A somogyi királyi udvarnokok jobbággyai két mal-mot cserélnek el a pannonhalmi apáttal a Zselicz-erdőség északi szélén folyó Kaposon, Dunazarmánál, Zaránynál (1226).⁵ Ugyanezen Kapos-melléki udvarnokjobbággyokról, kiknek Ketel faluban voltak udvarnokaik, szó van néhány évvel utóbb is (1231).⁶ Majd a borosdi udvarnokjobbággyok és ispánjuk akarnak visszaperelni udvarnokföldeket

¹ Pannonh. Rendtört. X. köt. 454., 528. l.

² U. o. 454., 455. l.

³ Hazai Okmt. V. 70. l.

⁴ Zalavm. tört. I. 102. l.

⁵ Pannonh. Rendtört. I. 320–321., 677. l.

⁶ Wenzel XI. 226. l.

(1237).¹ Végül van adatunk arról, hogy IV. László király a vépi királyi udvarnokokjobbágyságainak fiaitól származó Rőjtök fiait, Pétert, Miklóst, Andrást és Petrét saját kérésökre az udvarnokok jobbágyságától vitézi érdemeikért egy ekényi földjükkel együtt fölmenti és a királyi serviensek testületébe áthelyezi, hogy a nemesek szabadságával vitézkedjenek a királyi zászló alatt (1283).² Így jutottak e vépi udvarnokjobbágyságok, egy család négy fia nemességhez. A jobbágyságok eredetileg itt is tiszteket jelentettek, a jobbágyság pedig az ő leszármazóikat, kik már maguk nem voltak udvarnoktisztek. Legjellemzőbb valamennyi közt az az adat, mely az *udvarnokok ispánjáról, száznagyairól* (centuriones udvornicorum) szól. Ezek voltak az udvarnokok jobbágyságai Csallóközben. S a kikre ezek akkor rámondták, hogy udvarnokok, azok azt felelték, hogy nem udvarnokok, hanem szabadok földjükkel együtt (1250).³ Az udvarnokok tehát nem szabadok.

Voltak a királynéi *tárnokoknak is jobbágyságai* (iobagiones tavernicorum reginalium, 1275), a miből, miként a «királyi udvarnokok jobbágyságai» kifejezésből is azt kell következtetnünk, hogy általában a királyi és királynéi udvarnokok, tárnokok, asztalnokok, pohárnokok, lovászok tisztjeit jobbágyságoknak hívták.⁴

A *várák jobbágyságainak* osztályozására és állapotukra világot vetnek a következő adatok:

Mikor Vajavoda dobokai ispán a seregén szemlét tartott, az egyik várjobbágyság, Erősd, a *természetes jobbágyságok* sorában (in ordine iobagionum naturalium) állott, a kiket *Szent Király jobbágyságainak* szoktak nevezni. Erre Ványó és Bacska a Szent Király jobbágyságai közül hozzámentek és kidobták őt a maguk sorából, mivelhogy nem tartozik a Szent Király jobbágyságainak rendjéhez és rangjához (de or-

¹ U. o. II. 73. l. Ugyancsak 1237. évbéli adat udvarnokjobbágyságokról: Hazai Okltár 5. l.

² Hazai Okmt. VI. 289. l.

³ Hazai Okltár 18., 19. l.

⁴ Hazai Okmt. V. 53. l. U. o. iobagionem *armigerorum*. Wenzel VI. 552. l. *agazonum* ac iobagionum ipsorum. 1234.

dine et gradu ioubagionum S. Regis). Ezt megerősítette Keverög hadnagy és Kérő jobbágy (centurio?) is. De mikor Váradra került az ügy, a tüzesvasítéletek helyére, a vádlók beismerték, hogy igaztalanul üzték ki Erösdöt a Szent Király jobbágyainak sorából (1214).¹ Ugyanazon évben említve vannak a *Szent Király jobbágyainak fiai* és az *ispánjuknak szállástadó jobbágyok fiai*, kik két külön Gyán faluban laktak (filii ioubagionum, descensum comiti persolventium) s a kik mellett tanúságot tettek a bihari vár tisztviselő jobbágyai, a hadnagy, négy száznagy és a börtönnagy.²

A következő 1215. évben megjelent a váradi káptalan előtt egy bábolnai poroszló, Balacsó, négy falusi emberrel és azt mondta, hogy ezeket néhány más falu lakói (Aba-) Ujvár jobbágyainak, t. i. várnagyának és börtönnagyának támogatásával följelentették, hogy *jobbágyok ugyan, de castrensisekből kivettek* (ioubagiones, sed de castrensihus exempti). Ők pedig *természetes jobbágyoknak* mondták magukat, kiket t. i. *Szent Király szabadjainak* neveznek. Az ujvári ispánnak hevesi udvarispánja Váradra küldte a megtámadottakat, a hol ellenfeleik nem jelentek meg s így ezek a pert elvesztették.³ Mikor Borsod vár népeinek sokasága és némely jobbágyai bepanaszolták András király előtt ispánjukat, Demetert, hogy igazságtalan birságokat és nem köteles tartozásokat követel, az ispán e vádakát tagadta, sőt hozzátette, hogy azok neki sok kárt és jogtalanságot okoztak s ezt az *összes többi jobbágyok, úgy a kivettek, mint a Szent Király szabadjai*, és negyvenen a castrensisek közül megerősítik (1222).⁴

Szent István Király jobbágyainak fiairól azt tartották az aranybulla korában, hogy földjüket és embereiket a király nem adományozhatja el (1222).⁵ Ezeket nevezték a

¹ Registr. Varad. 304. sz. 181., 182. l.

² U. o. 323. sz. 187. l.

³ U. o. 174. sz. 194. l. és hasonló eset 183. sz. 197. l.

⁴ U. o. 248. sz. 283. l.

⁵ Wenzel I. 189. l.

Szent Király régi és igazi jobbágyainak (antiqui et veri iobagiones S. Regis, 1240).¹

Nagy világosságot vet a várjobbágyok állapotára egy 1241. évi oklevél. Kevéssel a tatárok betörése előtt, február 27-én IV. Béla király oklevele elmondja, hogy Trencsén vár jobbágyai hárman — bizonyára száznagyok — négy számári lakóst perbe vontak azzal az állítással, hogy az illetők a várnak *szállásadó jobbágyai* voltak, «eos fuisse de conditione iobagionum eiusdem castri, qui descensum dantes vulgariter appellantur». Azok pedig azt vitatták, hogy ők *szabad* állapotú emberek, Németországból letelepült *vendégek*. Miután ez beigazolódott, a király megerősítette a számári vendégeket szabadságukban azon eddigi kötelezettségökkel, hogy a trencsényi várispánnal *minden hat háztól egy jól fegyverezett vitézt* küldjenek a seregbe, egyébbel ne tartozzanak a várispánnak s ha alkalmasak. *a vár tisztsegeit is elnyerhessék*.²

Már az eddigi adatokból is megállapíthatjuk, hogy a várjobbágyok részint valóságos katonatisztek, száznagyok, részint ezeknek az ivadékai, rokonai, az ú. n. jobbágyok fiai. Állapotuk szerint szabadosok és szabadok. Szabadosok a régi ministerek, ministerialisok ivadékai. Ezek az ispánt tartoztak szállással és ajándékokkal megvendégelni, ha közejük jött, sőt ha nem jött, az ajándékokat elküldték neki. Így a megszállás ajándéka évi állandó úrbéri teherré lett a különben csak katonai és követségi lovas szolgálattal tartozó szabados jobbágyokra nézve, a kikből a vár tisztjeit szokták kinevezni. De állottak a szabados várjobbágyok közé jó korán szabad emberek is, kik csupán katonai és követségi lovas szolgálatra vállalkoztak a tiszti állások elnyerése reményében. Ilyen volt a négy számári szabad német vendég is Trencsén vár jobbágyai között. Azok, kik már emberemlékezetet meghaladó idők óta a vár szabad jobbágyai voltak, több helyen Szent István királytól szár-

¹ U. o. II. 101. l.

² Hazai Okmt. VI. 40. l.

maztatták szabadságukat, mint az aranybulla serviensei és azon időtájban minden szabadságra törekvő néposztály. Azok a régi szabad várjobbágyok fölvelték a «Szent Király szabadjai», «Szent Király jobbágyai», «Szent Király jobbágyainak fiai» neveket. Sőt van rá esetünk, épen megint Trencsénvár megyéjében, hogy e vár szabados embereiből nevezett ki hatot IV. Béla király 1243-ban a Szent Király várjobbágyaivá, mivel már katonai szolgálatot teljesítettek neki s erre a vitézi fegyverzetben való szolgálatra tovább is vállalkoztak.¹ Nem volt ez egyéb, mint szabad servienssé való kinevezés szokatlanabb czímmel. S valamint Szent Király szabadjaivá vagy várjobbágyaivá nevezett ki a király szabados castrensiseket, úgy nevezett ki ezen szabados castrensisekből «kivett jobbágyok»-at is Így értjük meg az ilyen kifejezéseket: quod essent quidem ioubagiones, sed de castrensibus exempti; illi autem dixerunt naturales ioubagiones esse, qui scilicet liberi S. Regis nuncupantur (1215); ioubagiones tam exempti, quam liberi S. Regis (1222).²

A várjobbágyok serviensségére az első adat 1217-ben kerül elő, a mikor II. András király a Szent Király zalavári jobbágyaiból négyet *királyi servienssé* tesz.³ Jobbágyok nemessége legelőször a Zala két partján lakó királyi serviensek 1232. évi oklevelében kerül elő.⁴ Ugyanez előfordul Pozsony vármegyében is: nobiles ioubagiones castri Poson (1244).⁵ A predialis nemes cím a királyné verőczei birtokán fordul elő legkorábban: Moyk *ioubagione prediali* domine regine in Vereucha (1257).⁶ A legelső nemes királyi serviensek, kiket ismerünk, zalai várjobbágyok voltak (1260).⁷

¹ Wenzel VII. 135. l.

² Regestr. Varad. 194., 197., 283. l. (Karácsonyi-Borovszky kiad.)

³ Hazai Okmt. VII. 7. l.

⁴ Wenzel XI. 250. l. Zalavm. tört. II. köt. 644. l.

⁵ Hazai Oktár 11. l.

⁶ Wenzel VII. 467. l. Jobbágy szó nélkül a predialis név már tíz évvel előbb is előfordul: 1247 «nobis servicium facere teneantur, sicut alii nostri prediales.» U. o. 223. l. (1359. évi átiratból.)

⁷ Zalavm. tört. I. 37. l.

A *minister* és *ministerialis* név, mely még a XII. században is jobbágyokat jelentett, királyi tiszteket (1137, 1180 k.), a XIII. században vegyesen jelenti a szabadosokat. Ide tartozik már egy 1199. évi adat is, mely a ministerialisokon kétségtávol az előzőleg felsorolt lörentei, káli *torlókat* érti, a kiket Joachim lovag a veszprémi egyháznak adott.¹ Szabadost jelent, talán jobbágyot is, a Váradi Regestrum egyik adata, mely «*ministeriales regis*» néven említi azon királyi szabadosokat, kiknek kötelessége a *pohárnokság* (*bactinia portare*, 1219).² A többi előforduló néhány eset idegenszerűen alkalmazza a *minister*, *ministerialis* kifejezést a magyar *jobbágyok tiszti osztályára*: királyi adószedő tisztekre egy szentgotthardi cistercita monostornak adott kiváltságlevélben (1214),³ *királyi* jobbágyokra, kik a szomszédos kaposi földeladásnál tanúkként szerepeltek királyi tárnokokkal, hercegi pohárnokokkal és pannonhalmi jobbágyokkal együtt (1214);⁴ végül *egyházi* jobbágyokra, tisztekre, a kik közül a kőrösi monostor ministerialisa Lukács másutt mint a kőrösi apát udvarispánja szerepel;⁵ e mellett szó van a váradi és esztergomi egyház ministerialisáról, mint jobbágyról, tisztről (1234).⁶

A jobbágyokról szóló tárgyalásunk befejezéséül még csak azt jegyezzük meg, hogy a «*harczos jobbágyok*» kiválogatásával, mely Tihany monostora részére az 1267. évi királyi és nádori intézkedéssel történt meg, elkezdődött a *nemes jobbágyok*, majd a *nemes serviensek* és *predialis nemesek*, s a *királyi köznemesek* kora, a jobbágy név pedig az Anjoukor első felében átszállott az összes szabad és szabados *úrbéresekre*, úgyhogy Nagy Lajos 1351. évi

¹ Hazai Okmt. V. 2. l.

² Registr. Varad. 83. sz. 225. l. *baccinia*, tál, fatál, fapohár, általában faedény, hordó; *bacciniferi* másképen *bucharii*, *pincernarii* = pohárnokok.

³ Wenzel VI. 369. l.

⁴ Haz. Okmánytár V. 6. l.

⁵ 1220. Registr. Varad. 245. l. s. u. o. 1234. 300 l.

⁶ Wenzel VI. 548. XI. 271. l.

szabadságlevele a termés kilenczedik tizedét már az összes *szántó és szőlős jobbágyoktól* szedeti (ab omnibus aratoribus iobagionibus et vineas habentibus. 6). Mint láttuk, ugyanezek akkor már körülbelül élvezték a szabad költözés jogát is, úgyhogy a jobbágy név jelentése innen kezdve 1848-ig öt évszázadon át lényegesen nem változott.

8. Mit jelent a miles?

A mileseket Szent István király Intelmei úgy említik, mint a princepsok és ispánok után következő erősségeit a királyságnak, mint a gyöngék ótalmazóit, az ellenség kiverőit s a határok növelőit. *A király örököse ne tekintse őket szolgáltnak*, hanem testvéreinek, harczosainak, *mert minden ember egy állapotú* (Sz. Istv. I. 4. tcz.). Noha azonban a szent király itt a krisztusi, keresztény felfogás igazi magaslataira emelkedett, *vagyoni jogi tekintetben a milesek mégis a királyi méltóság egyéb javai és szolgálai közé tartoznak*, a kikiről a király ép úgy teljes joggal rendelkezik, mint más a maga tulajdonáról, akiket tehát senki el nem mozdíthat, el nem idegeníthet — természetesen tulajdonosuk akarata nélkül (II. 6. tcz.). Ugyanezt a jogot kimondja minden birtokosra nézve eképen:

«*Minden seniornak* vagyis úrnak *legyen saját vitéze*, s más ezt ne beszélje rá, hogy hagyja oda korábbi urát és menjen ő hozzá, mert ebből per támad. *Ha valakinek milese vagy szolgálja máshoz szökött*, akkor az urától a szökevény miles vagy szolgálja visszavezetésére küldött követet senki meg ne verje, mert különben tíz tinót fizet. *Ha urát a szolgálja vagy ispánját a vitéz megölte*, akkor a gyilkost egyházi kiközösítés sujtsa épúgy, mint azt, ki királya vagy uralma ellen összeesküdött, vagy a tudott összeesküvőt fel nem jelentette». ¹

A fentebbi öt adat a milest mindig a szolgálja mellé

¹ Szent István II. 21, 23, 50—51. tcz. a két legrégebbi codex, a XII. századi Admonti- és a XV. századi Túróczy-codex szerint. Závodszy Levente: A Sz. Istv., Sz. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Sz. Istv. Társ. kiad. 1904. 155—156. l. jegyz.

helyezi, vele egy sorban részesíti; hangoztatja, hogy ő is ember, de azért a királynak vagy valamelyik úrnak a vagyonához tartozik, urától más el nem idegenítheti, szökésében be nem fogadhatja, s ura visszakövetelheti. Mindez a vonás a milesnek szolgálai helyzetére vall; egyebekben pedig a milesnek bizonyos szabadságait, szabados állapotát látjuk, következtetjük, mely elég nagy vagyonhoz is juthat. Szent István több törvénye föltételezi, hogy a miles *tíz tinót* vagy pénzát fizet büntetésül, vérdíjúl, ha feleségét megölte, ha hamis fölelbbezésével ispánját igazságtalannak akarta feltüntetni, ha leányt rabolt, ha más vitéz házára tört s ott hatalmaskodott. A miles egy sorban van a *vagyonos* emberrel — miles vel vir alicuius ubertalis — feleséggyilkosság esetén; míg a közönséges, szegény ember, vulgaris, pauper, hasonló vétségek miatt félannyi tinót fizet.¹ A milesnek *curtis*-a van, vagyis udvarháza, amelyhez a nyugati országokban egész uradalom szokott tartozni (si miles curtim alterius invaserit militis).² A miles szabadságai közé tartozik az, hogy ispánja ítéletét megfölelbbezheti a királyhoz, s hogy ha az ispán elvett tőle valamit, kétszeresen tartozik neki visszatéríteni.³ Aztán még két esetben van szó Szent István törvényeiben miles-ről: egyik a hatalmaskodás azon esete, amikor a vitéz szabad embert rabszolgává tesz; a másik pedig az (egyháznak?) ígért adomány megtagadása valótlan ok miatt.⁴

Szent István törvényeiben a miles összesen tizenkétszer fordul elő, Szent László törvényeiben négyszer, Kálmánnál háromszor. Sőt Szent László törvényeiben két helyen a miles szó valószínűleg az Árpádkor végéről való betoldás a követ-

¹ Sz. Istv. II. 14, 20, 25, 33. tcz.

² U. o. 33. tcz. A nyomtatott Corpus Juris Hung. kiadásához használt kézirat a legrégebbi codexben, az Admontiban levő «curtis»-t «curiá»-ra változtatta és megtoldotta «turris»-szal, toronynyal, aminőt nálunk a tatárjárás után, az Anjoukor elején építettek a nemesek birtokaikon a maguk és családjuk védelmére hirtelen támadások, portyázások ellen. Endlicher: Monum. Arpad. 618. l. Pannonh. Rendtört. X. köt. 34, 47, 257—262, 602—609 l.

³ Szent Istv. II. 43, 44. tcz.

⁴ U. o. 20, 45. tcz.

kező szövegekben: *si quis nobilium vel militum alterius domum nobilis invaserit . . . ; si quis nobilium seu militum aut comitum in curiam causa litium veniens . . . non steterit . . .* (II. 11, I. 41). Az utóbbi helyen az eredetit legtöbbször híven másoló Turóczy-codexből csakugyan hiányzik a «*seu militum*», valamint hiányzik a Corpus Juris Hungarici elveszett XIII. századi kéziratának több más betoldása is. Egyébként tagadhatlan, hogy a Szent Lászlókoriban már közel állott az akkori *nemeshez*, a vagyonos, jómódú birtokoshoz. Az egyik törvény pl. fölteszi azt a lehetőséget, hogy a vitéz ötvenöt tinót vagy pénzát fizet büntetésül a jókszedő törvény meghíúsításáért, a törvényszegésért (III. 15). Még az ispán sem fizet többet, ha vitézeivel megakadályozza az elveszett, ellopott jószág nyomozását (II. 5).

Kálmán törvénye vértés és vértézellen vitézt különböztet meg (*loricatum, militem absque lorica*, I. 40). A könnyű lovas mellett van tehát pánczélos vitéz is a magyar király seregében. Kálmán király megkívánja, hogy az ispánok, ha falvaikban szabadjaiktól lovakat kaphatnak és legalább száz pénzát szedhetnek össze (375 szabad telekről), akkor egy páncélost, ha pedig legalább negyven pénzát szednek be, akkor egy könnyű vitézt vezessenek a királyhoz. Nem jelent-e a pánczélos vitéz külföldről befogadott *lovagot*, a kit pénzszerűen bizonyára nem zsoldon, hanem nagyobb hűbérbirtokon tartottak? Lehetett az ily vértés lovag csakhamar szabad magyar is.

A Kálmánkoriban épűgy, mint az ispán, megtette olykor azt, hogy egyháznak nyújtott adománya címén¹ vagy csupa hatalmaskodásból beleavatkozott valamelyik egyháznak a dolgába, papkinevezésbe, stb. Tehát mintegy *kegyúrként* akart viselkedni. Kálmán király törvénye egyszerűen megtiltja, hogy egy ispán vagy vitéz se merjen hatalmat bitorolni egyházban, mert ez csak a püspököt illeti meg.²

Még egy érdekes vonatkozás van Kálmán I. törvényének

¹ V. ö. Sz. Istv. II. 45. tcz.

² Kálm. I. 65. tcz.

Alberik vendégdiáktól megírt előszavában a milesről. Ez azt mondja, hogy mikor Kálmán király látta, miképen hatalmasodtak el az ő idejéig a *civilis háborúk* s bomlottak föl jórészt az ősi hagyományok, miképen gyöngült el az ország törvénye és süllyedt le a királyi curia tisztessége, attól félve, hogy a *miles*, ki nem szokta meg a békét, hanem otthonos a harciasságban, menthetlenül *vendége* lesz a gonoszságnak: azért összehívták az ország főembereit, egész tanácsa megkérdezésével a szentemlékű István király törvényének szövegét átvizsgálta és nem csökkentette, hanem gyarapította, továbbépítette. Ebből az látszik, hogy a Szent István-féle törvény revisiojának egyik főoka a milesosztály, mely csupa harciasságból könnyen csatlakozik ahhoz, ki belső háborút kezd, könnyen lesz «a gonoszságnak vendége». Ez célzás a vendég milesekre, a jövevény pánczélos vendégekre, kik Szent István óta minden magyar belső háborúban megjelennek és szolgálataikért itt nagy birtokadományokban részesülnek. Épen e téren legnevezetesebb a Szent István-féle törvény Kálmánkori revisioja: t. i. a Szent István utáni kir. adományok átváltoztatása hűbérre, hogy a király jobban biztosítsa a maga részére a vendég lovagok hűségét. Az ispánok szabados vitézeit Kálmán törvénye rendesen már *civis* néven emlegeti.

Mindenesetre nagy különbség van Szent István és Kálmán király milesei közt, kiket amott a szökevény szolgálkkal együtt nyomoznak, urukhoz jogosan visszavisznek, emitt pedig már kegyúri hatalmaskodástól tiltanak el s a fellengző stilizálás a pártütő harciasság és a pánczélos vendéglovagok typusaként szerepeltet.

Németországban a szolgarendű, szabados *ministerialisok* azóta, hogy Madarász I. Henrik német király és szász herczeg a lovas magyarok ellen lovas hadiszolgálatra képezte ki őket, jelentőségben, szabadságokban emelkedtek, mert kötelességeiket pontosan szabályozták s ezeken túl az úr nem érezte velök eredeti szolgavoltukat, ők ellenben megvagyonosodtak és a szabad hűbéresekkal egy színvonalra jutottak, össze is keveredtek. Ezek a lovas, pánczélos minis-

terialisok vették föl a *miles* nevet, melyet Itáliában nemcsak a hűbéres valvassorok, hanem az urak, a seniorok, signorek s a kapitányok is szívesen viseltek. Ily módon a szabados, ministerialis eredetű miles osztály néhány nemzedék alatt vagyonos, tekintélyes *lovagsággá* fejlődött. Lovag milest kell látnunk abban is, kinek II. Henrik német király, Szent Istvánunk kortársa, száz telekre elegendő erdőterületet adományozott.¹ Természetes, hogy ez a fejlődés annál nagyobb arányokat öltött, mennél inkább közeledett a keresztes hadjáratok és a szélső feudalismus korához.

Nálunk a miles osztály nem magyar eredetű. A honfoglaló magyarság készen találta itt a várakat s a bennök és curtisokban szolgáló ministerialisokat. Egy század alatt a magyar fejedelem várainak őrei és a magyar seniorok, urak fegyveres szolgálói is fölvtették a miles nevet, később pedig keveredtek közéjük pánczélos lovag milesek, kik többnyire külföldről, nyugatról jöttek be. A *miles osztály* tehát *fejlődése két fókán*, a szabados és lovagi fokon, egyformán *idegen eredetű*. Maga a szabad magyarság kezdetben sem a szabados, sem a lovag milesek közt nem találhatott magának megfelelő helyet, míg csak egyesek elszegényedése, vagy épen szolgasághajutása, s némely gazdagoknak az idegen lovagokkal való összeharátkozása a keveredést lehetővé nem tette már a XI. században.

Ezt pedig azért kell hangsúlyoznunk, mert historikusainknál már szinte axiómává lett az a tétel, hogy a *miles, vitéz csak szabad magyar lehetett*,² holott Szent István és utódainak XI. századi törvényeiben a miles legtöbbnyire mint a királyi vagyonhoz tartozó, királyi ispántól függő, vagy seniortól el nem idegeníthető, velők fegyveres szolgálati, sőt szolgálai viszonyban álló osztály szerepel, a mi nem a szabad magyarra, hanem az elmagyarosodott, de frank,

¹ Mon Germ. Dipl. III. 2, 15, 203, stb. I. (1002, 1007). Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. II. 1908. 397–398. I. stb.

² Hóman a Békefi-Emlékkönyv 73. I. Tagányi a Tört. Szemle 1913. 518; 1914. 451. I.

német, szlavon, morva eredetű ministerialis miles osztályra illik, a milyen Németországban is volt.

9. *Mi a civis és civilis?*

A *civis* classicus jelentése szerint oly szabad ember, ki a római közelet rendes jogaiban részes, *civitas* pedig az ily szabad embereknek és jogaiknak összessége, közössége, községe, elsősorban maga Róma városa, mely egyszersmind állam, s ez állam tágabb területén a fővároshoz hasonló szervezetű községek. A középkor közepén a civitas egészen mást jelent: védőkerítést, várfalat, várat. A benczések pusztahelyeken építették monostoraikat, mert szabályozott közös életök a magános remeteéletet akarta tökéletesebbé tenni. Ha tehát azt olvassuk egy 950-iki oklevélben, hogy az utrechti püspökség egyik birtokán, Tiala nevű helyen, monostort építettek «cum nova atque lapidea civitate», akkor itt a civitas nem jelenthet új kövárost sok iparos és kereskedőnéppel, hanem csak új kőkerítést, várfalat.¹

Ugyanily jelentése van a *civitas*nak nálunk is a XI–XII. századi emlékekben. Ezt a megállapítást Tagányi is helyesli és elfogadta.² De lényeges eltérése van a *civis és civilis* jelentésére nézve. Szerinte a civisek szabad vitézek, kiktől meg kell különböztetni a rabszolga-eredetű civiliseket, vagyis a civis nevű «várjobbágyok»-nak alárendelt várszolgákat.³ Szerintem a középkori vár nevéből, a civitas-ból származtatott civis név várőrt, várőrző milest jelent, a ki szolgarendű, szabados, a civilis pedig nem egyéb, mint a civisnek melléknévi alakja, jelentése annyi mint várőri, várőrhöz tartozó, várőrrel rokon, várőr. Vannak t. i. tényleges várőrök, s vannak e várőröknek különféle nemű és korú rokonai, a kik a civilis népből valók, de nem mind valószínű civisek. A civilis név általánosabb, tágabbkörű, a civis szűkebb jelentésű, ám azért akárhányszor fölcserélve is használják őket, mert beszélhetnek civis nőről, civis gyermekről

¹ Mon. Germ. Dipl. I. 206. l. Erdélyi L.: Magyarorsz. társadalmá XI. századi törvényeiben. 71, 72. l.

² Magyar Nyelv 1908. I.

³ Tört. Szemle 1913, 517, stb. 1914, 435, 450. l.

ép úgy, mint civilis katonáról. Ez mindenesetre sajátyszerű, majdnem ellenmondónak látszó szókapcsolat, mert a civis és civilis később mindinkább a békés lakosság neve lett, ellentétben a katonai osztállyal; de a középkor derekán, 1000 körül a civitasnak «vár» jelentéséből kifolyólag a civis, civilis a legigazibb katonai osztálynak, a várőröknek a neve, beleértve az osztályba a várőrök családját, az öregeket, nőket és gyermekeket is, s a viszony civis és civilis közt ugyanaz — ezt már ismételten hangsúlyoztam — mint a minister és ministerialis, servus és servicialis, magyarul jobbágy és jobbágyi, szolga és szolgálai stb. közt. Nem a civis előjárója a civilisnek, hanem a minister regis, a királyi várjobbágy osztályából kap tiszteket a civis vagy civilis osztály, a melyek kezdetben egyeredetűek a miniszterekkel, valamennyien ministerialis szolgák voltak, s csak idővel váltak szét a ministerialis tiszti «jobbágyi» családok a köz-várőrök, civisek civilis osztályától.

A civis, civilis név középkori fogalmában *két* lényegesen különböző *fejlődésfokot* ismerünk Magyarországon: a falusi és a városi civis korát. Az első fokon a civis szolgarendű *szabados várőrt* jelent, ki falun gazdálkodik családjával s évente többször hetet szolgál a várban vagy részt vesz a vár zászlóaljával hadjáraton vagy e helyett az ispántól küldve követségbe megy, vagy lovat ad ily követnek s a vár megyéjén átutazó királyi menetnek, stb. A másik fokon a civis *szabad városi polgárt* jelent, ki szabadon telepedett le a régi várőr civisek mellé a vár aljába vagy falujába, melyet szintén körülvettek várfallal s így várossá tettek; ki e város területén földmívelést, ipart vagy kereskedést, rendszeren tehát békés foglalkozást űz, s a régi katonai szolgálathoz csak annyit teljesít, a mennyi a város falainak védelméből s megszabott hadjáratok kötelezettségéből egy-egy városi polgárra esik.

A fejlődés amaz első foka körülbelül a *tatárjárás* koráig tart, a mikor IV. Béla király a várfalak hasznosságát látva a tatárokkal szemben, városi szabadságok, autonomia s vásárok, vámmentességek adományozásával is előmozdította

a várfalak építését és szabad telepésekkel való benépesítését. Régebben a szabadok és szabad vendégek letelepedése civisek közé nem szokatlan ugyan, s még a várőri szolgálat is összefűzhette őket, de a libert és hospes lényegesen megkülönböztette a civistől a költözködés szabadsága s a telek haszonélvezetéért fizetett «szabadok dénárjai» nevű földbér.

Hogy a civitas Magyarországon is várat jelentett a XI. században, ennek legérthetőbb bizonyága Kálmán király I. 28. és 37. törvénye, melyben a Turóczy codex szerint az eredeti szöveg «comes civitatis», «civitatis mega» névvel jelezte a várispánt, vármegyét; később azonban, mikor a civitas már várispánttól, vármegyétől független várost jelentett, az eredeti kifejezéseket a törvénymásolók «comes comitatus» és «comitis mega»-ra változtatták.

Láttuk, hogy a civitasok ispánjainak *milesek* voltak alárendelve elidegeníthetlenül. Szent István törvényeiben tizenkét, Szent Lászlónál két-három, Kálmánnál csak három adat szól róluk miles néven, s e név idő folytán nemcsak megritkul, hanem jelentésében is mindinkább elváltozik és lovagot kezd jelenteni. Helyette ugyanazon várőrző vitézi osztály nevéként gyakoribbá lesz a *civis* név. Szent István törvényében ez még csak egyszer van említve, mikor a törvény (II. 7). azt parancsolja, hogy a vasárnap dolgozó embertől vegyék el ökrét vagy lovát, s az ökröt, melylyel a lovat is ki lehet cserélni, egyék meg a *civisek*. Szent László III. törvénye szerint (1. 2.). azokat, kik minden civitasban, várban száznagyok és tíznagyok alatt szolgálnak, magyarul *örök*-nek nevezik, s a kik ez örök vagy *civisek* közül I. András király és Béla herczeg ideje s a Sarkas bíró összeírása óta máshoz kerültek, azokat a legközelebbi Nagyboldogasszonykor Fejérvárott a királynak vissza kell adni.

Legtöbbször szól a civisekről Kálmán I. törvénye. A 39-ik cikkelyben megtiltja, hogy senki se tartson magánál szökött *civist* — a Turóczy codex szerint *civilist* — királyi engedély nélkül, mint a hogy másnak szökött szolgáját sem szabad befogadni (42). Ez lényegben ugyanaz a rendelkezés,

amelyet egy századdal előbb Szent István hangoztatott a miles elidegeníthetetlenségéről és valami másfél évtizeddel előbb Szent László is kiadott a szökött *civisek* és szolgák visszaadásáról, s a melyet 1083 körül az I. esztergomi zsinat 65. cikkelye úgy fejez ki, hogy *civilis* népből valót, valamint szolgát és szabadost ura akarata nélkül nem szabad diákká tenni s így szabaddá tenni, urától elidegeníteni.

A civisnek nem igazi rabszolga, hanem szabados állampotát mutatja Kálmán I. 38. törvénye, a mely szerint, ha a király esetleg *civist* enged át, küld valamelyik ispánnak vagy jobbagynak (ministro), akkor a civis csupán hadjáratra menjen, csupán hadi szolgálatra legyen köteles, máskülönben pedig, ha t. i. a katonai szolgálaton kívül egyébre is akarnák szorítani, akkor térjen vissza azon néphez, a melyből kiment (a civisekhez). A katonai szolgálatot a törvény «*expeditio*»-val fejezi ki, ami szorosán véve hadjáratot jelent, miként ezt másutt is világosan látjuk.¹

Kálmán I. 35. törvénye szerint a *civisek földjének használatáért* a vendég telepes leszolgálhatja a nyolcz dénárnyi földbér felét azzal, ha megteszi a *civilisek expeditióját*. Mivel az előzőleg említettük 38. tcz. szerint az *expeditio a civisek egyedüli köteles szolgálata*, ebből következik, hogy a civisek és civilisek ugyanazon várőrző katonai osztályt tették, s nem mondhatjuk azt Tagányival, hogy a civisek szabad vitézek, várjobbágys, a civilisek pedig az ő alattvalóik, várszolgák, kik csupán mellékszolgálatokat végeznek a hadjáraton vagy a vár körül. A mi következtetésünk szerint civis és civilis fölcserélhető nevek, ellenben Tagányi a saját értelmezése miatt a civist kénytelen civilisre változtatni ott is, ahol a Turóczy-codexben szintén civis van (Sz. László III. 2. Kálm. I. 38). S valamint az I. 35-ben a civisek földjére befogadott hospesekről van szó, kik rendesen nyolcz dénár földbért fizetnek a civiseknek földjük használatáért, ha csak ennek felét le nem szol-

¹ Szent László III. 10. tcz. Si rex in expeditione fuerit . . . sed postquam rex et primates redibunt . . . item si quis in expeditione furtum fecerit . . .

gálják a civilis hadi szolgálattal: azon módon az I. 45-ben *civisek földjére* befogadott más *szabad* telepesekről van szó, kik szintén nyolcz dénárt fizetnek földbérül a szolgálatot teljesítő *hetes civiliseknek* vagy civiseknek a királyi földesúr jövedelemszedői részére.

A XI. századi törvények adatai a fentebbiekben elég világosan megmondják, hogy *a civis nem szabad katonai osztály* s hogy a *civilis ugyanaz*, mint a civis, tehát szintén várőr vagy várőri osztályhoz tartozó. Ezt mind megerősítik a tártárjárás és városi szabad civisség előtti adatok még az aranybulla korában is, de sehol sem oly világosan, meggyőzően mint a Váradi Regestrumban, ahol azt is sok adattal látjuk kifejezve, hogy a *civis és castrensis* egyjelentésű, mert a *castrensis és civilis szintén egybevág*.

Lássuk az adatokat.

Kolozs várnak Ágad nevű száznagyságából való *castrensisek*, Csanád, Várdó, Apa és mások, *támogatva ugyanazon vár jobbággyaitól*, t. i. Egebény hadnagytól, Izsák száznagytól, Béda várnagytól, Bélától és Vadasától, megtámadták Nyikos fia Nyikos jobbággyait, Védát és atyafiát Hiszét azt mondván róluk, hogy az ő *civistársaik* (concives). Ezek pedig azt mondták, hogy *ők teljesen szabadok, nem civistársak*. S mikor ezt készek voltak a váradi káptalan előtt istenitélettel is igazolni, akkor a vádlók nevében Béla, Vadasa és Várdó elismerték, hogy Nyikos jobbággyai nem az ő civistársaik, s igaztalanul támadták volt őket (1213).¹

A bihari vár összes *kornyosti castrensisei* Mika bihari ispán előtt *civistársaiknak* nyilvánították Csab falu lakóit; ezek pedig azt mondták, hogy ők származásuk szerint Szent Király *szabadjainak* nevezett jobbággyok s ezt más-kor is igazolták Szikula bihari udvarispán előtt a csápori száznagyság összes castrensiseivel szemben és a *kornyosti civisek* nem merték őket meghazudtolni (1213).²

A karasznávrármegyei bánfalvi castrensisek szintén civis-

¹ Karácsonyi-Borovszky: Registr. Varad. 254. sz. 166. l.

² U. o. 147. sz. 172, 173. l.

társaiknak mondtak négy embert, kik azonban magukat *rutén származású szabadoknak* vallották s ezt egy rutén, Barnabás jobbágya, tüzes vasat hordva igazolta (1214) ¹ *Német származású szabadnak* mondta magát és ezzel czáfolta civis voltát a szalacsi Pál fia Pósa, mikor a szolnokvármegyei csögi castrensisek őt civistársuknak nyilvánították (1215). ²

Még jobb egy 1221. évi adat. Borsod várnak *két civise* Csokova és Ómány faluból, *támogatva ugyanazon vár jobbágyaitól*, megtámadták Mocsolyás, Pelg és Tornova némely lakóseit azzal, hogy ezek az ő civistársaik. Ezek pedig azt mondták, hogy *ők nem civisek, hanem szabadok, cseh vendégek fiai*. Mikor pedig a simonfalvai Roska és mocsolyai Nyög pártjukat fogták, *a főntemlített castrensisek* (t. i. a két civis) őket is civistársaiknak nyilvánították. András királytól küldött bírák, Tamás püspök, Pósa bán és Simon ispán Gutman poroszlóval elküldték a védőket Váradra, hogy tüzes vassal igazolják a maguk és védettjeik szabad voltát. Odaérkezve a védők elvégezték a háromnap i börtönt, mikor a vádlók lemondtak az (isten)ítéletéről s kijelentették, hogy összes ellenfeleiket igaztalanul támadták a civisséggel. ³

Ugyanazon évben András király elrendelte, hogy *a szét-szóródott castrensiseket össze kell szedni* és természetesen visszavinni a vár szolgálatára. A bihariak, t. i. a bihari vár castrensisei, jobbágyaikkal együtt megtámadtak néhány apátii lakóst azzal, hogy *bihari civisek*. A tordai apát és kegyura azonban hebizonyították, hogy ezek az emberek az ő egyházuk elválaszthatlan jobbágjai. ⁴

A fönt elsorolt adatokból bőségesen kiviláglik, hogy a civist és castrensiszt az aranybulla korában teljesen egyjelentésű neveknek tekintik, hogy a civist megkülönböztetik a várjobbágyoktól, s hogy a civis vagy castrensis nem sza-

¹ U. o. 300. sz. 180. l.

² U. o. 276. sz. 199. l.

³ U. o. 367. sz. 272. l.

⁴ U. o. 366. sz. 272. l.

bad ember, mert a civisség czáfolatául elegendő igazolni azt, hogy az illető szabad ember, s mert az elszóródott, megszökött civiseket vagy castrensiseket II. András király ép úgy visszaköveteli és visszatelepítteti, mint a XI. századi királyok, Szent István, Szent László és Kálmán.

Hogy a civilis egyjelentésű a castrensissel, eziránt Tagányinál sincs kétség.¹ Mivel tehát civis = castrensis és civilis = castrensis, ebből következik, hogy *civis* = *civilis*. Ezen kifejezéseket váltogatva használják az oklevelek a tatárjárás előtt, még pedig leggyakrabban a castrensiset, elég gyakran a civilist, legritkábban a civist, úgy hogy e részben a Várad Regestrum fönt elmondott adatai megbecsülhetetlen ritkaságok a közel négyszáz darab oklevél-regesta közt két-három évtizeden belül.

Ugyanott olvassuk, hogy Sempte vár jobbágysai ispánjukkal együtt megtámadták a királyné mamonyai (malonyai) tárnok-jobbágyait s azt mondták róluk, hogy ezek tulajdonképpen Sempte vár *civisei*. De aztán meggondolták a dolgot, kitértek a tüzes vas ítélete elől s megvallották, hogy hamisan támadták meg az illető tárnok-jobbágyokat a *civilis állapottal* (falso de civili conditione impetiisse).²

Bolondos vár leginyéri *civisei* 1229-ben szintén megtámadták a Szent Király jobbágyainak falujokban lakó fiait azzal, hogy *ezek az ő civistársaik s hasonló szolgálatnak vagyis a castrensisek kötelességének vannak alávetve*. Azok pedig kijelentették, hogy ők a Szent Király jobbágyainak fiai s ezt Bolondos vár jobbágyai is megerősítették, t. i. Máta hadnagy tizenegy száznagygyal és mások. Márton ispán még ezzel sem elégedett meg, hanem elküldte Növetlen nevű alsoki poroszlójával a vádlókat Váradra tüzesvaspróhára. Ott a vádlók meggondolták a dolgot s beismerték, hogy hamisan támadták a Szent Király jobbágyainak fiait a *civilis szolgálattal*.³

¹ Tört. Szemle 1913, 522. l.

² Karácsonyi-Borovszky: Regestr. Varad. 363. sz. 270. l. (1221).

³ U. o. 360. sz. 297. l.

Ezen világos adatok daczára, a melyekben *civis=civilis=castrensis*, mind egyjelentésűek, fogalmainkat legjobban zavarhatja az a változás, mely a XI. és a XII. század közt észrevétlenül, de egész természetesen végbement. Azok a *falusi civisek*, kiknek Kálmán I. 36. törvénye szerint egyetlen szolgálati kötelessége a katonáskodás: a hadjárat — *«solus in expeditionem pergit»*, mondja a Turóczy-codex helyesebb szövege a civilről — a XIII. század elején már különféle szolgálattal tartoznak a vár részére, csak katonáskodásukról nem igen olvasunk. Ez természetes azért, mert a falvakban elszórtan élő családos katonák, kivált egy-két évtizedes békeidőben, könnyen elszoknak a katonáskodástól és szegénységük, *dísztelen, hiányos fegyverzetük s katonai gyakorlatlanságuk* miatt csakhamar alkalmatlanoknak tünnek föl uraik, ispánjaik előtt a hadjáratokra. Azért helyökbe időnkint új meg új *hivatásos katonákat, mileseket*, vértés lovasokat kell fogadni akár zsolddal, akár hűbértartokkal. A régi katonacsaládok pedig több nemzedék után már inkább békés polgári munkával szolgálják várukat, várispánjukat s kezök munkájának gyümölcseivel vagy pénzzel váltják meg a katonai szolgálatot.¹

A civilis és castrensis nép, mely tehát eredetileg *civis* nevet viselt, sőt a Várad Regestrum s némely más oklevelek adatai szerint még a tatárjárás előtti évtizedekben is *civis* voltának élénk tudatában volt, olykor határozottan békés foglalkozását jelző névvel jelenik meg.

Az átvizsgáltuk sok oklevél közt legelőször 1201-ben találjuk nyomát annak, hogy egykori várőrök ivadécai *ácsmesterséget* űznek (*carpentarii civiles*) a Dráva vidékén, a

¹ «Si eciam paupertate prepediti exercituare non possent, dominis eorum unciam dare pro expensa tenerentur» — mondja egy későbbi, 1292. évi oklevél, figyelembe véve a mindenkori tapasztalatot, hogy *a katonává tett szabados család idővel elszegényedve, alkalmatlanná válik a saját költségén való katonáskodásra*. A hadmentességi illeték ez esetben 1 uncia ezüst = 1 pensa = fél fertó = $\frac{1}{8}$ márka = $\frac{44 \text{ kor.}}{8} = 5.50$ kor. Hazai Okmánytár IV. 81. l.

somogyi várispán földjénél.¹ Majd azt találjuk, hogy Galgóc vár civilisei Imre királytól az esztergomi érseknek ajándékozva, néhány évvel utóbb önként *pohárnokok*, vagyis pincérek, bodnárok lesznek az érsek csémi pinczéinél, «de voluntate propria tempore nostro pincernarie servitutis officio se obligaverunt» (1209). Ime, itt pozitív adatunk van az átalakulás idejére és mikéntjére!²

Majdnem egy nemzedék korával később látjuk, hogy Győr vár castrensisei közt vannak *szőlőművesek* (vinitores). A szőlőművelés jól összefért a vár őrizetével, ha az egykori civisek vagy civilisek várőri hetes szolgálatukat elvégezve hazamentek közeli falujukba s ott a kitűnő Sokoróhegy keleti, délkeleti lejtőin szőlőt is műveltek családjukkal egyébb falusi gazdálkodás mellett. Hogy várőrök voltak, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy míg 1240-ben, éppen a tatárjárás előtti évben, szabadságlevelöket vagy úrbéres viszonyuk szabadabb, szabados rendezését meg nem kapták, addig *azáznagyaik voltak* Győr vár nyuli, écsi, sági és tarjáni szőlőműveseinek ép úgy, «*mint a többi castrensiseknek.*»³

A várak népei közt szó van halászsokról, kapusokról, igricekről és szücsökről is, de már többnyire a tatárjárás után, a várőr-rendszer feloszlásának világos jeleivel. Legrégibbek a várak halászhai (1190 k., 1232), de éppen ezeknél nem olvassuk a «castrensis» nevet, hanem csak a «*piscatores castri*» kifejezést határleírásokban.⁴ Hasonlóan fordul elő a «Kapusd, villa *portariorum* nostrorum castri Posoniensis» és «Igrech villa *ioculatorum* eiusdem castri nostri» (1244).⁵ Egy későbbi oklevélből azonban kitűnik, hogy a

¹ Wenzel, I. 237. l.

² Knauz. Monum. Strig. I. 194. l.

³ Haz. Okmt. III. 5. «*vinitores castri. . . centurionem* nec habeant, sicut ceteri *castrenses* habere consueverunt».

⁴ Wenz. XI. 62. l. III. Béla király levelének töredéke egy 1394. évi oklevélben. — U. o. VI. 505. l.

⁵ Hazai Oklevéltár II. l. *porcariorum* helyes olvasása: *portariorum*, a minnek megfelelője magyarul a *kapus*, mint ez a kapusok falujának nevéből, a Kapusd-ból is kitűnik.

pozsonyi vár igricezi szintén «*castrensis*» néven szerepelnek Karcsa faluban (1253).¹ Mivel Kapusd és Igricz falut a kapus és igricz foglalkozású castrensisekről nevezték el, ebből következtethetjük, hogy a Kálmán király I. 38. törvénye szerint csupán katonai szolgálattal tartozó civisek ivadékai már jóval a tatárjárás előtt megoszoltak s némelyek a várban kapus, mások a kedvderítő, mulattató igricz foglalkozással szolgáltak. Végül, jó későn akadunk a castrensisek közt *szűc*őkre (castrenses pelliarii, 1259),² és *bak*ókra vagy hírnökökre (precones castri 1250).³

Hogy általában elparasztosodtak a falusi várőrök, ennek jeléül, kifejezésül tekinthetjük azt, hogy a budai sziget Szent Mihály egyházának adományozott castrensiseket a kir. adománylevél *rusticus*-oknak mondja (1225).⁴ Miután a tulajdonképeni katonáskodás céljaira e falusi paraszt civis-ivadékok a drága vértet nélkül kevésbbé látszóttak alkalmasoknak, azért a király a castrensiseket immár könnyen eladományozza s csupán egyeseket léptet elő igazi vitézekké szabad serviens, később nemes serviens címmel. Az eladományozottak közé kell soroznunk azon castrensiseket is, a kiket II. András király áthelyezett a királyi *udvarnokok* közé (1232),⁵ tehát a várispán hatósága alól átutalt a nádor hatósága alá, hogy a többi udvarnokok terhet megosztva rajtuk segítsenek a királyi udvar élelmezésében. Méginkább eladományozással függ össze a castrensisek névváltozása akkor, mikor IV. Béla király a szekszárdi apátság Csert(ő) nevű bakóját vagy hírnökét, ki hűségesen elkísérte őt herczegkorában németországi száműzetésébe, rokonaival együtt ugyanazon apátság szabad jobbágyává tette, hogy pánczélosan járjon a király hadjáratára és az apát követésére; s miután az apátság így szabados bakóinak szolgálatát elvesztette volna, a király kárpótlásul ugyanannyi

¹ Wenz. II. 242. l.

² U. o. XI. 461. l.

³ Haz. Okmt. VI. 106. l.

⁴ Wenz. XI. 179. l.

⁵ U. o. 241. l.

háznépet adományozott az apátságnak Fejérvár castrensis-
seiből *lovas börtön vagy hírnök* szolgálatra (in officium
preconum equitum), mint a hány háznép Cserttel együtt
felszabadult. Ez a felszabadítás tökéletesen olyan, mint a
milyen szokott lenni a szabad serviens kinevezése. Az új
szabad jobbágyság még szabad földet is kapnak (1239).¹ Egy
nemzedékkel később példát találunk arra, miképen történt
egyes vitéz castrensisek megnevesítése. *nemes servienssé*
való kinevezése. V. István király 1271-ben három zalai cas-
trensis testvérét fényes tetteikért az országos nemes ser-
viensek sorába emel egész Gyerse (Gelse) nevű földjükkel
együtt.² Hasonlóképen Pozsony vár három castrensisét, kik
más-más faluból valók és Gyüge fia János ispánnak voltak
a serviensei vagyis vitézei, s mint ilyenek, különösen Pozsony
várnak Henrik-bán fia Miklós nádortól való visszaszerzésé-
ben tűntek ki, IV. László király rokonaikkal, tizennyolczad-
magukkal kivette korábbi (szabados) állapotukból, a pozsonyi
várispán hatósága alól, földjeikkel együtt s az ország azon
nemesei közé sorozta, kik a királyi zászló alatt vitézked-
nek (1287).³

Befejezésül vessünk egy pillantást a feloszlóban levő
civis, civilis vagy castrensis, tehát a régi várőri osztály
szolgálmányaira, hogy lássuk, mennyi maradt meg az
eredeti katonai kötelezettségekből a tatárjárás koráig. Saj-
nos, e szolgálmányokról vajmi kevés adat maradt reánk,
mert az egész régi katonai osztály bomladozóban volt, a
mikor az írásbeliség lendülni kezd Magyarországon II. András
és IV. Béla idejében. Megjegyzendő, hogy Rogerius hiteles
emlékirata szerint a tatárjárás Béla királya volt az, a kire
a nemesek az írásbeliség behozatala miatt megharagudtak,
s a későbbi krónikák bizonyosan tévednek, mikor ezt az
újítást III. Bélának tulajdonítják. Oklevelek természetesen
voltak már korábban is, de aránylag csekély számmal, s

¹ Wenzel VII. 67—69. l.

² Haz. Okmt. VI. 180 l.

³ U. o. II. 19. l.

való igaz, hogy az oklevelek számának szembetűnő emelkedése az aranybulla korában indul meg, a mikor az írásbeliség elvét Béla ifjabb király rákényszeríti a magyarságra a királyi örökségek több évtizeden át folyó keresésével s az oly adományok visszaszedésével, a melyeket birtokosaik nem tudtak kellőképen tanúkkal, különösen pedig írásokkal igazolni.

A civilisek szolgálmányairól Imre királynak a zágrábi püspökség birtokaira vonatkozó 1201-ik évi oklevelében mellékesen megtudunk annyit, hogy *nyesteket és sertéseket* szoktak tőlük szedni a király részére s ezen királyi jövedelmekből a zágrábi püspök egyházmegyéje egész területén megkapta a tizedeket.¹ A másik adat szintén Dráván túl lakó civilisekről vagy castrensisekről szól. Szolgálmányait II. András király oklevele (1213) azon alkalommal foglalja írásba, a mikor a gorai ispánságot odaadta a topliczai cistercitáknak, de hangoztatja, hogy ez adománynyal a régi szolgálmányok nem változnak. E szerint a vendégek és castrensisek minden háztól fizetnek évenként *nyesteket* úgy, a hogy a királynak szokták fizetni, t. i. 24 freisachi dénárt,² továbbá egy köből *búzá*t s egy köből *zab*ot Szent Mihály és mindszent ünnepe között, köblét négy ököllel mérve; fizetnek a nyestszedőknek is minden háztól két pogácsát, egy köből zabot és egy tyúkot, s mindezt *el szállítják* saját szekerekön a topliczai egyházhoz. Maguk a castrensisek évenként, a hányszor szükséges, tartoznak az állatok részére *istállókat készíteni és kijavítani* a saját költségükön. Úgy a castrensisek, mint a többi népek is, mindenkor megadják a monostornak azon *sertéseket*, a melyek a király jogához szoktak tartozni. A castrensiseknek összes szolgálmányait el akarták itt sorolni, s legfőlebb azt hagyták ki, hogy egy két évvel korábbi összeírás szerint a *száznagyok alattvalóikkal* együtt részt vesznek a *kaszálásban, gyűjtésben*

¹ Wenzel I. 238. l. «de portis» helyett «de porcis» a helyes olvasás.

² U. o. XI. 111. l.

és betakarításban, s megadják a topliczai egyháznak is évente azt, a mi a *herczegnek vagy ispánnak* járt, t. i. négy ökröt, harmincz tyúkot, négy ludat, háromszáz kenyereket, harmincz vödör bort s negyven köből zabot, úgyszintén az *udvarispán részére* egy köből búzalisztet, egy köből kölest, egy köből mézet, egy ökröt, egy ludat, tizenöt tyúkot, egy juhot, tizenöt vödör bort és harmincz köből zabot. Egy helyen vannak emberek, kik tartoznak az uraság ügyeiben (*követségbe*) *menni* oda, a hova az udvarispán parancsolja.²

Mindeme szolgálmányok a következőkben foglalhatók össze: 1. vám (tributum) vagy tized a királyi erdők használatáért az ott fogott nyestekből és makkon hizlalt sertésekből; 2. csekély vám a földnek búza- és zabterméséből; 3. a földesúrnak, tisztjeinek és a nyestszedőknek megvendégelése megszállásuk alkalmával; 4. a vámok és ajándékok elszállítása, s némi közmunka istállóépítéskor és szénabetakarításkor. Hasonló szolgálmányokat látunk a pannonhalmi monostor lovas vitézeinél, kik magukat ministereknek, lovas jobbágyoknak nevezték. Ezek fizették a szabadok tizedeit, noha maguk szabadosok voltak, fizettek tehát tizedet termésökből, állataik szaporulatából; évenként elküldték szállásajándékukat az uraságnak, résztvettek három napon a szénabetakarításban, fuvaroztak bort, lovon kísérték útra, hadba az urat vagy tisztjét, lovon jártak követségbe; őrizték az úr lakását, mint vitézek, s követ, épületfát hordtak építkezéskor.³

Ezen adatok összevetése immár meggyőzhet mindenkit arról, hogy a civilis vagy castrensis osztályban csakugyan a XI. századi vitézi várőr, civis osztálynak az ivadékait kell látnunk még mindig szabados állapotban a XIII. században is. Ezeknél a katonáskodás már csak az úti kíséret és követjárás alakjában maradt meg. Hogy az igazi katonáskodástól

¹ U. o. XI. 116—118. l.

² U. o. 111. l.

³ Pannonh. Rendtört. I. 202., 772. l. (1237.)

mily távol állottak az elparasztosodott ivadékok, mutatja a következő eset. Borsod vár civilisei közül három ómi ember támogatva a vár jobbágyaitól vagyis tisztjeitől (hodnog, centurio, *urbis prefectus* = várnagy!) megtámadta Csikircset és rokonait azzal, hogy osztályosaik, tehát szintén *civilisek*; ezek pedig *tagadták*, s azt állították, hogy *ők a király vitézeinek lovas nemzetségéből valók* (de genere equestri scilicet militum regis). A borsodi vár civilisei és jobbágjai kitértek a tüzesvasítélet elől s visszaadták Csikircséknek két ekényi ómi földjüket,¹ a mi körülbelül 240 hold földet jelentett. Az igazi vitéz, miles, már vértessé volt, s hozzá képest a régi módi könnyű lovas, a civilis, castrensis, már nem ment vitéz-számba. Legfőlebb egyesek katonáskodtak közülök, mint a várispán serviensei, szabados csatlósai. Ha ezek vitézségükkel kitűntek, uruk ajánlatára megkaphatták a szabad királyi serviensséget vagyoni jogi szabadsággal, szabad földdel, a várispán hatósága alól való mentességgel.

E serviens csatlósokon kívül a várispán megyei zászlóaljában a várjobbágyság tisztis osztálya, t. i. a tisztek és rokonságuk teszik a katonaságot vagy kizárólagosan, vagy túlnyomóan. Annyi bizonyos, hogy voltak vármegyei csapatok s ezek katonai szellemének, készenlétének és gyakorlásának biztosítására a várispánok időnkint *seregszemlét* tartottak.² A castrensisek hadkötelezettségének egyik utolsó nyoma Rogerius adata, a mely szerint IV. Béla király a tatárveszedelem hírére *hadba szólította úgy a nemeseket, mint a királyi servienseket és a castrensiseket*.³

10. Inek-e vagy örök?

Szent László II. törvénye bevezető sorai szerint «*temporibus piissimi Ladislai regis*», a kegyes László király idejében keletkezett, még pedig *két külön törvényhozással*,

¹ Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varad. 79. sz. 224. l. (1219.)

² U. o. 304. sz. 181. l. «cum Voiouoda comes de Doboka *pervideret exercitum suum*, quidam ex ioubagionibus . . . stetit in ordine ioubagionum naturalium . . . » 1214.

³ M. Florianus, Fontes Domestici, IV. Rogerius. c. 14.

ámbár csak tizennevecz cikkelyből áll. A két külön törvényhozást abból következtetjük, hogy a legnagyobb büntetést, az akasztást, egyszer a tyúk áránál nagyobb,¹ másszor a legalább tíz dénárnyi érték tolvajára mondja ki,² ez utóbbi érték pedig már a tinó árának egy harmadát jelenti.

Szent László uralkodása 1077-ben kezdődik. Alatta az első törvényhozás az uralkodás kezdetén, az első vagy második évben történt és ez épen a tolvajok kiirtását vette czélba. Magyarország összes főemberei megesküdtek, hogy nem tűrnek maguk közt tolvajt, s nem kímélik, nem rejtik el még rokonukat sem az *akasztás* elől, *ha egy tyúknál nagyobb értéket lopott*. Ez a törvény kiterjedt minden szabadra, még a diáki, egyházi rendre is. Az első irtó föllépés és hatás után néhány évvel, 1080 körül, már kissé enyhíteni lehetett a tolvajirtó törvény szigorát. Ekkor mondták ki az *akasztást a legalább tíz dénár érték tolvajára*.

Szent László III. törvénye még enyhébb, mert *a tíz dénár érték tolvaját* már nem akasztatja fel, hanem *rabszolgául adatja el*. Az életét legalább megkíméli. Ez a törvény okvetlenül Szent László II. törvénye után keletkezett, mert a főembereknek itt említett eskűjére mindjárt az első cikkelyben hivatkozik. Ugyanezen cikkely elrendeli, hogy a király követe *minden civitasban* vagyis várban *vallassa ki* az esetleg köztük lappangó tolvajokra nézve először *az örök száznagyait és tíznagyait, azután magukat az öröket*, s a gyanusakat próbálja ki tüzesvasítélettel.

A III. törvény második cikkelye a *szőkevény szolgák és szabadosok visszaadását* rendeli el I. András király és Béla herczeg idejéig visszahatólag. A szőkevényeket azok, kik befogadták őket, tartoznak Nagyboldogasszonykor, a fejevári egyház főünnepén (aug. 15.), mikor a királyi udvar ott ünnepe, a királynak visszaadni, vagy a rájuk való jogot igazolni.

Ugyanazon törvény huszadik cikkelye a szőkevények

¹ Sz. László II. 1., 13.

² U. o. 14.

visszaadásának határidejét, mivel a sokaság miatt a visszaadás és igazolás egy nap alatt nem mehetett végbe, kiterjesztette a Nagyboldogasszony ünnep nyolczadába eső Szent István-ünnepig. Ezt az ünnepet csak 1083-ban rendelhették el István magyar király szenttéavatásakor. A róla szóló törvény tehát második cikkelyében keletkezhetett 1081—1082-ben is, de a 20. cikkelye csak 1083-ban vagy néhány évvel ezután jöhetett létre.¹

Valamint már Szent István kimondotta, hogy a király és az urak tulajdonjoga *vitézők és szolgáljuk* fölött megingathatlan és hogy a máshoz szökött *vitéz vagy szolga* visszavezetésére küldött követet tíz tinó fizetésének terhe alatt tilos bántalmazni (II. 6., 21., 23.): ép így Szent László szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta más szolgájának vagy marhájának a befogadását és tíz pénzát érő tíz tinó bírsággal sújtotta azt, ki a szökevény szolga vagy elveszett jószág keresőjét akadályozza (II. 21., 29.). S valamint a Szent László III. 15. törvényében ötvenöt pénzával sújtott törvénysértőkn, a jókszedőkről szóló két cikkely után, bizonyára a jókszedés akadályozói értendők: ép úgy ötvenöt pénza bírsággal sújtja Kálmán törvénye azt, a ki szökevényt tart magánál, *szolgát vagy civist* (=civilist) királyi engedély nélkül (I. 39., 42.).

A fentebbi párhuzamos helyek — kiegészítve még az I. esztergomi zsinat 65-ik cikkelyével, mely ötven pénzával sújtja azt, ki másnak *szolgáját, serviensét* (=szabados) és *civilisét* diákkáavatással fölszabadítja s urától elidegeníti — tökéletes összhangban vannak Szent László III. 2.

¹ Marczali Henrik a Szent László-féle III. törvényre nézve még mindig ragaszkodik a Büdinger nyomán felvett Salamon-kori, 1064 körüli keltezéshez. Budapesti Szemle. 1914. II. 9. 1. Sz. László III. 8. tcz.-ben a «*secundum S. Stephani decreta*» szövegre hivatkozni nem lehet, mert ezt a Turóczy-codex őrizte meg helyesebben «*sancta decreta*» alakban. Itt nem Sz. István törvényére van utalás, hanem Sz. László II. 14. törvénycikkelyére. A *sancta* talán későbbi betoldás. Ellenben hivatkozhatunk a Sz. László III. 17. tcz.-re, hol ez van: «*lege Beati Stephani discutantur*».

törvényének rendelkezésével, mely szerint a szökevény *szolgákat, civiseket* vagyis magyarul öröket és *űhűgyőket* (wzbeq = weheg = liberti) vagyis szabadosokat kétszeres visszaadás és ötvenöt pénza büntetésének terhe alatt vissza kell adni záros határidő alatt jogos tulajdonosuknak.

A latin szöveg kritikus része így szól:

«apud quemcunque 1. *aliqui*
   civium vel illorum,
   qui dicuntur ewrek
   (1C ewnek, TC liberi);
   2. *vel servi*
 detinentur :
     . . . regi presententur.»

Az előrebocsájtott föltételes mellékmondatnak itt két alanya van: 1. *aliqui* . . . . 2. *vel servi*. A mi közbeesik, az az *aliqui* jelzője diákul és magyarul. Ellenben a magyar nevet (ewrek v. ewnek) miért jeleznek utólag latinul (vel *servi*)? Nem természetesebb-e, hogy a *civium* jelentését adják meg a magyarok számára magyarul, mint az, hogy az akkor általánosan ismert magyar szót határozzák meg latinul? Ez utóbbi esetben a föntebbi szövegrész így alakult volna:

«apud quemcunque *aliqui* 1. *civium*
   2. *vel illorum*,
   qui dicuntur ewnek,
   vel (=id est) *servorum* (!)
 detinentur :
     . . . regi presententur.»

Más szóval: Tagányi értelmezése még grammatikailag is erőszakot követne el az eredeti szövegen oly esetben, oly nehézkesen, hogy ennél sokkal egyszerűbb lett volna az alannak ilyen alakítása: *aliqui, 1. civium, 2. vel servorum, qui dicuntur ewnek*. De hát a törvényhozók nem a *servit*, hanem a *civest* akarták megmagyarázni, magyarul is megnevezni, s ennek a *civesnek* volt a magyar neve *ewrek* vagyis *örök*.

Szent László III. 2. törvényczikkelyében Tagányi értel-

mezése nemcsak grammatikai felforgatást okozna, hanem a *civis*nek sem találhat helyet. Mert a *civis*, Tagányi szerint, szabad ember, a kinek a szökéséről és visszaköveteléséről csak akkor lehetne szó, ha lopása miatt elfogták. A XI. századi törvények máskülönben csak szolgák és szolgarendű szabadosok szökéséről és jogos visszaköveteléséről beszélnek.

A mi értelmezésünk és adataink szerint a szolgák, szabadosok, civisek elidegeníthetlensége és jogos visszakövetelése tökéletes összhangban van a XI. században többször megismétlődő törvényekkel. Ez az értelmezés nem szorul semmiféle grammatikai erőszakra. Nem kénytelen szavakat kidobni vagy átalakítani, pl. a *civist*. Azt meg már részletesen láttuk,¹ hogy a Szent László III. törvényét tartalmazó codexek eltérő olvasásai nemcsak a történeti kritikán átszűrve, hanem egyszerű számarányukkal is mintegy megszavaztatva, legalább ötszörös szótöbbséggel a mellett döntenek, hogy a III. törvény 2. cikkelyében nem *ewnek* vagy *inek*=servi volt az igazi eredeti kifejezés, hanem az *ewrek* vagy *őrök*, a civisek magyar neve, úgy a hogy a Corpus Juris Hungarici nyomtatott kiadásaiban nagyon helyesen reánk maradt.

11. *Volt-e bérő osztály Magyarországon a XI. században?*

Hogy ezt a kérdést fel kell vetni, ennek fő oka az, hogy a történetírók nem tesznek különbséget *kisbérő* és *nagybérő* közt, s e megkülönböztetés nélkül hangoztatják, hogy a bérlet-rendszer Nyugateurópa fejlettebb országaiban is csak a XII. században kezdődik, nálunk pedig csak a XIII. század vége felé.² A bérlet-rendszeren t. i. könnyen észrevehetően a nagy bérleteket értik, a melyek tőkékkel dolgoznak s a melyek a városi élet felvirágozásával felhalmozódott eme tőkét a vidéken kert-, szőlő-, nagy föld-, erdő- és bányaműveléssel akarják kamatoztatni, a mit a földesurak is magukra nézve előnyösebbnek tartanak.

¹ L. e könyv 17., 18. l.

² Tagányi: Tört. Szemle 1914, 442—443. l.

De nem lehet gondosabb megfigyeléssel kétségbevonni, hogy a kisbérletek rendszere a középkorban sokkal régibb, sőt hogy úgy a kisbérlet, mint a nagybérlet már az ókorban is meg volt. Gondoljunk csak a római köztársaság agrarius törvényeire, melyek az *ager publicus*ból a patriciusok és optimáták, lovagok nagybérletei mellett a plebeiusoknak, proletároknak s kiszolgált katonáknak, veteránusoknak is igyekeztek részt juttatni kis bérletek alakjában. E kedvezményes bérletek adtak módot szegény, de szabad római polgárok kitelepítésére, kik mint *colonusok* szabad bérlői lettek a római provinciákban lefoglalt római állami földeknek, az *ager publicus*nak, s fizették az alattvalók adójától, tributumától különböző földbért, a *censust*. A császárkor már kevésbé tett különbséget a szabad polgárokból és római polgárrá tett provinciális cohorsbeliekből telepített *colonusok* s a libertinus földművesek vagy provincialis alattvalók közt. Egyaránt súlyos adókkal terhelték s elnyomták, röghöz kötötték őket.

Konstantinápoly Isauri-dynastiája (717—802) a birodalom egyes részeinek egyenletesebb betelepítése s föllendítése céljából megszüntette, eltiltotta az *örökbérletet*, a földhöz kötött úrbéres állapotot s megadta a *szabad költözés* jogát. A paraszt szabadon elköltözhetett, ha a földesúrral szemben való földbér stb. tartozásainak eleget tett; viszont a földesúr is visszavehette földjét, ha bérlőjét kártalanította a hátrahagyott javításokért, gyümölcsöző befektetésekért s épületanyagért, mit magával nem vihetett. Ha a paraszt földesura részéről előlegeket, tőkét vett igénybe pl. szőlőtelepítésnél, akkor az Isauriak megengedték a *feles bérletet*, máskülönben a földesúrnak meg kellett elégednie a *termés tizedével*. A ki többet követelt, azt átkozottnak mondták.¹

Nyugaton a Meroving frank hódítás folytán a római castellumok területe, mint állami föld, mely egyszersmind a népvándorlás betörései miatt lakatlanná lett, a király

¹ Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. I. 1907. 422., 423. l.

tulajdonába jutott. A castellumok királyi *curtis*okká (cohortis),¹ udvarokká, uradalmi megerősített központokká lettek a volt római határszéleken. A belső germán területeken a szabad germánok határközösségekben éltek, hol az egyeseknek csak haszonélvezeti joguk volt, rendelkező joguk pedig csak közösségben a rokonokkal, határosokkal. A kik pusztaságba, lakatlan területre telepedtek, azok királyi engedélyt kérnek. A római jog szerint tized járt a kincstárnak az *irtásföldről* (decimæ novalium), a germán királyok pedig a műveletlen földről legelő vagy irtáshért kezdtek szedni azoktól, kik ott letelepedve, a földet használták. Nagy Károly a curtis-uradalmak rendszerére alapította egész államszervezetét, ennek kellett szolgáltatnia az államélethez szükséges jövedelmeket és katonaságot. Így tarthatta el világi és egyházi tisztviselőit. Az uradalmak jövedelmeit a curtisokhoz tartozó *szolga- és szabad bérlő telkek* szolgáltatták. A dolog természete szerint az úr rendelkezett a rabszolga egész munkájával. De miután már a rómaiak megelégedtek a munka vagy termelés egy részével, ez hatással volt a germánokra is. A munkaidő felét követelték a szolgától, három napot egy héten s e mellett más kis szolgáltatásokat: sört, malacgot, kenyeret, csibét, tojást. Az úrbéres szabadokat colonusoknak nevezték, kiknek maguknak is lehettek rabszolgáik és allodjaik, tulajdon földjeik, a melyek szabadok voltak minden úrbéri tehertől. Már az alamann törvény szól az úrbéres szabadokról: «*Liberi autem ecclesiastici, quos colonos vocant, sicut et coloni regis . . .*» (23. l.). Új irtások kezdeményezői leginkább a monostorok és más uradalmak, ritkán a szabad határközösségek. Ez utóbbiakban a telkek felosztása mozgékonyabbá tette a vagyont, mely aztán egyre

¹ Dr. Karl Lajos francia hangtani alapon jut arra a következtetésre, hogy a frank latin curtis (spanyolban cortex) legjobban a cohortisból eredhetett. Ezt a magam részéről történetileg azzal tudom támogatni, hogy a curtis = cohortis nagyon illik a castellumokra, mert ezekben táborozott a közeli nagy castrum legiojához tartozó valamelyik provinciális auxiliarius cohors (kb. 600 vitéz). V. ö. a középkori latinság nagy glossariumait, Du Cange stb.

egyenlőtlenebbé lett. A frank monostori uradalmak közül legismertebb a st.-germaini monostor huszonnégy curtisből álló gazdasága. A hozzájuk tartozó telkek közt $\frac{4}{5}$ a *szabad bérlőtelkek száma*, 1430 telek, egyenkint harmincz hold földdel, hospeseké 75 telek, liteké vagy szabadosoké 25 és rabszolgáké 191 kisebb telek, húsz hold földdel. Az augsburgi püspöknek kétannyi szabad telke volt, mint szolga-teleke. Egy kis monostor birtokában a kétféle telkek száma körülbelül egyenlő. A szolgák és ministerialisok¹ házi üzemen tartották az uradalom mezei és ipari termelését. Ezeken kívül voltak a telkes szolgák, szabadosok, hospesek és szabadok, kik *kétféle szolgálattal* tartoztak: kézi és fogatos munkával (*manoperæ*, *carroperæ*). Némely telkek a szolgálatok mindkét nemével tartoztak, mások csak az egyikkel vagy a másikkal (*mansi operarii*, *mansi carroperarii*). A fogatos munkával tartozó telkek rendszeren *hadiszolgálmányokra* is kötelesek, azért nagyobbak és több tekintetben szabad telkekként tűnnek föl. Egy fogatos napot három kézimunkanappal vettek egyenlőnek. A nem szabadok idejük felét, heti három napot tartoztak urok szolgálatában eltölteni (*triduana servitia*). A szabad bérlőtelkek csak egy-két hetet szolgáltak egész éven át, sőt e munka helyett elegendő volt némi *készpénzfizetés*. Épen a készpénzfizetés vagy a megfelelő terményadás tette a bérlő és úrbéres telkeket értékesekké. Az úrbéresnek megmaradt legalább a fele termése, s a mit a szolgatelek urának beszolgáltatót, az átlag évi két solidusra tehető, mai pénzben mintegy 65 koronára.² A munkák és szolgáltatások együttes értékét kétszer-három-

¹ Nagy Károly «De villis» című rendelete szerint «unusquisque iudex (sc. villicus) in suo *ministerium* bonos habeat *artifices* idest *fabros* ferrarios et *aurifices* vel *argentarios*, *sutores*, *tornatores*, *carpentarios*, *scutarios*, *piscatores*, *aucipites* . . . *pistores* . . . *retiatores* . . . *necnon et reliquos ministeriales*, quos ad numerandum longum est (c. 45.).

² 15 vödör sör (= 15 frank dénár), 1 sertés (4 Œ), 2 tyúk (1 Œ), 30 tojás (1 Œ) és kenyér (1 Œ) = 24 dénár $\times$ 1.5 gr ezüst $\times$ 18 fillér = 6.48 korona, mely vevőértéke szerint akkor tízannyit ért, mint ma, tehát 65 koronának felelt meg.

szor annyira számíthatjuk. Lamprecht számítása szerint a telekjövedelem 800, 1100, 1200 és 1250 táján sorban 9·5, 7·5, 4·2, 2·4 %-ot tesz, tehát folytonos esést mutat. Azért már a XII. században kezdenek felhagyni az úrbéres gazdálkodással s áttérnek a tőkével dolgozó *nagybérlet-rendszerre*, mely legalább 6·2%-ot nyújtott.¹ A colonusok nem ritkán ott hagyták telküket és valamelyik uraság szolgálatába állottak, mint *hűbéresek*. Az is gyakori, hogy a colonusok öröktulajdonuknak nézték a használatukban levő földet, s elidegenítették, a mi ellen már Kopasz Károly rendeletet adott ki az egyházi és királyi birtokok megóvására. A hűbéres viszony nem rontotta le a libernek, volt colonusnak szabad állapotát, kivált mióta előkelő udvari tisztek is viselték a *minister*, ministerialis nevet. Szabadokhoz számítandók a *censualisok* is, kik mások földjének használatáért csekély földbért, censust fizettek.²

Már Nagy Károly alatt megkezdődött, de utódai alatt alábbhagyott, s az Ottók alatt új erőre kapott a németek terjeszkedése kelet felé. A telepítésben legbuzgóbbak a bremeni érsek és magdeburgi püspök északon, s a salzburgi érsek, passauai püspök délkeleten. Ez utóbbi kettő Nagy Károlytól kapott birtokokat Pannoniában az avarok legyőzése után, de térítő, telepítő és gazdasági tevékenységek itt a magyarok honfoglalásával megakadt. A lechfeldi csata (955) után újra megkezdődött a kivándorlás az Ostmarkba, Karinthiába, Krajnába. A település általában igen kedvező feltételek mellett történt: a telepések *mentesek a katonai szolgálattól* és csupán csekély földbért, censust tartoztak fizetni a földesúrnak. Pl. még jóval később is a bremeni érsek *egy dénárt* fizettetett évente *egy telekért a termés és állatszaporulat egyházi tizedén felül*.³ Az ily colonusok

¹ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben. I. 620. l. (1886.)

² Grupp id. m. I. 74., 199—208. l. II. 1908. 117—131. l.

³ U. o. II. 369. l. Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. (1891) 5—13. l. Ugyanitt közölve van a bremeni 1106. évi telepítő bérszerződés, melynek kezdőszava: «*Pactionem quamdam, quam... Hollandi nobiscum pepigerunt...*» őse a német *Pacht* szónak, ez pedig egyenesen *bérletet, haszonbért* jelent.

valóságos bérleők: szabadon jöttek, szabadon el is távozhattak, ha eleget tettek bérleti kötelezettségöknek, s a földesúr szintén elküldhette őket, ha nem feleltek meg bértartozásuknak. Csakhogy e colonusok kisbérleők, szabad úrbéreseknék is nevezhetők s meg kell őket különböztetni a tőkés nagybérleőktől, kik akkor lépnek föl, a mikor már nemcsak végbement a vidéki népesség mozgékonyabb elemeinek betelepődése a városokba, hanem megfordítva a város gazdasági élete kezdett visszaáramlani a vidékre pénzgazdaságból eredő bérletek alakjában. Ez az, a mi Németországban a XII. században, nálunk csak a XIII. század vége felé kezd jelentkezni.¹

Ezen adatok nem annyira külföldi analogiák, mint inkább egyszerű előzményei annak, a mi nálunk is bekövetkezett. Szent István király idejében a német *colonisatio Magyarországra* is áttolódott, legalább szórványosan, aztán sűrűbben, majd tömegesen a XII. és XIII. században (százszok). Szent István és Szent László törvényei többször szólnak a vendégek, jövevények befogadásáról s a velök való jó bánásmódról. A hospesek példáját aztán követték a belföldi szegényebb szabadok is a más földjére való letelepedésben.

Főntebb láttuk, hogy a bremeni érsek *tizedeket* kívánt a telepesektől. Szent László I. 27., 30. törvénye is megszabja, hogy az apátok szabadjaiktól tizedeket adjanak a püspököknek s hogy a püspökök tizedeket szedjenek a szabadoktól. Mi szükség volt ezt a szabadokra külön kimondani? Hiszen Szent István már rég kimondotta, hogy a kinek Isten tizedt adott egy évben, a tizediket adja Istennek (II. 52.). Szent László részletesen is kifejtette a tizedelés szabályait és meghatározta, hogy a külön gazdálkodó fiú és szolga is tartozik terméséből tizedet adni, s általában mindenki, a kinek van évi termése és állatszaporulata. (I. 40.)

¹ Grupp id. m. IV. 1914., 270. l. «Umgekehrt erfolgte eine Rückströmung von Bürgern und Kapitalien auf das Land um so mehr, als der Erwerb städtischer Güter und Bodens ungemein erschwert war.» Jahrbücher f. Nationalökonomie. 1906. (86) 728.

A szabadok tizedeinek külön elrendelése bizonyára azon okból történt, a mi később is többször szembetűnik okleveleinkben, hogy a tizedfizetés legkönnyebben ott maradt el, a hol új telepítés és termés jött létre azelőtt nem művelt, tehát tizedelés alá nem esett területen.

Azt is láttuk fentebb, hogy a colonusok Németország szélein kedvezésképen mentesek voltak a hadiszolgálattól és csupán csekély censust fizettek a földesúrnak. Ilyenek lehettek nálunk azok a *régi colonusok*, a kiket a magyarok elűztek telepeikről, de Kálmán I. 19. törvénye visszabocsájtott. Csak az akkor még elég szegény egyházak és monostorok nem voltak kötelesek a régi colonusokat visszafogadni. Valószínűleg azért, mert földbérük nagyon alacsony volt s kevés jövedelmet adtak. Aztán jelentkeztek már új telepesek nagyobb számmal, szabadok, vendégek, kik nyolcz dénárt fizettek egy telekért, egy háznak megfelelő föld használatért, talán 27—30 holdért.

Kálmán királynak összesen hat törvényczikkelye szól a *szabadok dénáraitól* (I. 35., 40., 45., 79—81.).¹

E törvényczikkelyek bevezetése a 45. t.-cz.-ben van meg s úgy szól, hogy *ezentúl ne minden szabadtól szedjenek nyolcz dénárt*. Hogyan értendő ez? Úgy-e, a hogyan értelmezni szokták, hogy t. i. minden szabadtól szedtek eddig nyolcz dénárt, de Kálmán ezt most a szabadok egy részére nézve megszünteti? Eddig tehát, mivel a vérdíjakról és tolvajokról szóló törvények liber-en még az urat, seniort és nemest is értik, ezek is fizették a nyolcz dénárt? Épen nem. Itt a liber szónak nem a legtágabb, hanem a legszűkebb jelentése szerepel, ugyanaz, a mely Szent László 1092. évi (I.) 27., 30. törvényczikkelyeiben is egyedül helyes, hogy t. i. *liberi a szabad telepesek*, kik apátok, püspökök, ispánok falvaiban házhelyet kaptak, új irtásokat műveltek, s udvari vagy várbeli szolgálatot is vállaltak. Kálmán dénár-

¹ Erdélyi: Az első állami egyenes adó elmélete. 30—37. l. Tört. Szemle 1914, 206—207. l. Ez utóbbi helyen csak a civisekre, civilisekre vonatkozó szövegrészek kerültek szóba.

törvényeinek bevezetése tehát azt akarja mondani, hogy ne minden szabad telepestől szedjék egyformán az egy telekre eső nyolcz dénárnyi földbért, hanem némelyektől csak félannyit szedjenek.

Csupán felényi földbért, négy dénárt tartoznak fizetni azok a szabadok és vendégek, kik katonai vagy ezzel egyértékű királyi szolgálatot teljesítenek (civilium expeditionem faciat; regi equos, currus servitia stipendiaria suppeditabant), vagy a földesurak földjén munkát végeznek (in terris laborant aliorum).¹ Ellenben a többi szabad és vendégletelepesek, kik sem katonai szolgálatot, sem úrdolgát nem teljesítenek, hanem csak maguknak dolgoznak, azoktól a *nyolcz dénárt* szolgáltatassák be az illető vár és száznagyság jövedelemszedőinek.²

Kik szolgáltatassák be? Az egyik törvényczikkely ezt is meghatározza: ha maguk a civisek fogadták be a szabad telepest falujokba, akkor ennek a földbérét, a nyolcz dénárt, a *hetes civilisektől* vegyék át a dénárszedők. Hetesek azok, a kikre a civis vagy civilis faluban a köteles szolgálat sora az illető héten reáesett. Hetenkint váltakoztak a civisek a vár őrzésében, katonai szolgálatában, s talán hetenkint föl-váltva szolgálták falujokat is a száznagyi kerület, járás központján levő száznaggyal szemben. Ezek a hetesek adták át tehát a *száznagynak vagy megbizottjának* a szabadok dénárjait, a melyekről Esztergomban Szent Mihály-napig száznagyságonként kellett leszámolni a királyi udvarban.³

A *«si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus»* értelmezésénél újrolag hangsúlyozni kell, hogy a *civis* nem szabad ember, hanem szabados. A szabados tágabb érte-

¹ Kálm. I. 35: iuxta medietatem substantie; 45b: *IV denarios persolvant*; 80: *pro libertate* tantum denarios dent, non etiam pro opere.

² U. o. I. 35: VIII denarios solvat; 45a: *de civilibus hebdomadariis* VIII denarios precipimus colligi, inter quos scilicet quis *liber non a rege*, sed ab ipsis [TC ipsius] civibus; 81: *tam pro opere, quam pro libertate* denarii accipiuntur.

³ U. o. I. 45a, 79.

lemben szintén szolgál, s mint szolgál nem tehet senkit sem *liberre* a szó teljes értelmében. Szükséges tehát, hogy itt a libert megint abban a szűkebb jelentésében vegyük, a melyben vennünk kell Szent László I, 27., 30. törvényének értelmezésénél, a hol a liber «szabad telepes»-t jelent vagy röviden «telepített»-et. Így már egész egyszerű a fentebbi kritikus szövegrész fordítása ekképen: «ha valaki nem a királytól, hanem maguktól a civisektől telepített». Ily értelmezés mellett az a kritikus szövegrész még kiegészítésre sem szorul, legfőlebb az «est»-et kell pótolnunk gondolatban (van letelepítve).

Így már könnyű eligazodnunk ott is, a hol Tagányi «kegyelemdőfést» keres.¹

Vannak t. i. magától a *királytól telepítettek*. Ezeknek telepei a királyi szabad falvak, a melyeket a királynak valamely lakatlan területén, erdejében tisztára szabad telepesek alapítottak és laktak irtásföldön.² Vannak továbbá a várspáni álláshoz tartozó falvakban *ispántól* telepített szabadok.³ Vannak a várőrök falvaiban maguktól e *civisektől* telepítettek.⁴ Végül vannak *földesurak* földjein is telepesek.⁵

A király szabadjairól, telepeseiről azt mondja Kálmán törvénye, hogy négy dénárt fizessenek azok a szabadok, kik a határukon átutazó királynak lovakat, szállító szekereket és zsoldos szolgáltatásokat szoktak nyújtani. Az első telepesek közé utóbb ismét telepedtek új szabadok. Ezek is vagy résztvesznek az őket befogadó szabad falu terheiben, tehát a király részére teljesítendő szolgáltatokban, vagy pedig távozniuk kell. Ezt az egész egyszerű és természetes helyzetet Tagányi «ultramodern képtelenség»-gé torzította,

¹ Tört. Szemle 1914, 440. 1.

² Kálm. I. 45b: «si autem liberi, qui regi . . . » és «similiter et liberi, qui cum eis cohabitare consenserint».

³ U. o. 40: «comites, si proprios in villis suis liberos habuerint . . . »

⁴ U. o. 45a.

⁵ U. o. 80: qui in terris laborant aliorum.

mintha itt a civis falu szabadjainak szabadjairól, tehát «főbérlok albérlokiról» volna szó, holott a törvény a királyi szabad falu régibb és újabb telepeseiről rendelkezik, hogy egyenlően osztozzanak a terhekben.

Második csoportba tartoznak az *ispánok szabadjai*, kik az ispáni falvakban telepedtek le, a melyek t. i. az ispáni tisztség ellátására szolgáltak a vár birtokai közül, megkülönböztetve a várörök ellátására rendelt falvaktól. Itt tehát nem az ispán családi birtokairól van szó. Minthogy az ispáni falvak szabadjai is tulajdonképen királyi földet tettek művelhetővé, igen természetes, hogy az új telepítésekben valami hasznót ő is akart látni országa, uralma javára. Azért rendelte Kálmán, hogy ha az ispán a maga falvaiban 100 pénzát (100×30 dénár = 3000 ℥) tud összeszedni szabadjaitól, kik lovakat is adnak, akkor egy pánczélost tartson e jövedelemből a király részére; ha pedig ennél kevesebbet, de legalább 40 pénzát (1200 ℥) szedne össze, akkor csak egy könnyű, vértetzetlen vitézt tartson. A negyven pénzán alul maradó dénárjövédelmet az ispán a saját céljaira fordíthatja. Hogy az ispán egy-egy szabad telepésétől hány dénárt szedjen, az a törvényben nincs meghatározva, de valószínű, hogy az ispán szabadjai sem fizettek többet, mint a királyi vagy a civis falvak szabadjai s vendégei, hanem inkább átköltöztek volna ezekhez, kiknél egész világosan és pontosan nyolcz dénár-ra van megállapítva az egész bérlet állományért fizetendő összeg (l. 35: aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat). Mivel pedig a törvény föltételezi, hogy az ispán szabadjaitól lovakat is tud kapni, olyformán, mint a király a maga szabadjaitól (l. 45. b), ebből következik, hogy az ispán szabadjai ez esetben szintén csak négy-négy dénárt fizettek.

Az ispáni szabadok mellett említhetjük a *castellanusokat*, kik sem katonai, sem földműves munkát a castellum (vagy curtis) részére nem teljesítenek, tehát csak maguknak dolgoznak s azért a szabadok egész bérét tartoznak fizetni «tam pro opere, quam pro libertate». Ha a földesúrnak

szolgálatot teljesítenének, akkor a «*pro opere*» számított négy dénárt ledolgoznák s így csak «*pro libertate*» fizetnék az egész földbér felét. Ezt valamennyi telepés liber fizeti. A castellanusok mind a két czímen fizetik a liberek dénárjait: azért is, hogy nem kell közmunkát végezniök, azért is, hogy a maguk termelésével szabadon rendelkeznek. Ez utóbbi a szabad telepések legsajátabb libertasa, a mi nincs meg a szolgánál, a szabados úrbéresnél sem, az egész termésre nézve. S mivel a castellanusok «*pro libertate*» ugyanúgy fizetnek, mint a többi liberek, tehát ők is liberek; ellenben a civilisek, castrensisek nem voltak liberek, mint láttuk, még a XIII. század első felében sem: azért a castellanusok *nem lehetnek azonosak a civilisekkel vagy castrensisekkel*, mint a hogy Tagányi véli a megbízhatlan 1113. évi (?) rossz, értelmetlen összeírás alapján.¹ Hanem igenis azonosíthatók a szabad *suburbanus*okkal. Szent László III. 13. törvénye megkülönbözteti a várat, civitast, a suburbiumtól, a váraljától. A várat nagyrítkán *urbanak* is nevezték pl. ebben: *urbis prefectus*, a mi annyit tett, mint várnagy (1213).² Suburbanus az, a ki a váraljában lakik, akár szabados, akár szabad az illető. Itt szerettek letelepedni a szabad iparosok és kereskedők. Ezekkel azonosíthatók legjobban a *castellanusok*, kik megfizetik a várispánnak az egész telepés bért, csak ne kelljen közmunkát vagy katonai szolgálatot teljesíteniök. Nevök azt a tulajdonságukat hangsúlyozza, hogy a megerősített uri udvarok, curtisok, az olaszoknál gyakori castellumok, közelében keresztek ótalmat s nagyobb üzleti forgalmat.³ Volt curtis a várbán, s ez volt az ispán curtisa, későbbi néven curiája; de

¹ Tört. Szemle 1913., 522., 526. l.

² Regestrum Varad. 79. sz. 224. l.

³ V. ö. *omnium habitantium infra predictam civitatem, necnon et omnium residentium supra prefate ecclesie terram, sive libellariorum, sive precariorum seu castellanorum*, I. Otto a pármái püspöki egyháznak szóló adománylevelében, 962-ben, mikor neki adja Parma várost. Mon. Germ. Hist. Dipl. I. 334. l. *civitatem vel castellum muniendum*, u. o. 401. l. (965.)

voltak curtisok némileg bekerítve, megerősítve a vidéken is. A castellanusok neve nálunk nagyon ritka, ellenben gyakori Olaszországban. Azért talán nem jogosulatlan az a következtetés, hogy a castellanusok épen olasz, latin iparosok és kereskedők voltak. A várba vagy váraljába természetesen királyi vagy ispáni engedéllyel telepedtek le.

A *civisek telepeseiről* két helyen van szó Kálmán törvényeiben (I. 35., 45.): először a vendégekről, azután a magyar szabadokról. Az egész földbér mindegyikre nézve nyolcz dénár, de ennek felét a hospesek leszolgálhatják, ha teljesítik a civilisek hadjáratát, vagyis résztvesznek azon civisek, civilisek katonai szolgálatában, a kik közé települtek. A civisek közé települt szabadok nyolcz dénárját a civilis hetesektől kell beszedni. Ez azt is jelentheti, hogy ez a legkönnyebb pénzbeszedés, vagy hogy a civisek, civilisek maguk felelősek a közójuk települtekért, vagy hogy a vár hatósága a civilis falvakban szívesen átengedi a dénárszedést a helybeli közegeknek s így némi autonómiát ad nekik.

Földesurak szabadjainak mondhatjuk azokat a telepeseket, szabadokat és vendégeket, úgymint *tótokat* s a többi idegeket, kik Kálmán I. 80. törvénye szerint «in terris laborant aliorum», mások t. i. a földesurak földjein dolgoznak, s a kik a földbér felét földműves munkával rójják le és csak a szabadság czímén «pro libertate» fizetnek dénárokat, bizonyára szintén négyet. Ilyen szabad parasztoknak képzelte a naiv hagyomány szerint Szvatapolug a honfoglaló magyarokat, a mit természetesen csak a magyar krónikás gondolt el s hozzá a hasonlatot abból merítette, a mit maga látott a magyar társadalomban. Szerinte Szvatapolug nagyon megörült a magyarok jövetelének, mert azt hitte, hogy *parasztok* (rustici), kik azért jönnek, hogy az ő földjét műveljék. Mikor másodszor jelent meg előtte a magyar követ ajándékokkal, ezeknek még inkább megörült, mert azt hitte, hogy mint vendégek — hibásan hospitalarii = ispotályosok — küldik nekik az ajándékokat valamely földért. S a földet kérő követnek azt felelte, hogy foglaljanak annyit, a mennyit akarnak. De a magyarok «nem mint *hospesek*, hanem mint

a föld öröklőjögű birtokosai» léptek Pannonia földjére (Képes Krónika XIII.).¹

12. *Kikből lettek a serviensek és a köznemesek?*

Körülbelül a *baro* cím divatjától kezdve, 1217 óta egyre gyakrabban mutatkoznak a magyarországi oklevelekben oly adatok, a melyekből az látszik, hogy a *nobilis* cím lassankint a szabadok középső, végül a legalsó rangosztályára is kiterjedt.

A legfelsőbb társadalmi osztállyal kapcsolatban kevésbbé használják már a *nobilis* szót úgy, mint pl. még ezekben az adatokban: 1225: *aliis magnatibus et nobilioribus nostris*, 1233: *iobagiones nostros et multis aliis regni nobilibus presentibus*, 1265: *ac alios barones seu nobiles regni nostri*.² De már ezek az adatok sem zárják ki azt, hogy a *nobilis* címet a szabadok szélesebb körére kell értenünk. A «*nobilioribus*» szó mutatja, hogy voltak nemesek és nemesebbek. Egyre szaporodnak azok, a kikre kiterjesztik a *nobilis* címet, a miről a következő adatok tanuskodnak:

1211: a *capitulo, iobagionibus, vicinis nobilibus et multis aliis populis*³

1220 kör.: *abbas veniens cum suis testibus multis nobilibus*⁴

1230: *nobilibus de Kezeu*, 1238: *omnes isti nobiles sunt . . . terra nobilium de Radutz*⁵

1235: *coram multis nobilibus patrie* (= vidék), 1237: *nobilibus illius patrie*,⁶

1236: *tam iobagionibus castri, quam aliis nobilibus*⁷ stb.

Különösen a *tanúkat* szokták nobilisoknak mondani s a fejlődés későbbi, szélső fokát jelzi az, hogy pl. Márton ispán, alországbiró előtt Budán egyszerre száznegyven nemes jelenik meg (1297).⁸ Emlegetik egy-egy vidék, patria sok

¹ M-Florianus: *Fontes Domestici* II. 124., 125. l.

² Wenzel I. 209., 307. Hazai Oklvtár 47. l.

³ Pannonh. Rendtört. X. 503. l.

⁴ Wenzel I. 167. l.

⁵ U. o. VI. 493. VII. 63. l.

⁶ U. o. II. 35., 72. Pannonh. Rendtört. I. 747. l.

⁷ Wenzel VII. 25. l.

⁸ Haz. Oklvtár 156. l.

nemesét, sőt egyetlen falu nemeseit, a mi eléggé mutatja, hogy itt nem főemberek, főurak a nobilesok, mint 1200 körül, hanem *legfőlebb középirtokú szabad emberek*, kik sokszor közös birtokon gazdálkodnak.

Az a társadalmi osztály, mely a XIII. században, már az 1222-iki aranybullában a nemesekkel egyenlő jogokra, majd egyenesen nemességre törekedett s ezt az aranybulla 1267. évi kiadásában törvénnyel is szentesítette,¹ s így megteremtette a magyar köznemességet: az a *királyi serviens* osztály volt.

A megelőző viszonyt *nobilis és serviens* közt érdekesen megvilágítja *Rogérius* váradi, majd győri kanonok, soproni főesperes a tatárjárásról néhány évvel utóbb készített emlékiratában. Itt a nobiles név még mindig elsősorban az előkelőket jelenti, a kikhez azonban nemcsak a főemberek és ispánok vagy bárók, hanem a vidéki jobbmodú birtokosok is tartoznak.²

Fehérvárott a *királyi tanácsban a főtisztviselők és nemesek* jelennek meg (rex cum regni principibus et nobilibus). Ezek ott mind ülni szoktak, de IV. Béla király csak a főpapok és főtisztviselők, princepsok székeit hagyta meg, «a bárókét» elégette és büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy ne merjenek az ő jelenlétében leülni.³ Egy 1234. évi oklevél nagyobb és kisebb báróságokat különböztetett meg. A királyi asztalnokmester állását a nagyobb báróságokhoz számítja (in dapiferum et in alios *baronatus maiores*).⁴ A nagyobb bárók nem mások, mint a főtemlített princepsok, kik leülhettek a király jelenlétében, a kisebb bárók pedig azok, kiket *Rogérius* főtebb egyszerűen báróknak nevez s kiknek Béla király megtiltotta a leülést a királyi tanácsban.

¹ Endlicher, Monum. Arpad. 512. l. az 1267. évi törvény kezdete: «Significamus, quod nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur, ad nos accedentes petierunt a nobis. . .»

² M. Florianus: Fontes Domestici IV. 45—87. l.

³ U. o. cap. 4.

⁴ Wenzel VI. 546 l.

Rogeriusnál a nobilis név mind a princepsekre, mind a bárókra kiterjed. Azt mondja, hogy a *nemesek* hadi érdemeikért nagy birtokokat kaptak a királyoktól örökbirtokul, de IV. Béla király visszaszedte tőlük, úgyhogy a kik *gazdagok s hatalmasak voltak és féktelen sokaságot tartottak maguknál, azután már alig tudták magukat el-tartani.*¹ Majd azt mondja, hogy az ispánok elszegényedtek, egyszerű vitézeknek látszottak a várjavak eladományozása miatt, ellenben a királyi tárnokok, asztalnokok, pohárnokok és lovászok mestere s a többi *udvari méltóságok* meg-gazdagodtak. Béla király ezektől szedte vissza a várjavakat, de megjutalmazta hű servienseit, vagy szabatosabban: a kik jól és hiven szolgálták őt.²

A kúnok előkelői is nobilisok. A magyar előkelők zsoldos vitézeket tartanak. *Sok nobilis* csatlakozik a csanádi püspök zászlóaljához a Maros alsó vidékéről. Itt már a magyar földesuri családok tagjai értendők a nobilis néven. Végül szembeállítja Rogerius Ugron kalocsai érseket, ki nagyon nobilis, legnemesebb származású, György győri püspökkel, ki szintén nobilis, de már nem származás szerint, hanem erkölcsi tekintetben és tudomány dolgában volt előkelő (nobilis fuit moribus).³

A serviensek említése háromszor fordul elő Rogeriusnál. Egy helyen azt mondja, hogy mivel a kúnok közt sok volt a szegény, azért a magyarok szinte ingyen kaptak közülök *servienseket.*⁴ Természetesen nem rabszolgákat, hanem szegődött fegyveres vitézeket, kik zsoldért vagy hűbéres kis földért szolgálták urukat. Majd arról van szó, hogy Béla király méltó jutalmat adott királyi javaiból a neki jól és hűségesen szolgálóknak, «bene ac fideliter *servientibus.*»⁵ Végül Rogerius is használja azt a megkülönböztetést, a melyet az 1231. évi aranybulla így fejezett ki: *tam eis*

¹ Rog. c. 5.

² U. o. c. 10.

³ U. o. c. 30.

⁴ U. o. c. 8.

⁵ U. o. c. 10.

(scilicet *nobilibus*), *quam* aliis, iobbagionibus ac *servientibus* regni nostri»,¹ s a mely Rogeriusnál így szól: «*tam nobiles, quam (!) qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra . . . se ad exercitum prepararent.*»² Mátyás Flórián megbízható kiadása ezt az olvasást közli s ezt igazolja a serviensekre vonatkozó adatok fejlődése. A fõntebbi két idézet azt bizonyítja, hogy a királyi serviensek nemessége 1231—1244 közt még nem volt meg.

Az első királyi oklevelet, mely servienseket nemessé tesz, 1260-ból ismerjük. István, Béla magyar király elsőszülöttje, Erdély és Stiria hercege, a kúnok ura a *zalai vár két pacsai jobbágját, Csák mester servienseit*, a cseh király németjei ellen Pettau ostrománál tanusított vitézségükért, miközben meg is sebesültek, két más rokonukkal, testvérükkel egyetemben és tulajdon földjeikkel teljesen kiveszi a zalai vár jobbágyságából s áthelyezi a királyi nemes serviensek sorába, testületébe oly szabadsággal, a milyennek *az ország nemesei és a királyi serviensek (!)* örvendenek. Földjüket el is különítette mindjárt a zalai castrensisekétõl.³

Adatgyûjtésünk nem teljes, de 1260-on túl már nem is kritikus. Az Árpádkor végéig összeszedtünk tájékoztatóul tizennégy adatot, melyek mind arról szólnak, hogy István király már atyja életében vagy két utóda néhány szabadost a várjobbágyságok, castrensisek, királyi erdőóvók s királyi udvarnok-jobbágyságok közül földjükkel együtt kivesz az illetõ várispán hatósága alól s áthelyezi õket a nemes királyi serviensek testületébe (in numerum, cetum et collegium nobilium servientum regalium), hogy a királyi zászló alatt harcoljanak (sub vexillo regio debeant militare). Nemessé lesz ily módon a fõntebbi négy zalai várjobbágyon

¹ Endlicher. Monum. Arp. 429. l. . . .

² U. o. c. 14. Endlicher kiadása itt hibás. Monum. Arp. 264. l. «*tam nobiles, qui servientes regis dicuntur, quam castrenses . . .*» Pontosabb M. Florianus kiadása, Fontes Dom. IV., 55. l.

³ Zala vm. tört. Oklt. I. 36., 37. l.

kívül később megint egy-egy zalai várjobbágy (1273., 1275.), továbbá két és egy nógrádi (1266., 1274.), négy vasvári (1273.), két borsodi (1275), két tornovai (1279.), tizenkét, majd nyolcz pozsonyi *várjobbágy* (1281., 1283.), három zalai és tizennyolcz pozsonyi várhoz tartozó *castrensis* (1271., 1287.), öt ásguti, sárosszegyei *erdőóvó* (1283.) és négy *királyi udvarnok-jobbágy* (1283.).¹ Egy helyen jelezve van, hogy *a kivett föld* négy testvér számára, kik nemes királyi serviensekké lettek, összesen *egy ekére* való, tehát valami 120 kis hold (1283.).² Más helyen némileg részletezve látjuk, hogy minő földekkel együtt lesz szabaddá a nemes serviensségre emelt királyi szabados: *összes tulajdon, vásárolt és jogos czímen szerzett birtokaival*» (1266.).³

Valószínű, hogy a serviensek nemesítése *István ifjabb király újítása*, vagy legalább ő karolta fel a királyi serviensek ily irányú törekvését, mely már az aranybullából is kiérzik. Maga az öreg király, IV. Béla tudtommal nem adott ki serviens-nemesítő oklevelet. István a serviensek kedvét kereste, hogy a maga pártjára nyerje őket az öreg királlyal szemben, kivel harczba keveredett, s végül együtt kiadták a már említett 1267. évi aranybulla-revisiót, mely azzal kezdődik, hogy a szabadságlevelet a királyi servienseknek nevezett nemesek kérték. Ezzel a régibb királyi serviensek nemességre való törekvése formaszerű szentesítést nyert.

Tagányi szerint nekem «persze» sejtelmem sincs «arról a különben eléggé ismeretes tényről, hogy a nemeseket már a XII. században *III. Béla király idejében királyi nemes servienseknek* hívják.»⁴

Azon *1186. évi keltezésű oklevél*, a melyre Tagányi czéloz, s melynek nemes serviensei majdnem nyolczvan évvel előzik meg a hiteles oklevelek nobilis servienseit, már ezzel a ténynyel magával is nagyon kihívja maga

¹ U. o. 74., 79. Hazai Okmt. II. 13., 19. III. 32. VI. 143., 180., 200., 206., 289. Hazai Oklt. 91., 96., 100. l.

² Haz. Okmt. VI. 289. l.

³ U. o. 143. l.

⁴ Tört. Szemle 1914., 446. l.

ellen a kritikát. S ha közelebből megvizsgáljuk, gyanakvásunkban meg kell erősödnünk. Igaz, hogy ezen oklevél eredetije is megvan, s Knauz a Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. kötetében bemutat belőle egy darab facsimilet, de ez nem nagyon ajánlja az oklevél hitelét. *Szép iniciális betűi* határozottan IV. Béla korának hasonló inicialisaira emlékeztetnek, a melyeknek divatja okleveleinkben 1210—1280 közt van meg. Knauz ugyanott bemutatja egy másik oklevél facsimiléjét is *1188-ik évi* keltezéssel és diszes inicialissal. Ez az oklevél arról szól, hogy Béla király az esztergomi vásárvámból neki járó két részt már korábban odaadta az esztergomi kanonokoknak, most nekik adja a harmadik részt is, a negyediket pedig föntartja magának. A ki tudja, hogy a vámokból két rész járt a királynak, a harmadik rész pedig az illető várispánt illette, azelőtt már az is különösnek tűnhetik fel, hogy a király elajándékozza a harmadik részt. Még különösebb, hogy ez az oklevél még negyedik részről is szól, mely még mindig a királyt illetné s nem szól az ispán részéről, a mely tehát már az ötödik rész lenne a vásárvámból. Sokszor olvastam már vámharmadok eladományozásáról, de *négy-öt vámrészből* soha, s úgy hiszem, más sem — hiteles oklevelekben.

Az 1186. évi keltezésű oklevélnek az *invocatioja*, köszöntő formulája sem illik III. Béla király oklevelébe. Ez az invocatio így szól: *In nomine Patris et filii et Spiritus Sancti*, holott a magyar királyi oklevelek köszöntése akkor ez volt:

1172 : In nomine Sancte et Individue Trinitatis.¹

1183 : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.²

1185 : In nomine Sancte et Individue Unitatis.³

1186 : In nomine Sancte et Individue Trinitatis.⁴

¹ Pannonh. Rendtört. I. 604. l.

² Wenzel XI. 47.

³ U. o. I. 78.

⁴ Pannonh. Rtört. I. 611. l.

1186 : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.¹

1192 stb. : In nomine Sancte Trinitatis et Individue Unitatis.²

Az 1186. évi oklevélben oly *fejlett formulák* vannak, a minők a XII. század végén nem fordulnak elő; ilyenek: «Universis Christi fidelibus, ad quos littere presentes pervenerint, salutem in eo, qui est salus omnium... Hinc est, quod ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire, ut... tam magnatibus, quam servientibus et iobagionibus castri... multi nobiles nostri regni...»

Ez az oklevél érdemleges részében azt mondja, hogy Jób esztergomi érsek perbe idézte a király elé Márk és Péter pozsonymegyei embereket szabadságuk dolgában s azt állította, hogy ezek az ő *egyházának jobbágjai*. Ők pedig azt mondták, hogy szabadok s a király ur seregében vitéli fegyverzettel lovas szolgálatot kell teljesíteniök, mint *nemes serviensek*hez illik. Szabadságaikat elég tisztességesen igazolták sok nemessel és nemtelennel, úgy mágnásokkal, mint a pozsonyi vár servienseivel és jobbágyaival, kikkel kezdettől fogva együtt éltek. A király lelkiatyja iránt való figyelemből úgy ítélte, hogy az említett tanúkból tizenketten az érsek úrtól kiválasztva esküt tegyenek a királyi kápolnában arra, hogy *a vajkai föld, melyet a maguk örökségének mondanak, csakugyan szabad birtokuk*. Ezután a mágnások engedélyt kértek és kaptak a békéltetésre, a mi sikerült is olyképen, hogy a mondott emberek megmaradhattak szabadságukban és *beiktatták őket a peres föld harmadrészébe*. — A ki ismeri az Árpádkor végén s Anjoukorban szokásos peres eljárást, az megérzi, hogy mennyivel közelebb áll a vajkai egyházi jobbágyság kritikus oklevele eme későbbi időkhöz, mint III. Béla korának szokásaihoz.³ Aztán mintha nem

¹ Hazai Okmt. VI. 4. l.

² Pannonh. Rtört. I. 614. l.

³ V. ö. Hajnik Imre: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. 1899. Akad. 281. l. tizenkét tanúval letett eskü a XIII. században.

is királyi nemes serviensekről volna szó, a «királyi» jelző hiányzik a címükből, pedig ezt a lényeges hiányt nem pótolja a király seregében való hadkötelezettség említése, mert az egyházaknak és uraknak is voltak servienseik, kik szintén tartoztak a király seregében harcolni. Ám a nemes serviensség mindenképen kései s az egyházaknál, főpapok körében inkább a «nemes jobbágyok», «nemes harczosok» szerepeltek az Árpádkor vége felé, kik utóbb fölvtették a «predialis nemes» címet. Az 1180. évi keltezésű oklevél a vajkai egyházi jobbágyok nemességre való törekvését szolgáló hamisítvány, mely akkor készült, a mikor már divatos volt a «nobilis serviens» cím és ezzel együtt az ily serviensek földjének elkülönítése. A nemes serviens cím nem korábbi V. Istvánnál s nagyon érdekes, hogy e király oklevele szerint Fülöp esztergomi érsek egyenesen őt okolta népeinek nemességre, elszakadásra törekvő mozgalma miatt, «*quasi nobis inputando, sic dicens: quod quidam nobiles exercitantes ecclesie Strigoniensis et quidam alii conditionarii . . . moliuntur in regni nobiles aggregari*» (1272.).¹ Itt egész világos az összefüggés, noha V. István ezen oklevelében a vajkaiak nincsenek külön megemlítve.

Van néhány adat, mely azt látszik bizonyítani, hogy a királyi serviensek legalább az aranybulla korától kezdve nemesek voltak. De egyáltalán nem számíthatjuk ide azt az ítéletlevelet, a melyben Ke(töd)hidán 1232-ben a veszprémi püspök és Agyusz bán közt fenforgó birtokper birái magukat a Zalán innen és túl lakó *királyi serviensek*nek nevezik (universi servientes regis).² Nem számíthatjuk ide azért, mert ez az oklevél egyáltalán nem szól nemes serviensekről, hanem csupán nemes egyházi jobbágyokról. Csak azért említjük itt, mert Tagányi úgy hivatkozik rá, mint amelynek nemességbizonyító jelentőségét

¹ Knauz, Monum. Eccl. Strig. I. 603. l.

² Wenz. IX. 249—251. l. Zalavm. tört. Oklt. II. 643—646. l. facsimilevel.

mindenki ismeri: «mert hiszen ki ne ismerné (persze Erdélyin kívül) — így írja — az «Universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti» 1232. évi híres oklevelet, a nemesi vármegyei biráskodásnak legrégibb emlékét . . .»¹ Hátfélig e zalai királyi serviensek később nemesek lettek és biráskodásukból kialakult a későbbi nemes vármegyei biráskodás, sőt a mennyi jogon nemesítették a veszprémi egyház jobbágyságait, ugyanannyi jogon nemesnek írhatták volna magukat is: de való igaz, hogy nem tették. S ugyan miért nem? Mert ez sokáig, még egy nemzedéken át inkább csak óhajítás maradt, de hivatalos kifejezésre alig jutott addig, míg a formaszerű «nemes királyi serviens» kinevezések meg nem kezdődtek 1260-ban.

Addig a nemes királyi serviensek említése csak ilyen formán kerül elő. Egy 1221-iki oklevélben II. András király elmondja, hogy Ják faluból Ják nembeli «*serviensei*» heten személyökben és javaikban szolgálatokat teljesítettek neki, egyik rokonukat a tengeren túlra — keresztes hadjáratra — is elküldték vele, s visszatérésekor két rokonukat küldték eléje, azért odaadta nekik Vasvár birtokaiból kihasítva a nyolcz ekére való (kb. ezer holdnyi) Uraj földet. És leírja e birtok határait. Itt még nincs szó nemességről. Tizenkét évvel utóbb egy keltezetlen oklevélben G. győri püspök, N. soproni ispán és L. mosoni ispán (a kezdőbetűk Gergelyt, Miklóst és Lászlót jelentenek 1233 körül) előadják, hogy A. királytól a királyi örökségek s egyéb ügyek elbirálására kiküldve, a jáki «*nemeseknek*», Márton ispán rokonainak, megítélték Uraj földet, mert privilegiumjuk volt reá a király úrtól és ezt nekik bemutatták. Mindkét oklevelet körülbelül száz évvel későbbi átirathból ismerjük.² — IV. Béla király a szepesi nemeseknek régi szabadságát meg akarván őrizni, 1243-ban egyebek közt rendeli, hogy egyikök se tartozzék collectat fizetni, hacsak ez a collecta nem általános a király ser-

¹ Tört. Szemle 1914. 446. 1.

² Fejér Cod. Dipl. III. I. 329—332. 1.

vienscire és az összes nemesekre nézve.¹ — Végül Béla király a következő évben megerősít egy tótországi földeladást s az eladókat *az ő nemes servienscinek* nevezi.² Mindkét oklevél XVI. századi átiratokból van közölve.

Ezek az elfogadhatóbb adatok arra nézve, hogy a királyi serviensek közel állottak a nemesekhez, sőt már itt-ott kezdték őket azonosítani. Mindazonáltal vannak e bizonyítékoknak gyöngéik. A jáki királyi serviensek és a jáki nemesek Uraj földje csak kései átiratban kerül együvé. A jáki serviensek Jáki neméből: *Topoz, Jaku, Ebad, Thuna, Gregur, Arenka et Pousa*; a kit elküldtek a tengeren túlra, annak a neve *Belsei*; a kiket a király elé küldtek, a már említett Gregor és Pousa voltak. Ugyanazon 1221-ik évből van egy eredetiben fönmaradt hiteles osztálylevél.³ E szerint a jákiak megosztóznak Jován fiaival, Márton és Jakab ispánokkal öröklött földjeiken. Márton és Jakab ispánok Kőrösely nevű földjüket meghagyják örökbirtokul a jákiaknak, t. i. *Tamásnak, Bertalanak, Chuna-nak, Ebednek, Tapachyusnak, Artunanak, Gregornak és Pósának*. A Kőrösely földdel határosak Uraj falu földjei. Topoz—Tapach, Jaku—Jach, Ebad—Ebed, Thuna—Chuna, Gregur—Gregor, Arenka—Artuna, Pousa—Pousa azonos nevek, de a jáki serviensekről szóló oklevélben Thuna, főleg Arenka el van torzítva, Bertalanról pedig, az osztályegyesség főszerzőjéről nincs szó. Urajról nem mint földről, hanem mint faluról és földjeiről beszél a hiteles oklevél, mely a jákiakat egyáltalán nem mondja sem servienseknek, sem nobilisoknak. Az 1233 körüli kezdőbetűkkel megírt oklevél csak annyit árul el, hogy a jáki «nemesek» Márton ispán rokonai. Mindent összefoglalva az a gyanunk támad, hogy a jáki nemesek jóval később, az Árpádkor végén beállott zavaros időkben rátették kezöket Uraj földjére, mikor itt már

¹ U. o. IV/I. 279. l.

² Wenzel II. 154. l.

³ Haz. Okmt. VI. 15. l.

falu nem volt, s aztán birtokjoguk igazolására az 1221. évi hiteles eredeti oklevél alapján némi körültekintéssel, kissé ügyetlenül megiratták valakivel az 1324. évi Károly király nevében szóló átiratot. — A szepesi nemesek oklevelében nincs igazi azonosítás nemesek és királyi serviensek közt. Erősen gyanús benne az, hogy a szepesi nemesek népeit «*jobbágyok*»-nak nevezi az oklevél, a mi a tatárjárás korában harczos, követségbe járó, lovas tiszti osztályt jelent, nem pedig az összes úrbéreseket, mint a XIV. századtól kezdve. — A tótországi földvételeiről szóló királyi oklevél, ha hiteles, arra enged következtetést, hogy a királyi servienseket *legelőször a Dráva vidékén* kezdték nemeseknek nevezni, a mit támogatni látszik az a tény is, hogy a nemes királyi serviensek kinevezéséről szóló első oklevelekben legjobban van érdekelve a Drávát érintő Zalavármegye (1260, 1271, 1273, 1275).

Van még három oklevél, mely királyi serviensek nemességéről beszél 1260 előtt, de ezek még kevésbé kelthetnek bizalmat, mint az előbbiek. Egy 1225. évi keltezésű oklevélben «Bela, Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croacie, Gallicie, Rame, Serive, Ladomerieque rex, primogenitus regis Andree et rex in perpetuum» az állítólagos oklevéladónak a címe. Ámde az ifjabb királyok, trónörökösök nem viselhették atyjok életében a magyar király teljes címét. A Gallicie rossz helyre is került. A nemes királyi serviensek kinevező oklevelei valahogy máskép voltak stilizálva: «*nullo nobilius remuneratur devote servientium libertas*», «*ab obligatoria servitute castri Zagrabienensis eximentes*», «*honesta societate servientium regis et concessa libertatis nobilitas*» stb. ily kifejezés a szokásos formuláktól eltérő. Ez az oklevélszöveg egész átirat-lánczolatból van közölve. A királyfi szokatlan címzését már Fejér kiadó mentegeti.¹ — Hasonlóképen hibás a király címe egy 1244. évi keltezésű oklevélben. Van egész csomó oklevelünk ezen évből IV. Béla királytól.

¹ Fejér III/II. 481—483. l.

Czíme mindenütt: «Bela Dei gratia Ung. Dalm. Croat. Rame, Seruie, Galicie, Lodomerie Cumanieque rex». A csallóközi királyi udvarnokok öt écsi (de Echy) tagját *nemessé* és az «*ország serviensévé*» tevő királyi oklevél kihagyja a király czíméből Galiciát és helyébe teszi Bulgariát.¹ — Végül marchiot, salariumot, capitaneusokat, banderiumot is emleget egy valósággal kései módra serviensség nélkül *udvari nemességet* adományozó oklevél, mely a király czímét szintén megtoldja Bulgariával, eltérve a többi egyidejű oklevéltől (1256).²

A «*királyi serviensek*» szabad osztálya a nemes királyi serviensek előtt körülbelül félszázaddal kezdődött. Az adatok minden szála *II. András 1217-ik évi keresztes hadjáratához* vezet, mintha a felszabadító királyi servienssé váló kinevezéshez a király e hadjárat alkalmával találta volna meg a motivumokat ép úgy, mint a baro, magnas címzéshez. Nem járunk messze az igazságtól, ha a szabad királyi serviens-kinevezések okát abban keressük, hogy András király kereszteshadjáratán a külföldi fejedelmekkel és bárókkal találkozva ezek körül csupa pánczélos hűbéres vitézeket látott. Ezentúl vagy ez időtájtól fogva királyaink vitéz *szabadosaikat* addig használt «saját és szerzett» földjeikkel együtt a vár s ispán hatósága alól kivették, a királyi zászló alatt *vértes* katonai szolgálatra kötelezve «*szabad*»-nak nyilvánították és besorozták a már kétségkívül meglevő szabad vitézek közé, kik már a XI. század óta vértes lovas vagy lovag módjára harczoltak. A szabad föld katonai kötelezettséggel *hűbéres* jelleget adott a király szabadjainak, kik a servusoktól és a szabados magán-serviensektől meg-

¹ U. o. IV/I. 333–335. l. A *de Echy* úgy tűnik föl, mint vezetéknév. Ez nagyon későre, XV–XVI. századra vallana.

² «libertatem, ut a modo in eternum illibati nobiles et vere aulites regales censeantur . . . .» Fejér IV/II. 409–412., 522–526. l. Az is kései időre, legalább a XIV. század közepére vall, hogy az új nemesek összes népeit «jobbágyok»-nak nevezi ez az oklevél, melynek stílusa mesterkéltné, dagályos.

különböztetve, valószínűleg már 1217 előtt is szívesen nevezgették magukat a király servienseinek.

Korábbi adatot azonban, 1217 előtt, a «királyi serviens» elnevezésre nem találtunk. A mit eddig korábbi dátummal ismerünk, az jóval későbbi eredetű. Az első adat látszólag *II. Béla* oklevelében kínálkozik. Ezen oklevélnek nincs keltezése. Benne Béla, Isten kegyelméből Magyarország királya «a mi hűséges *serviencink*»-ről szól, tehát királyi serviensekről, kiknek földet adományoz, «et *aliud*, si nostram graciam diligitis, *non factururus*» formulával fejezve be a sárosi ispánhoz intézett parancsot. Épen ez a befejező formula nyilvánvalóan elárulja, hogy ez az oklevél századokkal később készült.¹

A második adat 1156. évi keltezésű, *Martirius esztergomi érsek nevében készült oklevélben* kerül elő. Van ugyanazon érseknek ugyanazon évből ugyanott egy másik oklevele is. A kettő közt tetemes különbségek vannak. Az egyik hiteles eredetiben van meg, a másik csupán Nagy Lajos király 1347. évi átiratából ismeretes.² Az elsőben az érsek hetven falu tizedeit engedi át a szegény esztergomi kanonokoknak, hogy legyen vacsorájuk s annál buzgóbban végezzék Sz. Mária új oltáránál az ünnepélyesebb istentiszteletet. Az átiratban ugyanazon érsek az *Euzidinustól* alapított egyházat parochialis egyházzá teszi három falu részére. Az előbbi oklevél tanúi közt első helyen fel vannak sorolva a kalocsai érsek és kilencz püspök: az utóbbi oklevél szerint a templomszentelésre megjelent tanúk közt elsők «*Vlkou scilicet episcopus, Johannes Nitriensis episcopus*». Ez a nyitrai püspök az ugyanazon évi keltezésű előbbi oklevél püspökei közül teljesen hiányzik, a «*Vlkou scilicet episcopus*» pedig valószínűleg «*Mico Colocensis archiepiscopus*» eltorzítása. Amott az érseki oklevél írója Barnabás királyi jegyző, fejérvári kanonok és pecsételője Miklós; míg az

¹ Fejér VII/I. 144. 1.

² Knauz Monum. Eccl. Strigon. I. 110. 1.

átírt érseki oklevélnek ugyanazon évben sem scriptora, sem sigillatora nincs említve. Az Euzidinus adományát tartalmazó oklevél voltaképen azt sem jelzi, hogy kinek a nevében készült. Inkább csak úgy tűnik fel, mint jó későn készült jegyzék, melybe fölvtették szószerint az «Ego Euzidinus» kezdetű adománynyilatkozatot s ezután Euzidinusról megint mint harmadik személyről szólnak, kinek kérésére a templomszentelő érsek az Euzidinustól épített *bratkai templomot* megtette három falu, Bratka, Léva és Vitk (Visk) parochialis egyházává.¹ Semmi szó arról, hogy e falvak előbb mely egyházhoz tartoztak s miképen kárpótolták elszakításukért a régibb anyaegyházat. Az is feltűnő, hogy Lévát, mint hospesfalut (villam Leua cum conventu hospitum, ibidem commorancium) Euzidinus kérésére az érsek egyszerűen odacsatolja az Euzidinus kegyurasága alá tartozó új bratkai egyházhoz, holott a hospesek mindenütt kényesek voltak a maguk egyházi autonómiájára, mihelyt többen voltak egy tömegben. A kései okiratszerkesztés célja bizonyára az volt, hogy igazolja e barátkai parochialis egyház jogának Lévára való kiterjesztését. Egy keltezetlen oklevél hiteles adatokat nyújt Euzidínról és Barátkáról. E szerint Adrián fia István, nem lévén vérszerinti örököse, miután testvére *Eusidin* és ennek fiai is elháltak (!) Gábiel ispán közbenjárásával megnyerte II. Gyécsa király engedélyét, hogy e két birtokát, *Bratkát* és Szántót odaadhassa Szent Benedek garami monostorának. Az adományáról szóló keltezetlen eredeti oklevél kétségtelenül hiteles és egészen másképen hangzik, mint az 1156-iki keltezésű Euzidinus-féle adománylevel. Az a *keltezetlen hiteles levél* Bratka templomát, papját említi ugyan, de hogy ezt a templomot Euzidinus építette, s részére valamit adott volna, arról testvérének adománylevele egy szóval sem emlékezik meg,

¹ Barátka és Visk a barsmegyei Léva szomszédságában már rég elpusztultak. Knauz: A Garam melletti szentbenedekrendi apátság. Budapest 1890, 139, 140. l.

pedig ugyancsak helyén lett volna.¹ Az Euzidinus adományával kapcsolatos parochia-alapítás oklevelét 1347-ben iratták át, a mikor épen perők volt a Baratkaiaknak, kik kénytelenek elismerni, hogy ők csak régi bérlők Baratkán, nem pedig tulajdonosok.² Annyi bizonyos, hogy az Euzidinus adományát tartalmazó, Martirius esztergomi érsek nevében készült, 1156. évi keltezésű, 1347. évi átíratban reánk maradt oklevél egyáltalán nem hiteles és ennek tanúi közt van említve «*Bors serviens regis*». Így hát ez az adat sem hiteles bizonyíték a «*serviens regis*» név 1217 előtti régiségére.

«*Serviens regis*»-t említ a *pécsi egyház népeinek szabadságait* tartalmazó írás, melyet III. Béla királynak 1190-ben keltezett átíró formulájával s aranybullájával akartak megerősíteni.³ Ebben említve van *condicionalis* (= úrbéres), *baro*, mely nevek nem régibbek okleveleinkben a XIII. század tizes éveinél. Említve van benne a «*cardinalis Prenestinus*», ki sokat emlegetett volt Magyarországon 1233 táján, mint pápai követ, a híres beregi egyesség kieszközölője, t. i. Pecorari Jakab palestrinai bíboros püspök. Ez időnél semmiképen sem régibb az oklevélben említett *nobilis iobagio ecclesie*, vagyis egyházi nemes jobágy.

Van még egy oklevél, mely öt évvel 1217 előtt van keltezve s arról szól, hogy a (pécs)váradí apát két hetényi embertől elvette összes ingatlanait, mert úgy tudta, hogy ezek az ő egyházának a jobbágysai, s mégis el akartak tőle szakadni azon a címen, hogy ők *szabadok és a király serviensei*. II. András király a per elbírálásával János esztergomi érseket bízta meg, a ki a pécsváradí káptalan (!) nevében megjelent dékánnak és az apátság jobbágysainak állításával szemben a felperesek, mint állítólagos királyi serviensek rokonainak tanuskodásától

¹ Knauz, Monum. Eccl. Strig. I. 116. l.

² Knauz, A Garam m. sz. benedeki apáts. 140. l.

³ Fejér II. 252—260. l. Endlicher, Monum. Arpad. 392—398. l.

tette függővé a döntést (*cognatorum suorum testimonio*). A megnevezetlen «nemes férfiak» a kitűzött időre megjelentek tanukul. Hogy mit vallottak, János érsek nem tartja szükségesnek megmondani, csak megparancsolja, hogy az apát haladéktalanul adja vissza a két hetényi ember jószágait. Erre aztán a felek kiegyeztek: az apát és káptalana mindent visszaadtak, a felperesek pedig lemondtak a birtokaikon felül követelt pénzről (!) a székszárdi káptalan (!) és sok más jelenlétében. Ezután az érsek maga ele idéztette a feleket poroszlója, Betlen dömösi kanonok által. A felperesek meg is jelentek, de az apát, káptalana és jobbágyaik öt idézésre (!) sem álltak az érsek elé. Erre az érsek elismerte a két hetényi ember igazságát, az apát, káptalana és jobbágyaik zaklatásától fölmentette őket és elrendelte birtokaik visszaadását. Ez az oklevél nem eredetiben, hanem Csanádin esztergomi érseknek Anjoukori átiratában maradt fenn a XIV. század közepéről.¹ Mivel a királyi servienssé szabadító oklevelek már 1217-ben föltételezik a királyi serviensek nagyobb számát, a melybe besorozzák az újonnan fölszabadítottakat: ennélfogva az 1212. évi oklevél «*se liberos esse et servientes regis*» adata alig tólná ki a többi adathból megállapítható kezdőhatárt a királyi serviensekre nézve. A történeti igazság szabatos meghatározására irányuló törekvésünk azonban kénytelen megállapítani, hogy még az 1212-iki adat sem megbízható, mert a hetényi állítólagos szabad királyi serviensek részére készült oklevél bizonyosan későbbi 1217-nél és nem korábbi a tatárjárásnál. Ez az oklevél is hozzátartozik azon mozgalom eszközeihez, a melylyel az egyházak szabados és szabad lovas jobbágjai a királyi serviensek példájára a nemességet iparkodtak megszerezni s egyháztól nyert földjeiket szabaddá tenni, elszakítani az egyháztól. E mozgalom legalkalmasabb kora az a félszázad volt, mely a gyermek s női kormánytól az oligarchák letöréséig (1273—1323) be-

¹ Wenzel. VI. 355. l.

töltötte és bizonytalanná tette az Árpád-kor végét és az Anjou-kor elejét. Ez időbe illenek a királyi serviensek nemes rokonai, az eskütársak, az ötszörös idézés stb. A monostori szerzetes «káptalanok» divatja legjobban az 1231. évi 21-ik törvényczikkely hatása alatt kezdődhetett, mely a pristaldusok idézésének hitelességét a káptalanok tanuskodásától tette függővé, s e miatt a monostori conventek Pannonhalmán, Zalavárott, Tihanyban, Pécsváradon, Szekszárdon, mint hiteles helyek káptalanoknak címezték magukat s ezt pecsétjük köriratán is feltüntették. Így hát a pécsváradai és szekszárdi káptalanokról, s a hetényi királyi servienseknek, helyesen egyházi jobbágyoknak könnyűszerrel sikerült megneemesedéséről és függetlenítéséről szóló 1212-ik évi oklevél tanuskodását nem fogadhatjuk el hitelesnek.

A *legrégibb királyi serviensek*, kikről adataink vannak, azok voltak, a kiknek királyi kinevező oklevele 1217 és 1259 közt maradt reánk.¹ Ily oklevelet hatot vagy hetet ismerünk.

Az elsőben András király elmondja, hogy Oroszt, a *Szent Király zalai jobbágyát* Joles királyné bejövetelekor és sok más esetben tanusított szolgálataiért s különösen Barancs várnál nemes vitézi föllépésével, kiváló lovagi fegyverzetével, cum nobili apparatu militari, véghezvitt derék tetteiért három édestestvérével együtt teljesen kivette a *Szent Király zalavári jobbágyságai* közül örök jogon őket illető földjeikkel, hogy az arany és örökös szabadságnak örvendjenek, s besorozta őket a király serviensei közé örökre (1217).² Ugyanazon évben a csanádi püspök és a zágrábi

¹ «*Serviens regius*» név nélkül ilyféle kinevezés volna már Imre király 1197. évi oklevelében: . . . «*iobagionem de castro Poson . . . viriliter pro corona nostra (!) dimicavit . . . ad eximiam extulimus libertatem . . . nullus comitum . . . in eo sibi ius . . . vindicare presumat, verum in aula regia tam ipse, quam sui heredes perpetua libertate gaudeant*» . . . Fejér II. 308., 309. l. A «*corona*» hangoztatása főleg V. István korától kezdve divatos.

² Fejér III/1. 198. Hazai Okmt. VII. 7. Wenzel XI. 141. l.

prépost kérésére örökös szabadsággal ajándékozott meg a király egy *báni szabadost* s öröklött földjeivel együtt kivette a bán és minden más ember hatósága alól, hogy az ő serviensei közé tartozzék.¹

Béla király, a király elsőszülöttje 1230-ban előadja, hogy látta Farkasnak és atyjának érdemeit az ő s atyja akaratának teljesítésében, ezért már II. András király odaadott az ő kérésére Farkas atyjának és két öccsének Bökény földjéből *harmadfél ekére* valót, mely az *ugocsai* ispánsághoz tartozott; akarja, hogy Farkas, az ő serviense saját földjén szolgáljon udvarának s az *ugocsai* ispán ne merje őt zavarni, azért megerősíti atyja adományát.²

A tatárjáráskor elkísérte Béla királyt a tengerpartra és vissza Vétő a *honti ispánságból* lovon, fegyverzetten, s igen hűségesen szolgált neki; azért a király fölveszi őt (1248) a királyi serviensek testületébe és sorába, kiemelve őt a *halász* szolgálatból s neki adva egy magtalanul elhalt királyi serviens *öt ekére* elegendő földjét (600 hold).³ Négy évvel utóbb egy dejteri királyi *pohárnokot* vesz ki két fiával együtt Béla király az úrbéres állapotból, mert vitézi fegyverzetben akartak szolgálni a királynak és az országnak s megígérték, hogy a két fiú *pánczéiban, vassisakkal, paizszsal, ijjal és nyíllal, hadi lovon* fog mindig megjelenni a király seregében; ezért a királyi harcosok közé sorozta őket a király (1252).⁴ Itt a királyi serviens név nincs kitéve, de azért az *«exercitiales regii»* kétségkívül királyi servienseket jelent és az egész szöveg nagyon jól rávilágít a királyi pánczélos lovas vitézek ezen osztályára, mely tehát ugyancsak nem volt az az ősmagyar nemesség, a milyennek historikusaink gondolták. Az a dejteri pohárnok (bucharius) t. i. Milaszt nevű, kétségkívül tót származású (nógrádi?) szabados ember volt, valóságos pintér vagy bod-

¹ Wenzel XI. 145. l.

² Haz. Okmt. VII. 19. l.

³ Wenzel VII. 256., 257. l.

⁴ U. o. 342., 343. l.

nár kézműves, legalább ez lett volna ősi foglalkozása, de ügylátszik jól meggazdagodott s fiait már vasba tudta öltöztetni és erős lovakat szerzett alájuk, így küldte őket vitézkedni a cseh király fia, P. morva őrgróf elleni háborúba (1251).¹

Péter *honti várjobbágyot* Béla király azért emelte ki ezen szolgálatból és szabados állapotból s tette királyi servienssé, mert öröklött földjét cserébe adta a királynak más honti várföldért (1256).² Végül egy oklevél elmondja, hogy Premysl és testvére Nosk, a *trencséni vár jobbágyai*, derék vitézek, váruk ispánjával résztvettek egy dicsőséges ütközetben: Nosk elesett, Premysl pedig megsebesülve egy pánczélos vitézt vitt foglyul a királyhoz; ezért a király Premyslt és Nosk fiait összes birtokaikkal serviensei közé emeli, nekik adja a vár egy üres földjét, melyet kivesz a várispán minden joga alól és szabaddá tesz, s följogosítja őket arra, hogy házában élvezzék az arany szabadságot.³

A királyi serviensek nemesítése — mint láttuk — 1260-ban kezdődött. Egyszerű királyi serviensi kinevezést azonban még ezután is lehet találni; pl. IV. László király 1287-ben két *pozsonyi várjobbágyot* oly ünnepélyes szabadsággal ajándékoz meg, a milyent élveznek az *igazi, első és természetes királyi serviensek*, a királyi zászló alatt harcolók.⁴ A nobilis, nemes királyi servienség ebbe a kinevezésbe talán már beleérthető, de nyilván nincs benne kifejezve, csak az egyszerű, legrégibb szabad királyi servienség.

Ezt a királyi serviensséget megelőzte az eredeti *serviens* állapot, a melynek legrégibb hiteles említését és meghatározását az I. esztergomi zsinat 65. cikkelyében találjuk meg 1083 táján. E cikkely szerint a serviens oly néposztály, mely nem szorosan vett servus, rabszolga, de

¹ Przemysl őrgróf, mint öregatyja, rendesen az Ottakár nevet használta. Pauler: Árp. kir. II. 281. l. (1893.)

² U. o. 418., 419. l.

³ Haz. Okmt. VI. 97—98. l.

⁴ U. o. IV. 71. l.

a mely szintén *nem idegeníthető el gazdájától ennek akaratára nélkül* s a mely legrokonabb a civilis néppel. A serviens névnek ez a meghatározása a *szabados* osztályra illik, a melybe a hadiszolgálatra köteles civilis nép is beletartozik s a melyet tágabb értelemben szolgának is lehet mondani. Szabadosokat jelent a «servientes» szó a veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevelében ezen szöveggel: *non habet abbatissa aliquos servientes cum equis*, nisi solummodo LX et III mansiones carpentariorum et II mansiones fabrorum et I tornatorem . . .»

Szabados értendő a serviensen akkor is, mikor azt olvassuk, hogy valaki a servienseit azzal a tulajdonképeni, igazi szabadsággal ajándékozta meg, hogy akárhol, tehát bárkinek szabadon szolgálhassanak (1137): *servientes* proprie libertati donavi . . . *ubicunque* servire voluerint, *libere servant*.¹ Ebből következik, hogy van szabados serviens, ki helyhez van kötve, s ha ez teljesen felszabadul, akkor *szabad serviens* lesz belőle. Ehhez hasonló az az eset, a mikor Farkas nevű birtokos 1165-ben serviensét úgy szabaddítja föl, hogy maradjon meg majd az ő halála után özvegye mellett is serviensül, míg férjhez nem megy az özvegy. A fölszabadított serviens tehát már mint *liber* folytatta a serviens szolgálatot.² Ellenben szabadosok maradnak a lovas serviensek egy négy évvel későbbi rendelkezésben: *duodecim libertinorum in propriis equis serventium* (1169),³ vagy ebben: *in predio Zeles XVII mansiones libertinorum, isti sunt servientes cum equis suis* (1181).⁴ Szabados serviensei vannak a cistercitáknak megtelepedésük korában (1183).⁵ Voltak serviensei várnagynak, megyeispánnak, egyházi és világi birtokosoknak. A szepesi várnagy servienseinek érdemes szolgálatuk jutalmául a nádor,

¹ Fejér II. 93. l.

² Knauz. Monum. Eccl. Strig. I. 118. l.

³ Fejér VII l. 161. l.

⁴ U. o. II. 199. l.

⁵ U. o. 202. l.

mint szepesi ispán, elengedi a félfertős collectát.¹ A pénzváltókat a megyeispánnak vagy helyettesének serviense szokta kísérni, hogy ez mint hatósági közeg elősegítse és védje a pénzváltók működését.² A pannonhalmi apát lovas serviensei erős lovakkal vontatták az apátság terhes szeke-reit.³ Így hát a serviensek szolgálata nem csupán katonai, állapotuk pedig rendszerint szabados.

Mindent összefoglalva, a serviensségnek három fokát különböztetjük meg: a magánserviensek osztálya rendszerint szabados, ellenben a királyi serviens 1217-től kezdve szabadosból kinevezett szabad pánczélos vitéz, 1260-tól fogva pedig megkezdődik a nemes királyi serviensek kinevezése a szabados vitézek sorából.

De már a legelső oklevelek is a szabados vitézeket *szabad királyi serviensek sorába* veszik fel, hogy az arany és örökös szabadságnak örvendjenek s *a királyi zászló alatt vitézkedjenek*. A kinevezések száma nem sok: 1217. és 1259. közt körülbelül hét, a kinevezettek száma talán kétannyi. Az ismert kinevezéseken kívül bizonyára volt még több is, de az kétségtelen, hogy a királyi serviensek azon nagy testülete, mely a királyi zászló alatt harczolt, *legnagyobb részt nem kapott kinevező oklevelet*, mert eredetileg a legtöbb királyi serviens szabad vitéz, *miles liber volt*.

Kálmán I. 45. törvénycikkelye szerint a *király szabadjai* hadiszolgálattal bérletök feléért eleget tehetnek. Mikor egy birtokos a pannonhalmi egyháznak hagyja jószágát, akkor kijelenti, hogy a szabad vendégek befogadásában, kik a földet lakni és művelni akarják, az apátúrnak szabad keze legyen, de ezek *a szabad vendégek kötelesek a király seregébe és hadjáratára menni*, úgy, a hogy már a végrendelkező életében is kötelesek voltak. Néhány szolgálját is, kik neki hűségesen szolgáltak, oly szabadsággal ajándékozta meg, hogy az ő halála után, a hol s a kinek

¹ Fejér III/II. 481. I. 1223.

² Fejér IV/I. 133. I. 1238.

³ Pannonh. Rendtört. I. I. 1233., 1237. k.

akarnak, szabadon szolgáljanak (liberaliter serviant, 1146).¹ Ez utóbbiak tehát igen könnyen fölvehették a «*servientes liberi*» nevet s beállhattak a király vitézei közé.

III. István király 1162 körül keltezett oklevelében elmondja, hogy atyja Gyécsa a kalocsai egyház urasága alól kiszabadította Gábot s a *királyi házban hagyományos szabadságba* helyezte; ennek fia Botos nagyon hűségesen szolgált ő neki, III. Istvánnak, s a szolgálatot fegyverrel és katonáskodással, *armis et militia*, lovagfegyverzettel gyakorolta, ez a király most akarja, hogy Botos teljesen szabad legyen és az előbb mondott egyház szolgálatától elvonva, a királyi házban szolgáljon, s azt az öt ekére való földet (600 hold), a melyet Gyécsa Gábnak adott, Botos és örökösei szabadon és békén birják mindörökre.²

Imre király 1204-ben János *olaszt* az erdélyi németek közt a németek és mások minden kötelessége alól kiveszi oly szabadsággal, hogy mind neki, mind örököseinek a *királyi udvarban szabad járás-kelésük legyen*, többé ne tartozzanak senkinek semmiben adózni, csupán *vitézi fegyverzetben* szolgálni neki, a királynak és az országnak s más biró előtt ne legyenek kénytelenek felelni, hanem csak a király vagy oly biró előtt, ki a királyi jobbágyok fiain biráskodik.³

II. András király 1205-ben elmondja, hogy Gyécsa király négy embert *Vasvár minden joghatósága alól* kivett s ezt ő is megerősíti.⁴ — Ez a kivettség a királyi vár-

¹ Pannonh. Rendtört. I. 598. l.

² Haz. Okmt. VI. 3. Nem királyi, ha nem egyházi szabadokról szól egy 1181. évi oklevél (Wenz. I. 75., 76. l.), mely szerint a veszprémi Szent Mihály-egyház konventje (!) négy szabadnak (quatuor procures, qui libere serviebant), kik *tizedeket* adtak és *lovas követségi szolgálatot* vállaltak, 28 hold földet juttattak és *szénakaszódlást*.

³ Wenzel I. 91. l. István ifj. király 1257. évi megerősítő átiratából. A birói kiváltság az Árpádkor vége felé kezd divatos lenni.

⁴ Haz. Okmt. I. 3. l. a vasvári káptalantól 1330-ban átirrt, V. István-féle 1270. évi átiratból. Nem föltétlen hiteles az 1205. évi exemptio.

hatóság alól rendesen egy részét tette a királyi serviens-kinevezéseknek.

A királyi serviensek lényeges ismertető jegyeit 1217 előtt legjobban a királyi liberekre s azon szabad vendégekre vonatkozó adatokban találjuk meg, a melyek szerint e szabadok és szabad vendégek a várak vagy uradalmak hatósága alól fölmentve, lovagi fegyverzettel tartoztak a király hadjáratában, seregében megjelenni. Ezeknek «királyi serviens» neve azonban nem fordul elő akkor sem, ha vitézségökért — mint gyakran megtörténik a XIII. században — királyi adományokat nyernek. Mindazonáltal arra a kérdésre, hogy kikből lettek a serviensek és köznemesek, más feleletet nem adhatunk, mint azt, hogy a *magán-serviensek* szolgákból lett szabadosok, a *királyi-serviensek* szabadosokból lett szabad vitézek és szabad telepesekből lett királyi hűbérese, a *nemes királyi-serviensek* és általában a *köznemesek* részben szintén szabados vitézekből, részben pedig szabad telepes, hűbéres lovagokból és szegényebb szabad birtokosokból lettek.

Nagyon jellemző a serviensség és a köznemesség kialakulására legrégebbi törvényeinknek megfelelő átalakítása. Szent István II. 21. törvénycikkelye a XII. századi Admonti-codex lib. I. capitulum XXIII. jelzete alatt így olvasható: «Unusquisque senior suum habeat *militem*», A tatárjárás utáni törvénymásoló ezt így változtatta meg: «Unusquisque senior seu dominus suum habeat *militem, idest servientem.*» Szent István II. 50. cikkelye kimaradt az Admonti codexből, de megvan eredeti alakjával a Thuróczy-codexben s a vége így hangzik: «Item si servus seniozem vel *miles* suum comitem interfecerit . . .» a tatárjárás utáni másolatban pedig, úgy a hogy a nyomtatott Corpus Jurisban megmaradt, ugyanaz így szól: «si servus seniozem vel *serviens* suum comitem interfecerit . . .» Miként e változtatásokból látjuk, a tatárjárás utáni másoló czélszerűnek találta a *miles* szót *serviens*-sel magyarázni, sőt egyszerűen fölcserélni, mert ez az ő korában ismertebb volt, mert akkor az urak és ispánok vitéze nem annyira lovag miles, mint inkább

közszabad vagy az Árpádkor végén már köznemes magyar serviens, szolgáló ember, a kit egy századdal utóbb már inkább familiarisnak mondtak diáki nyelven.

Valószínűleg ugyanazon kornak, az Árpád-kor végének törvénytámasztója a Szent István I. 4. törvénycikkelyében levő rangsört is kiegészítette a maga korának felfogása szerint. Eredetileg így volt e rangsor: «principum, comitum, militum» — a Turóczy-codexben; a másoló ezt így toldotta meg: «principum, *baronum*, comitum, militum, *nobilium*.» A princepsok mint barones maiores után következtek a másoló korában a rendes bárók, ezek után az ispánok, majd a milites, a lovagok, kik helyett az 1291. évi törvény «proceres»-t említ, s legvégül a nobilisok, a királyi serviensek tömegeivel fölszaporodott köznemesek, a régi közszabad vitézek ivadékai.

Semmi sem mutatja biztosabban, hogy *Anonymus* munkájának 1200 körül kellett készülnie, mint az a nagy különbség, mely a nála emlegetett nemesek és serviensek közt van. Az ő nemesei — mint már rámutattunk¹ — egyenlőrangúak a főemberekkel, sőt mintha azonosak volnának, mert «dux et sui principes», «dux et sui primates», «dux et sui nobiles» teljesen azonos módon és helyzetekben szerepelnek, míg a serviensek a rusticusokkal, parasztokkal vannak említve egy sorban s az 1200 körüli szabados serviensekre emlékeztetnek. Oly királyi jegyző, ki IV. Béla király halála után 1275 körül írta volna munkáját, az már a nemeseket és servienseket alig különböztetné meg egymástól, mert már 1260-ban megkezdődött és 1267-ben törvényes elismerést nyert az a felfogás, hogy Magyarországon *az összes nemesek királyi serviensek*, vagy helyesebben, hogy *a királyi serviensek mind nemesek: «nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur».*

A ki ezt a felfogást a régiebb időkre is kiterjeszti, az nagyon eltér a történeti igazságtól, még ha az összes

¹ Tört. Szemle 1914, 195. stb. 1.

korábbi történetíróinkat hívja is föl tanúkul, mert minden hagyományos felfogásnál többet ér az egykorú hiteles oklevelek egybehangzó vallomása. Én ezt a vallomást szólalattam meg s nagyon sajnálom, ha ezért szemben találok magammal Tagányit¹ és az egész eddigi történetírást. Ám a történetírásban is van haladás, mint minden tudományban.

★

Végezetül adjuk összefoglalásképen az *Árpád-kori társadalom rendszerét*, az eddigi vázlatoknál teljesebben,² a következő alakban:

A) *Szabadok* (liberi):

I. *egyháziak vagy diákok* (ecclesiastici, clerici):

a) főpapok (pontifices, ordo pontificum, prelati):

1. *érsekek, püspökök* (archiepiscopi, episcopi),

2. *apátok, prépostok* (abbates, prepositi);

b) papok, diákok (sacerdotes, ordo clericorum, ordo clericalis);

3. *esperesek* (archipresbyteri, archidiaconi),

4. *papok* (sacerdotes = presbyteri),

5. *diakonusok, diákok* (diaconi, clerici);

c) szerzetesek, barátok (ordo monachorum, ordo monachalis);

6. *tanult szerzetesek* (fratres literati),

7. *megtért testvérek* (fratres conversi),

II. *szabadok, világiak* (liberi, laici):

a) nemesek (nobiles):

1. *főemberek, főtisztok* (principes, primates, optimates, proceres), *a király jobbdgyai* (ministri, iobagiones regis 1200 kör.; magnates, barones 1217-től):

α) *udvari főtisztok* (barones maiores): nádorispán (comes palatii v. palatinus), kir. udvarispán (comes curie regis), kir. tárnokmester (magister tavarnicorum reg.), asztalnokmester (m. dapiferorum), pohárnokmester (m. buchariorum v. pincernarum),

¹ U. o. 443—446. l.

² V. ö. Erdélyi: Az első állami egyenes adó elmélete. 38. l. Tört. Szemle, 1913. 328—329. l. Hóman rendszere u. o. 325—326. l. Tarján Kristóf rendszerét a dévai m. kir. áll. főreáliskola XLIII. évi Értesítőjében (1913—1914) 8—10. l. Ez utóbbi kísérlet «A szolgáló népek» cz. egész értekezéssel nagyon jellemző az e téren uralkodó zűrzavarra és tájékozatlanságra.

lovászmester (m. agazonum), erdélyi vajda (voivoda Transsilvanus), bán,

β) *ispánok*, 1217-től, bárók (comites, barones);

2. *urak*, gazdagok, *nemesek*, lovagok (seniores, divites, nobiles, proceres, milites);

b) szabadok, közsabadok (liberi, vulgares):

3. *kisbirtokosok*, parasztok (liberi, pauperes, rustici),

4. *tisztek*, *hűbéresek*, *bérlők*, más birtokán élő szabadok, vendégek:

α) szabad *jobbágyok* = tisztek, udvarispánok, ispánok = tiszti osztály = tisztek és rokonaik (liberi iobagiones), a szentkirály szabadjai, jobbágysai (liberi v. iobagiones S. Regis), 1232?-től nemes jobbágyok (nobiles iobagiones);

β) hűbéres vitéz *serviensek* (servientes liberi), 1260-tól nemesek (nobiles servientes regis);

γ) szabad, vendég *telepések*, kisbérlők (coloni, hospites, liberi).

B) *Szolyák*, szolganépek (servi, populi servitiales):

I. *szabadosok*, ühőgyök (liberti, libertini, a XIII. sz.-ban: condicionales, conditionarii):

a) udvari szolgálattelvők (curiales, aulici):

1. *jobbágyok* = tisztek és rokonaik = tiszti osztály (ministri, ministeriales, iobagiones equestres):

α) *várjobbágyok* (iobagiones castri): hadnagy (dux, maior, princeps exercitus castri), várnagy (maior castri, maior urbis), őrnagy (maior speculatorum), börtönnagy (maior preconum, archipreco), poroszló (pristaldus), száznagy (centurio), tíznagy (decurio) és rokonaik; az Árpádkor vége felé részben nemes jobbágyok;

β) *udvari népek jobbágysai*: udvarnokjobbágyok, tárnok-, asztalnok-, pohárnok-, lovászbjobbágyok = tisztek és rokonaik; az Árpádkor vége felé részben nemes jobbágyok;

γ) *egyházi jobbágyok* (iobagiones ecclesie), 1232?-től nemes jobbágyok, harczos jobbágyok (iobagiones nobiles, exercitiales), végül nobiles prediales;

2. *vitézek* (milites):

α) *őrök*: várőrök (cives, civiles, castrenses), határőrök (custodes confinium), kémek v. előőrsök, őrszemek (speculatores castri), seregőrök (custodes exercitus), lövők vagy lövérek (sagittarii), székelők (siculi), besenyők (bysseni), erdőővők (custodes silvarum), hidőrök (custodes pontis);

- β) úr, egyház vitézei (milites senioris; milites, equites ecclesie), később ministri, iobagiones ecclesie, servientes magistri, comitis, servientes ecclesie;
3. *udvarnokok* (vduornici): királyi, királynéi, egyházi, stb. udvarnokok — hónapot szolgálnak a curtisban, curiaban, palatiumban s ezt féléven át ellátják az uradalom összes udvarnokai búzaliszt-tel, rozsliszttel, árpával s maguk készítette árpasörrel (cerevisia, brasium), zabbal, fával; a kir. udvarnokok a váraktól külön a nádorispán főtisztisége és udvarnokispánok, udvarnokjobbágyok tisztisége alá tartoznak;
4. *tárnokok* v. kamarások (tavarnici = camerarii = cubicularii); ilyfélék a *fűtők* (calefactores), *fűrdők* (stubarii) a monostorokban; a kir. tárnokok főtisztje a tárnokmester;
5. *asztalnokok* v. étekhordók (dapiferi), főtisztjük az asztalnokmester;
6. *pohárnokok* v. pintérek, kádárok, bodnárok (bucharii v. pincernarii v. cellarii, lagenarii, preparatores vasorum ad cellarium);
7. *lovászok* (agazones);
8. *börtönök* v. bakók v. hírnökök (precones), egyes egyházaknál: *diákggyűjtők* (qui congregant clericos), *meggyemutatók* (megemuto-nes, qui ostendunt metas);
9. *igriczék*, *regősök* (ioculatores);
10. *vadászok* (venatores), bölényvadászok (venatores bubalorum);
11. *sólymárok* (falconarii);
12. *peczérek*, ebések (caniferi);
13. *harangozók* (pulsatores, campanarii, campaniste); velők rokon eredetűek, de nem szolgálatra, hanem ajándékozásra kötelesek a *torlók* v. *dusnokok* (exequiales, exequiatores, dusinici);
14. *lovas serviensek*, kik erős lovaikkal vontatják az úr társzekereit, *szekeresek*, *kápolnások* = *szentesek* (servientes equestres, curriperi plaustrales; sacriferi, qui portant capellam); *sőszállítók* (saliferi);
15. *hajósok*, *révészek* (naute, ductores navium), kik az urat és kíséretét kötelesek átszállítani a Dunán, Tiszán stb. és dereglyéken eleséget szállítanak számukra;

b) őstermelők:

16. *szántók* (aratores, agricole), kik megszántják és bevetik az úr külön földjeit;
17. *szőlőművesek*, vinczellérek (vinitores), kik megmunkálják az úr szőleit;
18. *halászok* (piscatores);
19. *kandászok*, gyisznóóvok (subulci);
20. *juhászok* (opiliones, pastores ovium);
21. *gulyások* (bubulci);
22. *lovászok*, mezei lovászok, csikósok (agazones campestres);
23. *méhészek* (apiarii, apinarii, custodes apium, melliarii);

c) iparosok:

24. *molnárok* (molendinarii);
25. *őitők* (pistoires);
26. *szakácsok* (coqui, coci);
27. *mészárosok* (laniatores);
28. *márczkészítők* (qui parant marcium), *márczadók* (qui dant marcium); *serfőzők* (braxatores);
29. *gyertyakészítők* (ceriarii);
30. *szűcsök*, szűrszabók (cerdones, pelliparii);
31. *timárok* v. vargák (sutores); szíjgyártók, *nyergesek* (selliferi);
32. *takácsok* (textores), lenszövők (linifices), gyapjúszövők (lanifices), eredetileg rabszolga nők és ivadékaik;
33. *mosók* (lotores), eredetileg rabszolga nők és ivadékaik;
34. *kovácsok* (fabri);
35. *őtvösök* (aurifabri);
36. *üstfoltozók* (qui reparant caldaria);
37. *ácsok* és kerékgyártók, *bognárok* (carpentarii, fabri lignarii);
38. *esztergályosok* (tornatores); *pintérek*, *bodnárok* l. főntebb pohárnokok;
39. *kőművesek*, *művesek* (artifices, operarii);
40. *fazekasok*, *gerencsérek* (figuli).

II. *szolgák, rabszolgák* (servi, mancipia):

41. *házas szolgák*: aratores, vinitores, piscatores, pastores etc. külön laknak, maguknak is gazdálkodnak, de az úr külön földjein is dolgoznak.
42. *házatlan szolgák*: az úr házában laknak, személyi szolgálatokat végeznek vagy az úr házi üzemeiben dolgoznak.

TARTALOM.

Lap

Árpádkori társadalomtörténetünk új rendszerének kialakulása. A régi *hetes rendszer* legújabb tudományos kifejtése. Az új *kettős rendszer*. Alapja a pannonhalmi rendtörténet, a XI. századi törvények s az aranybulla fejlődése. Megfejtetlennek vélt vagy rosszul megoldott *társadalomtörténeti kérdések az első állami egyenes adó elméletében*. A társadalomtörténeti eredmények új rendszerbe foglalása. Hóman és Eckhart védekezése. — — — — 3—14

A határőr- és székelykérdés. Tagányi kifogásai a civisek, civilisek és örök azonosítása ellen. A XI. századi *törvények szövegromlása*. Öt egykorú hiteles oklevél. A pannonhalmi alapítólevél hitelessége. Nincs ellentét a törvények szövege s a hiteles egykorú adatok közt. Legnagyobb az ellentét Tagányi és Hóman közt. Szövegkritikai számarányok igazolják az «ewrek» olvasást. A Corpus Juris XIII. századi codex alapján adja a régibb törvényeket. A *határőrök* is várőrök s a határispán is várispán. Két század a civis = ör és *speculator* = őr között. Örhegy és örfa nem jelzi okvetlenül az ország határát. Örök Zalában és Vas vármegye két vidékén. Birájuk a várispán. Vár speculadora, őre, a nemesek és várjobbágyok után. Várjobbágyokra nézve büntetés a spiculatorság. Speculatorok még a XV. században is szabadok. Szabad embereken folt a speculatorság. Örnagy a várjobbágyok közt. Sopron és Moson várak őrei megkülönböztetve az erdőővőktől és besenyőktől. Örök Nyitra, Pozsony és Szepes, Sáros, Ung vármegyékben. *Várak erdőővjai* Sopron és Moson vármegyékben. A Bakony és Bereg erdőővjai várispánsági szervezetben, a Vértes erdőőrei a Csákok uradalmában. Zólyomi erdőispánság őrei. Sárosi és zempléni erdőővők. *Hidőrök*. *Lövérek vagy lövők* Sopron, Vas, Zala, Baranya és Borsod, Szabolcs, meg Torda vármegyékben. Vátyi lövérek és *székelyek* megkülönböztetése egymástól s a pozsonymegyei nem vági székelyektől meg a

pozsony- és nyitrai megyei öröktől. Első hiteles oklevéli adat a székelyekről. Anonymus adata. Döntő adat a Váradi Regestrumban. A székelyek tehát várőrök, civisek, castrensisek, nem szabadok. A *besenyők* sem szabadok a Fertőnél. A Képeskrónika és Anonymus adata a besenyők-, székelyek- és oroszokról. Az árpási besenyők szabadságai. Adatok a libertinus székelyekről a XVI. századig. Tagányi szerint örök, székelyek, besenyők, lövők, kazárok, kúnok, avarok, oroszok mind szabad határőrök. Hat kemény pont, mely mind hibás 14—48

A régi rendszer küzdelme. Szenvedélyes támadás. Jó alkalom az új rendszer részletes kifejtésére. Eneu és inség nem igazolják az «ewnek» olvasást. Végzetes vallomás. Kegyelemdöfés és ultramodern képtelenség. Zagyva következtetlenség. Kormányozható oklevélkritika. Bizarra gondolat. Tagányi fordulata a XI. századi bérlő-kérdésben. Megdőhbentő oklevélismeret-hiány. A Kollárok örökérvényű történettudománya. Egyházi jogi lecke a XI. századi irregularitásról. A «de genere» nem jelent nemességet. Naiv felfogás a Kálmán királynak szóló könyöradományokról. Igaz-e, hogy Szent István ellenmond önmagának? A rendszerjavítás szükséges. A legkritikusabb kérdések — — — — — 48—66

1. Szolgáknak nevezték-e a szabadosokat is? A XI. századi társadalmi osztályok három vagy két főcsoportja. A legklasszikusabb hely. A XI. századi törvényekben udvarnokok a szabadosság képviselői. Ezeket még a XIII. században is mondják szolgáknak. A várjobbágyok sem szabadok, ámbar állhattak be közéjük szabadok, sőt nemesek is. A civisek szintén nem szabadok a tatárjárás előtt. Legjellegzetesebb szabados állapot a torlóké. Társadalmi osztályok viszonyai jól rendezett uradalomban. A jobbágyok tizedrésze szabad. A többi szolganép. Igazi szolga három százalék, a többi szolganép szabados. Libertus és libertinus tágabb és szűkebb jelentésben. A libertinus, szabados szolgálata meg nyilvánul szökésében, visszakövetelésében, eladásában, teljes felszabadításában. Megkülönböztetik a szabados szolgáltatást és a teljes szolgáltatást — — — — — 66—77

2. Mi a szolgáltatás és szabadság igazi jegye? A szolgáltatás jegye a helyhez kötöttség. A szabadság lényeges jegye a szabad költözés. Ez szabatos meghatározást nyer a XI. századi törvényekben és az oklevelekben. Tagányi a feudális visszaélésekből merít érveket a régebbi normalis jogállapot meghatározása ellen. Épen a magyar feudális kor terjeszti ki a szabad költözés jogát az összes urbéresekre. Hatósági védel-

met is biztosít neki. Csak büntetésből függeszti föl rövid időre — — — — — 77—83

3. **Helyes-e a félszabad elnevezés?** A szabadnak nevezett félszabad szolganép fából vaskarika. A XI. századi liberek azonosítása a XIII. századi populi servitialessel, a Szent Lászlókorai rabszolgákkal, vaskos tévedés. Áthidalásukra kellett a «félszabad» jelző. Tagányi ezt lényegesen átalakítva védi. A liber szó tágabb és szűkebb jelentése. Egyik sem terjed ki a libertinusokra, hanem csak a teljesen szabadokra. A félszabad név meghatározása helytelen. A nevet emlékeink nem ismerik. A szűkebb jelentésű «szabadok»-ra megfelelőbb a «közsabad» megkülönböztető név. A német halbfrei utánzása absurdumhoz vezet, történetietlen és fölösleges — 83—85
4. **Szabad-e a vulgaris, pauper, plebeus?** A vérdíj, birság szerinti rangsor mint kritérium helyes. Szolga nem fizet vérdíjat. Szolgát, szabadost az ura mentené az akasztástól, nem a rokonsága, mint a vulgarist. Menyasszonyrabló plebeus alig lehet szolga vagy szabados, kinek házasságába az úr is beleszólt. Kivételt tesz a katona szabados, de ezt világosan megkülönböztetik a vulgaristól. A vulgaris, pauper, plebeus kisbirtokos szabad ember, közember, közsabad 85—88
5. **Melyek a szabadok osztályai a XI. században?** Legalsó osztály a közsabad. Tagjai szegényebb magyarok, teljesen fölsszabadult szolgák, megmagyarosodott vendégek. Magasabb osztály a nemesség, ezen felül a főúri osztály. Magyarok és jövevények egyaránt lehetnek tagjai. Szolga is fölemelkedhetett az ispáni rendbe, kezdetben. Az ispáni, főúri rend valóságos hivatali rend — — — — — 89—91
6. **Mik a nemesek a tatárjárás koráig?** A nemesek vagyonos szabadok, kiválólag pedig az előkelők, a főemberek, ispánok, seniorok, urak vagy legalább középbirtokúak. Nobilis a plebeus ellentéte. A várak tisztjei közt is akadtak a XII. század elején már nem ignobilisok, nemesek. E században nobilis főképen a főemberek jelzője. A XIII. század közepe felé kezd szélesebb körre kiterjedni, lejjebb szállani. Leggyakoribb a «király jobbágya» cím, legritkább a régi princeps. II. András keresztes hadjárata körül kezdődik a baro, magnas cím. A baro szót tartalmazó korábbi keltezésű magyarországi oklevelek kritikusak, hamisak. A pécsi egyház népeinek szabadságlevele (1191?). Borsmonostori oklevél (1195?). Esztergomi káptalan oklevelei (1201, 1202?) 92—96
7. **Mik a jobbágyságok, várjobbágyságok?** Legrégibb nevök a *minister*, ennek jelentése tiszt. Rangban az ispán és vitéz

közt foglal helyet. A nagyobb királyi minister rangja magasabb a királybíróénál, azért ez csak az ispánnal együtt ítélkezhetik fölötte. A kisebb királyi vagy hercegi minister a királybíró előtt tartozik perelni. Nagyobb minister annyi, mint főtsiszt, száznagy, kisebb minister az altiszt, tiznagy. A király ministerei a XII., XIII. században főemberek, a *király jobbággyai*, a nádor stb. *Egyházi jobbággyok* az egyház udvarispánja, ispánjai, poroszlója s rokonaik. A *várjobbággyok* közt akadhat korán nemes, de a várjobbággy osztály egészben véve szabados, nem szabad. Nyilvánvaló bizonyíték a Váradi Regestrumban. Várjobbággyok a vár tényleges tisztjei és rokonaik. Adatok a várjobbággyok szereplésére. *Szent István király jobbággyai* és jobbággyainak fiai szabadok. A várjobbággyok birtokjoga. Királyi *udvarnokjobbággyok*, *tárnok*-, *lovászjobbággyok* stb. *Természetes jobbággyok* a várispán hadiszemléjén. *Szállásadó jobbággyok* fiai. Castrensisekből *kivett* várjobbággyok. *Nemes jobbággy* cím. *Predialis jobbággy*. A minister, ministerialis jelentése a XIII. században — — — — — 96—110

8. Mit jelent a miles? Szent István törvényeiben gyakran vannak említve, a későbbiekben ritkán. Milesek egy sorban a szolgálkkal. Elég vagyonosak. Később mint lovagok közel állnak a nemesekhez, kegyurakként is viselkednek. Nagy a különbség Szent István és Kálmán király milesei közt. A miles lovagság kialakulása külföldön a ministerialisokból. Nálunk a miles osztály mindkét fokon idegen eredetű. Téves axioma historikusainknál — — — — — 110—115

9. Mi a civis és civilis? A civis és civilitas classicus jelentése. A civitas jelentése 1000 körül Nyugateurópában. Nálunk is várat jelent. A civis és civilis különbsége Tagányi szerint. Tulajdonképen egyjelentésűek. Előljáróik a ministerek vagy ministerialisok. Eredetileg mind ministerialisok. A civis név két fejlődésfoka. Szabados falusi várőr, szabad városi polgár. Történeti adatok a civitas jelentésére, az örök, civisek, civilisek azonosságára. A civisek egyedüli köteles szolgálata a civilisek expeditiója, a katonáskodás. A castrensis szintén egyjelentésű a civisszel és civilisszel. A katonáskodás teréről mindinkább leszorulnak s elparasztosodnak. A civilisek, castrensisek polgári, békés foglalkozása. Egyes castrensisek megnemesítése. A civilisek, castrensisek szolgálmányai. Az egyházi jobbággyok szolgálmányainak rokonsága. A civilisek különböznek a király lovas vitézeteitől az aranybulla korában. A tatárjáráskor Béla király

a nemeseket, a királyi servienseket és a castrensiseket is hadba hívta ... 115—128

10. Inek-e vagy örök? A Szent László-féle II. és III. törvény négy külön törvényhozást sejtet és fokozatos fejlődést tüntet föl. Minden civitasban vannak örök a III. 1. törvény szerint, nemcsak a határon. Ugyanazon törvény következő cikkelye elrendeli a szökevény civisek vagy örök és szolgák s a szabados ühöggyök visszaadását. A szabados vitézek és szolgák szökéséről, nyomozásáról, elidegeníthetlenségéről és köteles visszaadásáról mindegyik törvényhozó rendelkezett a XI. században. Szent László III, 2. törvényének szabatos grammatikai elemzése és értelmezése. Az ellenkező értelmezés grammatikailag is erőszakot jelent, a civisnek sem talál helyet ... 128—132

11. Volt-e bérlő osztály Magyarországon a XI. században? Szükséges különbséget tenni kis- és nagybérlők között. A római ager publicus nagy- és kisbérlői. E kisbérlők a colonusok, szegényebb szabad polgárok. Földbérlők a census. A colonusok szabadságának elnyomása. A bizanci Isauri császárok eltiltják az örökbérletet s biztosítják a kisbérlők szabad költözését a VIII. században. Szabad colonusok a frank birodalomban. A szabad bértelek nagy száma. Hadi szolgálmányok és készpénzfizetés. A kisbérletjövödelmek apadása miatt előnyösebb a nagybérletrendszer a XII. századtól kezdve, a hűbéres társadalom és városi élet kifejlődése után. Frank szabadok telepítése Pannoniába. Német colonisatio a lechfeldi csata után. A szabad telepesek egy dénárnyi földbére tizedekkel, katonai szolgálat nélkül. Ennek folytatása és kiterjesztése, szabadok és vendégek telepítése Magyarországon a XI. században. Szabadok tizedei és dénárjai a telepes szabadoktól, kisbérlőktől jártak. A kisebb bért fizető régi colonusokat elűzték. Kálmán király hat törvénycikkelye a szabadok dénárjairól. Ezekben négyféle szabadokat kell megkülönböztetni: a királytól, ispántól, civisektől és földesuraktól telepítetteket. Mik voltak a castellanusok? Nem lehetnek civilisek, castrensisek. Mik a suburbanusok? ... 132—144

12. Kikből lettek a serviensek és a köznemesek? A *nemes cím* fokozatos kiterjesztése és sülyedése. Rogerius adatai a tatárjáráskori nemesekről és serviensekről. Nemesek a főtisztviselők, a királyi tanács tagjai, s a vidék előkelői. A nobiles még különböznek a serviensektől. Az első királyi oklevelet, mely servienseket nemesekké tesz, 1260-ból ismerjük. Szabados vitézekből nevezik ki a *nemes királyi ser-*

vienseket, kik a királyi zászló alatt harcolnak. A servien-
sek nemesítése V. István ifjabb király újítása. Törvényesít-
tette 1267-ben. A nemes királyi serviensekről szóló régibb
keltezésű oklevelek kritikája. A vajkai egyházi jobbágyság
nemeslevele (1186 ? v. ö. 1188 ?). Földadomány a jáki királyi
servienseknek (1221 ?), kik nemsokára nemések (1233 ?). A zala-
melléki királyi serviensek 1232. évi ítéletlevele nem szól
nemes serviensekről. A szepesi nemések szabadságlevele a
király servienseiről és az összes nemesekről (1243 ?). Nemes
királyi serviensek, mint földeladók Tótországban (1244).
A királyi servienseket talán legelőbb a Dráva vidékén kezd-
ték nemeseknek címezni. Szokatlan, megbízhatlan okleve-
lek nemes királyi serviensek s udvari nemések kinevezésé-
ről (1225 ? 1244 ? 1256 ?). *Szabad királyi serviensek* kineve-
zése II. András keresztes hadjárata körül kezdődik. A korábbi
adatok kritikája. II. Béla állítólagos oklevele századokkal
későbbi formulával. Mártir esztergomi érsek 1156-ban kel-
tezett oklevele a barátjai parochiális egyházzal Bors királyi
serviens említésével. A pécsi egyház népeinek szabadság-
levele (1190 ?). Érseki ítéletlevél a hetényiek királyi serviens-
ségéről (1212 ?). Királyi szabad servienseket kinevező hét
hiteles oklevél 1217 és 1259 közt. Később is előfordul egy-
szerű szabad királyi serviens-kinevezés. *Maga a serviens*
név, már az I. esztergomi zsinaton előfordul. Az egyszerű
serviensek rendesen szabadosok. Voltak szabad serviensek
is. Szolgálatuk nem csupán katonai. A szabad királyi ser-
viens-kinevezés kevés, a királyi serviensek száma jelentékeny.
E királyi vitézek a királyi földön élő szabad telepesekből,
hűbéresekből kerültek ki. Okleveles adatok királyi harcos
szabadokról serviens név nélkül. Serviens nemések hatása
a törvényszöveg változtatására. Anonymus korának jellemző
fölfogása a nemesekről és serviensekről — — — — 144—168
Összefoglalás. Az Árpádkori társadalom rendszere — — — — 168—171

